رېن يېڤې ياسن هوشۇر

ئۇيغۇرلار

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ربن يىفېي ياسىن ھوشۇر

ئۇيغۇرلار

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
1. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئەپسانە ۋە خاتىرىلەر 1
2. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغىچە 12
ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىشى 12
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋال تېپىشى 16
قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى 27
قوچو ئۇيغۇرلىرىدا دىن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى 36
قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ۋە يېزىقى 56
3. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى 67
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە هالاك بولۇشى 67
«قۇتادغۇبىلىك»ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 76
4. قارا قىتان خانلىقى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى 81
5. يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى 89
يەركەن خانلىقى ۋە خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى 89
مىرزا ھەيدەر ۋە «تارىخى رەشىدي» 97
6. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئۇيغۇرلار رايونىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى 105
ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش 105

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى قىلغان كۈرەشلىرى ۋە ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇ ـ رۇش 121
ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەيلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆ ـ كۈمرانلىقى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى 137
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىققا ئېرىشىشى 163
7. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيىتى 184
يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى 184
ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتى 190
ئەدەبىيات ۋە تىياتىر 200
ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە باي خەلق مۇزىكىسى 227
رەڭدار ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى 250
ئۇيغۇر ھۈنەر ـ سەنئىتى 256
ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە يېزىقى 270
8. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى 279
ئائىلە ۋە نىكاھ 279
دىنىي ئېتىقادى ۋە دەپنە ئادىتى 286
يېمەك ـ ئىچمەك، تۇرالغۇ ۋە كىيىم ـ كېچەك 294
بايرام، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ۋە قائىدە ـ يوسۇنلىرى 303

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنى قۇرۇش، چىڭگرا رايونلۇرنى قوغداش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا يارقىن سەھىپىلەرنى ئاچتى.

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا، تۇرپان ئويمانلىقى، قومۇل ئويمانلىقى، ئىلى رايونى، شۇنداقلا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم رايونلاردا ئولتۇراقلىشىپ كەلدى. 2010 ـ يىلىدىكى 6 ـ قېتىملىق مەملىكەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئىستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 10 مىليون 69 مىڭ 346 گە يەتكەن. تىلشۇناسلارنىڭ تۇرلىرىگە ئايرىشى بويىچە بولغاندا، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسى غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ. نوپۇسنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق. بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى كەڭ، بايلىقى مول بولۇپ، موڭغۇلىيە، رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزستان، تا-

جىكستان، ئافغانستان، پاكستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆ-
لەتلەر بىلەن چېگرالىنىدۇ. بۇ رايوندا تارىم ئويمانلىقى ۋە
جۇڭغار ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئويمانلىق، تەڭرى-
تاغ، كوئىنلۇن تېغى ۋە ئالتاي تېغىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ
تىزمىسى بار. تارىم ئويمانلىقى دۆلىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئوي-
مانلىق بولۇپ، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 560 مىڭ كىۋادرات كى-
لومېتىر، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى — تەكلىماكان قۇملۇ-
قىدۇر. ئويمانلىقنىڭ ئەتراپىغا مۇنبەت بوستانلىقلار جايلاشقان
بولۇپ، نوپۇسى زىچ، يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان. بۇ يەر-
لەردە شال، كېۋەز، بۇغداي، ئاققوناق، كۆمىقوناق، پۇرچاق، بە-
رەنگى، قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم، ئۇجمە، كەندىرلەر مول. تاغلىق
رايونلاردا چارۋىچىلىق قىلىنىدۇ. بىر قەدەر چوڭ بوستانلىقلار-
دىن يەركەن، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ بوستانلىقلىرى بار. جۇڭ-
غار ئويمانلىقىنىڭ يەر كۆلىمى 300 مىڭ كىۋادرات كىلومې-
تىردىن ئارتۇق، ئەتراپىدا چوڭ كۆلەملىك دېھقانچىلىق رايۇ-
نلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىپايان يايلاقلىرى بار بو-
لۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى مۇھىم چارۋىچىلىق بازىسى ھېسابلى-
نىدۇ. تەڭرىتاغ تىزمىلىرى شىنجاڭنى قاپ ئوتتۇرىدىن ئىك-
كىگە ئايرىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا تۆ-
مۈر چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435 مېتىر،
شەرقىي بۆلىكىدىكى بۇغدا چوققىسى (5445 مېتىر) نى يىل
بويى قار - مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ، ناھايىتى ھەيۋەتلىك. كوئىنلۇن
تېغى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىن جەنۇبىغا سوزۇلۇپ، ئوي-
مانلىقنىڭ غەرب، جەنۇب ئىككى تەرىپىدىكى روشەن پاسىلنى
شەكىللەندۈرگەن. پامىر ئېگىزلىكىدىكى چوگىر چوققىسىنىڭ
دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە
ئىككىنچى ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «مۇز
تاغ ئاتا» دەپ ئاتىلىدىغان مۇز تاغ (7546 مېتىر) بىلەن قوڭۇر

تېغى (7719 مېتىر) چوققىلىرىمۇ دۇنيا بويىچە مەشھۇر چوققىلاردۇر. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىنى چۆرىدەپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1000 ـ 3500 مېتىرغىچە بولۇپ، ئاساسىي چوققىسى ـــ دوستلۇق چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 4300 مېتىر ئېگىز، ئۇ شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى ئېگىز چوققىدۇر. تەڭرىتاغ، كۇنلۇن، ئالتاي تاغلىرىدىكى قار ـ مۇزلۇق چوققىلاردا پۈتمەس ـ تۈگىمەس قار ـ مۇزلار بار. بۇ قار ـ مۇزلاردىن ئېرىگەن سۇلار تەرەپ ـ تەرەپكە سوزۇلغان ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. بۇ ئېقىنلار ئىچىدە تارىم دەرياسى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، 2100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چوڭراق دەريالاردىن قايدۇ دەريا-سى، ئىلى دەريا‌سى، چەرچەن دەريا‌سى، خوتەن دەريا‌سى، ئېرتىش دەريا‌سى، ئۇلۇڭگۇر دەريا‌سى ۋە ماناس دەريا‌سى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ دەريالاردىن قازاقىستان ۋە روسىيە ئارقىلىق شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدىغان ئېرتىش دەريا‌سىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا‌سىدۇر.

شىنجاڭ بايلىقى مول، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئېغىر ۋە يېنىك سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن ئەۋزەل شارائىتلارغا ئىگە. سۇ بايلىقى، يەر بايلىقى، نۇر ۋە ئىسسىقلىق ئېنېرگىيەسى بايلىقى ۋە جانلىقلار بايلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېزا ئىگىلىك تەبىئىي بايلىقىدىن باشقا، يەنە ناھايىتى مول كان بايلىقى بار. ھازىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان كان بايلىقىنىڭ تۈرى 100 خىلدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى كۆمۈر، نېفىت، تۆمۈر، مانگان، خىروم، سېرىق ئالتۇن، قوغۇشۇن، سىنك، بېرىللىي،

لىتىي، كىيۇرىي، تانتال، سېزىي، چىرىمتال، خىرۇستال، قاشتاش، شۇنداقلا دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى ۋە ئۆتكۇر پەن ـ تېخنىكا ئېھتىياجلىق بولغان قىممەتلىك گۆھەرلەر بار.[1]

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق ـــ تەكلىماكان قۇملۇقى بار. تارىم ئويمانلىقى دۇنيادىكى تېخى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلمىغان ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق، ماي ـ گاز چۆكۈندىسىگە ئىگە ئويمانلىقلار ـ نىڭ بىرى بولۇپ، نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى ئىنتايىن مول. ئالدىن مۆلچەرلەنگەن نېفىت زاپىسى ئومۇمىي مىقدارى تەخمىنەن 18 مىليارد تونىنا ئەتراپىدا، تەبىئىي گاز 7 ـ 8 يۈز مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت نېفىت ـ گاز بايلىقى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ بەشتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىن چىقىقان نېفىتنىڭ سۇپىتى ناھايىتى ياخشى. تەكلىماكان قۇملۇقى مول نېفىت ـ گاز بايلىق مەنبەسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مول سۇ بايلىقى مەنبەسىگىمۇ ئىگە. قۇملۇق سىرتقى قەۋىتىدىن ئىككى مېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئاساسەن يەر ئاستى سۇيى بار بولۇپ، سۇ زاپىسى تەخمىنەن 800 مىليون كۇب مېتىر. قۇملۇقتا زور كۆلەملىك توغراق ـ لىقلار ۋە يۇلغۇنلۇقلار بار. تارىم ئويمانلىقىدىكى نېفىت ـ گاز بايلىقىنىڭ ئېچىلىشى دۆلىتىمىز نېفىت سانائىتى تەرەققىياتىدىكى ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقاردى، شۇنداقلا ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان كاتتا قۇرۇلۇش بولۇپ، مۇھىم ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مەنىگە ئىگە. 8 ـ بەش يىللىق پىلاندىن بېرى، دۆلەت «شەرقتە مۇقىملىقنى، غەربتە تەرەققىياتنى تۇتۇش»تىن ئىبارەت نېفىت سانائىتىدىكى ئىستراتېگىـ

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گېئولوگىيە قېزىلما بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېچىش ئىدارىسى، جاڭ لياڭچېن قاتارلىقلار: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقى»، 7 ـ، 15 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شياڭگاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1990 ـ يىل.

يەلىك قارارنى بەلگىلەپ، شىنجاڭدىكى نېفىت ـ گازنى ئېچىش قەدىمىنى تېزلەتتى. تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان تاشيول ئاللىبۇرۇن پۈتۈپ بولدى. شىمالدىكى جۇڭ-غار ئويمانلىقىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 100 مىليون تونن-لىق نېفىتلىك ۋە زور كۆلەمدىكى نېفىت ـ گاز زاپىسى تەكشۈ-رۈپ ئېنىقلاندى؛ تۇرپان ـ قومۇل ئويمانلىقىدىكى نېفىتنى تەكشۈرۈپ ئېچىش خىزمىتىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرى-شىپ، نېفىت ـ گاز مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم ئاشتى. ھازىر شىنجاڭدىكى نېفىت ـ گاز زاپىسى مىقدارىنىڭ 30 مىليارد تونىدىن ئاشىدىغانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان بولۇپ، بۇ پۈ-تۈن مەملىكەتتە ئالدىن مۆلچەرلەنگەن نېفىت ـ گاز زاپىسى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 1/3 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.①

شىنجاڭ ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىدە بولۇپ، ئىقلىمىدا روشەن چوڭ قۇرۇقلۇق ئىقلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى بار. چېگرا ئىچىدە تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا قار ـ يامغۇر نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق؛ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى قۇرغاق ۋە ئىسسىق بولۇپ، يامغۇر سۇيى ئىنتايىن ئاز. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى تۇرپان ئويمانلىقى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ پەس جاي بولۇپ، ياز پەسلىدە ئەڭ ئىسسىق بولغاندا تېمپېراتۇرا ℃37تىن يۇقىرى بولىدۇ. ھاۋا-سى ئىنتايىن ئىسسىق بولغانلىقتىن، تۇرپاننىڭ يەنە «ئوت يۇر-تى» دېگەن نامى بار. تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، پىچاننىڭ قوغۇنى، قا-غىلىقنىڭ ئانارى، كۇچانىڭ ئۆرۈكى، قەشقەرنىڭ ئانارى بىلەن گىلاسى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، خوتەننىڭ ياڭقى، كورلىنىڭ نەشپۈتى ۋە غۇلجىنىڭ ئالمىسى ئېلىمىز ئىچى ـ سىرتىغا مەشھۇر. بۇ گۈزەل، باي زېمىندا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە، خەن-

① ۋۇ چېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن«تارىمدىكى نېفىت بايلىقىنى قىدىرىپ ئېچىش ۋە شى-جاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى»، 1 ـ، 2 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

نزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە، تاجىك، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، تاتار ۋە رۇس قاتارلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان.

ئۇيغۇر مىللىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە مىللەتتۇر. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنى، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەر بىلەن بىرىكىشتىن ئىبارەت جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. شۇڭا، ئۆز تارىخىدا ھەم باشقا مىللەتلەر بىلەن ئورتاق جايلىرى بار، ھەم ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە تەرەققىيات قەدىمگە ئىگە.

تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئۆز رايونىدا ھەر-خىل ھاكىمىيەتلەرنى قۇرغان. بۇ ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بەزىدە بېقىنىش، بەزىدە تەڭ مەۋجۇت بولۇش مۇناسىۋىتىدە بولغان، لېكىن ئومۇمىي يۈزلە-نىش يەنىلا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىلەرنىڭ ئۇزۇكسىز كۈچىيىشىدىن ئىبارەت بولۇپ كەلگەن.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئەپسانە ۋە خاتىرىلەر

«ئۇيغۇر» (uyğur) دېگەن نامنىڭ ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى «维吾尔». نۇرغۇنلىغان قەدىمكى يازما يادكارلىقلاردا بۇ نام ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان 759 ـ يىلى تىكلەنگەن مويۇنچۇر (759ـ747) قاغان مەڭگۈ تېشىدا، «ئۇيغۇر» نامى «<ÎD4» (uyğur دەپ ئوقۇلىدۇ) دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇ ئۇيغۇر قاغانىغا ئائىت يەنە بىر مەڭگۈ تاشتا (يەنى موڭغۇلىيەدىن بايقالغان تېرخىن مەڭگۈ تېشى) ۋە سۇجى مەڭگۈ تېشىدا، يۇقىرىقىغا ئوخشاش خاتىرىلەرنى ئۇچرىتالايمىز.[1] ئۇيغۇرلار ئۆز تىلىنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالتۇن ياروق» ناھايىتى مۇھىم بولدا يادكارلىقىدۇر، ئۇ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خەنزۇچە، تىبەتچە مەتىنلەردىن تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ بىرىنچى جىلدىنىڭ خاتىمىسىدە تەرجىمان: «män tübüt tilindin uyğur tilingä äwirdim» (مەن تىبەت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈدۈم) دەپ يازغان.[2] بۇ جۈملىدە ئۇچرىغان «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن سۆز بىرىكمىسى قەدىمكى ئۇيغۇر

① مالوف: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىكى قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرى»، 30 ـ بەت، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1959 ـ يىل؛ «قەدىمكى تۈرك يادكارلىقلىرى»، 70 ـ بەت، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951 ـ يىلى؛ كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى ھەققىدە تەتقىقات»، «ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»، 36 ـ جىلد، 335 ـ، 335 ـ بەتلەر.

② رادلوف، مالوف: «ئالتۇن ياروق»، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باسما نۇسخىسى، سانكت پېتېربۇرگ، 1913 ـ يىل، 1 ـ، 2 ـ قىسىم، 34 ـ بەت؛ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالتۇن ياروق» قولىيازمىسىغا قارالسۇن، سانكت پېتېربۇرگدا ساقلانغان(ھازىر رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى سانكت پېتېربۇرگ تارمىقى قولىيازمىلار بۆلۈمى)، قولىيازمىلار نومۇرى SJM/I، 18 ـ بەتنىڭ ئارقا يۈزى.

غۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللىي تىلى ھەققىدە ئورتاق تونۇشقا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىكى «ۋېينامە . قاڭقىللار تەرىخى» دىكى «袁纥» (يۈەنخې) «ئۇيغۇر» نامىنىڭ تۇنجى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بۇ نام ھەرخىل يېزىلغان: مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «韦纥» (ۋېيخې)؛ 788 ـ يىلىدىن ئىلگىرى «回纥» (خۇيخې)؛ 788 ـ يىلىدىن كېيىن تاكى 13 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە «回鹘» (خۇيخۇ)؛ 13 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن تاكى 18 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا بولسا «畏兀儿» (ۋېيۋۇئېر)؛ 18 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە «回部»(خۇيبۇ) يا كى «缠回» (چەنخۇي) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇلاردىن سىرت باشقا خىل يېزىلىشلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بەزىلەر «تارىخنامە»، «خەنناما»لەردە ئۇچرايدىغان «乌揭»(ۋۇجيې)، «呼揭» (خۇجيې)، «呼得» (خۇدې)، «伊吾卢» (يىۋۇلۇ) قاتارلىقلارنىمۇ «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، بالقاش كۆلى بىلەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى كەڭرى رايونلاردا چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەن دېگلىكلاردىن باشلاشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مۇھىم مەنبە مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا ياشىغان تېلىلار ۋە قاڭقىللاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر نامىنىڭ مەنىسى ۋە مەنبەسى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخ كىتابلىرىدا كۆپ خىل چۈشەندۈرۈشلەر بار. بۇ

يەردە ئۇنىڭ ئاساسلىق بىرنەچچە تۈرى ھەققىدە توختىلىمىز:

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «ئۇيۇ-ماق»، «ئۇيۇشماق» تىن كەلگەن، ئۇ «ئۇيۇشۇش»، «ئىتتىپاقلىشىش» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە، دەيدۇ. بۇ 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيە ئىلخانىيلار دۆلىتىنىڭ باش ۋەزىرى، تارىخشۇناس راشىددىننىڭ قارىشىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ تارىخي ئەسىرى «جامە-ئۇت تەۋارىخ»تا: «ئۇيغۇر دېگەن سۆز تۈرك تىلىدا بىرلىشىش ۋە يارەملىشىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ» دەيدۇ. راشىددىن بۇ كىتابتا ئەينى زامانداا تارقالغان مۇنداق بىر رىۋايەتنى شېپى كەلتۈرىدۇ:① تالاس ۋە قارى سايرام ئەتراپىدا بىر قەبىلە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقىنىڭ ئىسمى يافەس ئىكەن. ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسمى قاراخان، ئورخان، كۆزخان، گۆرخان بولۇپ، ئۇلار ھەممىسى دىنسىز ئىكەن. بۇ تۆت ئوغۇلدىن قاراخان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپتۇ. كېيىن ئۇ بىر پەرزەنت كۆرۈپ، ئىسمىنى «ئوغۇز» قويۇپتۇ. ئوغۇز چوڭ بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپتۇ ھەمدە ئاتىسى ۋە تاغىلىرى بىلەن جەڭ قىلىپتۇ. ئاتىسى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈپتۇ. تاغىلىرى ۋە قوۋمىدىن بەزىلىرى ئۇنىڭغا تەسلىم بولۇپتۇ، بەزىلىرى بولسا شەرق تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. ئوغۇز غەلىبە قازانغاندىن كېيىن چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپتۇ. مۇراسىمدا ئۆزىگە بويسۇنغان پۇقرالارغا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى ئىنئام قىلىپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى: «ئۇ بىز بىلەن بىرلەشتى، بىزگە يارەملەشتى» دېگەن بولىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۆز ئاستا ـ ئاستا شۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ مىللەت نامى بولۇپ قاپتۇ.

① راشىددىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»(يۇ داجۇن، جۇ جيەنچى تەرجىمىسى)، 1 ـ توم، 1 ـ كىتاب، 131 ـ، 136 ـ بەتلەر، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى.

ئىككىنچى بىر خىل قاراشتىكىلەر: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز-نىڭ «بېقىنماق»، «يېپىشماق» ياكى «ئۇيۇماق» دېگەن مەنىسى بار، دەيدۇ. بۇنداق قاراش 17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تارىخشۇناس ئەبۇلغازى باھادىرخاندىن كېلگەن. ئۇ 1663 ـ يىلى يازغان «شەجەرەئىي تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «yapishgur يېپىشماق ياكى چاپلاشماق»[1] دېيىلگەن. كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىمۇ يۇقىرىقى قاراشنى نەقىل كەلتۈرگەن.[2]

ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە»دە ئوغۇز-خان دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن ھەر تەرەپكە يارلىق چىقارغان، يارلىقتا: «مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانىمەن» دېيىلگەن.[3] نۇرغۇن كىشى بۇ رىۋايەتنى قوبۇل قىلغان، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز ئوغۇز-خانىنىڭ ئۆز پۇقرالىرىنى ئاتاشتا قوللانغان سۆزى دەپ ئىزاھلانغان.

ئۇچىنچى خىل قاراش ھېنرى يۇلنىڭ ئەسىرىدىن كەلگەن. بۇ پىتولېمى تىلغا ئالغان ئۇيغارداسلار ياشىغان جايىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىكى قىياس بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇيغۇر» تارىم دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش نامدىكى مىللەت نامى، دەپ قارىلىدۇ. پىتولېمى مىلادىيە 2 ـ ئەسىردىكى يۇنان-نىڭ جۇغراپىيە ئالىمى. ئۇنىڭ «جۇغراپىيە» دېگەن كىتابىنىڭ «سېرىس دۆلىتى» دېگەن بابىدا: «...ئۇنىڭمۇ جەنۇبىي تەرىپىدە دامنايلار (Damnai) ياشايدۇ؛ ئۇلارنىڭمۇ تۆۋەن تەرىپىدە پىئالايلار (Pialai) ياشايدۇ؛ ئۇلار ئۇيغارداس قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن

① ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، كونونوفنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، 40 ـ، 45 ـ بەتلەر، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1958 ـ يىل.

② موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىي» قول يازما.

③ گېلىڭ شىمىن تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان: «ئوغۇزنامە»، 32 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.

ئوخشاش نامدىكى ئۇيغارداسلار (Oikhardais) ياشايدۇ»[1] دېيىلـ
گەن. ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى يۇلې ئۇيغارداسلار ئۇيغۇرلاردۇر،
ئۇيغارداس دەرياسى تارىم دەرياسىدۇر، دەپ قارىغان.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ئۇيغۇر» دېگەن نام
ئەڭ دەسلەپتە 4 ـ ئەسىردە يېزىلغان «ۋېينامە . قاڭقىللار تەر ـ
كىرىسى »دە چىلىقىدۇ. بۇ كىتابتا قاڭقىللار دى، ئۇيغۇر، قو ـ
غۇرسۇ، چاپىش، قىرغىز، ئېل تېكىن دېگەن ئالتە ئۇرۇقنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلگەن.[2] بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى،
ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپتە قاڭقىللار بىرلەشمىسى ئىچىدىكى بىر
ئۇرۇق ئىدى. كېيىن ئۇلار بارا ـ بارا كۆپىيىپ ۋە قۇدرەت تې ـ
پىپ، ئۆزلىرىگە يېقىن بولغان باشقا ئۇرۇقلار بىلەن سىڭى ـ
شىپ، ئايرىم مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن.

7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېلىلار تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرا ـ
لىقى ئاستىغا ئۆتتى. مىلادىيە 605 ـ 616 ـ يىللىرى غەربىي
تۇرك خاقانى چۇلۇق خاقان تېلىلارنىڭ ئۇستىدىن دەھشەتلىك
ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. 605 ـ يىلى چۇلۇق قاغان تېلى قە ـ
بىلىلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە يۈز ئاقسا ـ
قىلىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار
بارغۇت، توقسرا، بايىرقۇ قاتارلىق بىر تۇركۈم تۇركىي قەبىلىلەر
بىلەن بىرلىشىپ، چۇلۇق قاغانىنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىغا
قارشى تۇرۇپ، ئېركىن بولۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئا ـ
تىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى قاڭقىللار زامانىدىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزى. ئۇيغۇرلار بارغۇت، توقسرا، بايىرقۇ قا ـ
تارلىق بىر تۇركۈم تېلى قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۇرك ـ
لەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ئىت ـ

① گادىس (فىرانسىيە): «يۇئان ـ لاتىن مۇئەللىپلىرىنىڭ يېراق شەرق توغرىسىدىكى خا ـ
تىرىلىرى» (گېنگ شېنگ تەرجىمىسى)، 33 ـ بەت، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1987 ـ يىل.
② «ۋېينامە»، 103 ـ جىلد.

تىپاقىنىڭ نامىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش جەريانى تۇغرىسىدا 13 ـ 16 ـ ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر مۇنچە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئەپسانىۋى شەخس ئوغۇزخانغا باغلايدۇ. بۇ رىۋايەت تۈركىي تىللىق باشقا مىللەتلەر ۋە قەدىمكى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان. بۇ رىۋايەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» ئارقىلىق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن. داستاندا تەسۋىرلەنگەن ئوغۇزخان ناھايىتى جەسۇر ۋە كۈچلۈك شەخس. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن بىر پەرى بىلەن توي قىلىپ، ئالتە ئوغۇللۇق بولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىسمىنى كۈنخان، ئايخان، يۇلتۇزخان، كۆكخان، تاغخان، دېڭىزخان دەپ قويۇپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئوغۇزخان ئەتراپىدىكى خەلقنى چاقىرىپ چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپتۇ، زىياپەتتىن كېيىن ئوغۇزخان ئەلچىلەر ئارقىلىق ئەتراپتىكى ئەللەرگە يارلىق چىقىرىپتۇ[1]. كېيىن ئوغۇزخان نۇرغۇن ئۇلۇسلارنى بويسۇندۇرۇپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ رەھبىرى بولۇپ قاپتۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «ئۇيغۇر» بىلەن «ئوغۇز» بىر ـ بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئۇقۇملار ئىكەن.

13 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا رېئاللىققا تېخىمۇ ئۇيغۇن، تېخىمۇ تەپسىلىي بىر رىۋايەت تارقالغان. بۇ پارس تارىخچىسى راشىددىن ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن رىۋايەتتۇر. ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە، ئۇيغۇر رايونىدا ئىككى چوڭ تاغ بولۇپ، بىرى «بۇقراتۇ بۇزلۇق»، يەنە بىرى «ئۇشقۇنلۇق تەڭرىم» دېيىلىدىكەن؛ قارا قۇرۇم تېغى شۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا

① «ئوغۇزنامە»(گېيىك شىمىن تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان)، 32 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.

جايلاشقانىكەن... بۇ ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇتتاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلىقنىڭ بىر يېرىدە ئون دەريا، يەنە بىر يېرىدە توققۇز دەريا بار ئىكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاشۇ دەريالارنىڭ قىرغاقلىرىدىكى تاغلىق جايلارغا ۋە تۈزلەڭلىكلەرگە جايلاشقانىكەن. ئون دەريا ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار «ئون ئۇيغۇر»، توققۇز دەريا بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقانلىرى «توققۇز ئۇيغۇر» دېيىلىدىكەن. ھېلىقى ئون دەريا «ئون ئارغۇن» دېيىلىدىكەن. ئۇلار ئىشلىق، ئوتنىكار، بۇغداي، ئوزقۇندۇر، تۇلار، تاردار، ئادار، ئۇچ تابىن، قاملانچۇ، ئۆتۈكەنلەردىن ئىبارەت ئىكەن. يىللار ئۆتۈپتۇ، ئەسىرلەر ئۆتۈپتۇ، ئەمما بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە تېخى بىرەر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كەلمەپتۇ. ھەرقانداق ۋاقىتتا، ھەرقايسى قەبىلىلەردە كىم كۈچلۈك بولسا، شۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى بولىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا بارلىق قەبىلىلەر ئورتاق مەقسەتتە قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تۇ ھەمدە: «بىز ھەممىگە ئەمرى ئۆتىدىغان، تولۇق ھوقۇقلۇق خان تىكلىمىگۈچە، نىجاتلىق تاپالمايمىز» دېگەن قارارغا كېلىپتۇ. ھەممىنىڭ بىردەك ماقۇللۇقى بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ زېرەك بولغان ئىشلىق قەبىلىسىدىن مەڭگۈتاي ئىسىملىك بىر كىشىنى ئېل ئېلىتەبىرلىككە سايلاپتۇ. ئۇلار يەنە ئوزقۇندۇر قەبىلىسىدىن يەنە بىر پەزىلەتلىك كىشىنى سايلاپ چىقىپ «كۆل ئېركىن» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىككى كىشىنى پۈتۈن مىللەتنىڭ ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ پادىشاھى قىلىپ سايلاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى يۇز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ[1].

پارس تارىخچىسى جۇۋەينى (مىلادىيە 1283 ـ 1226 ـ يىللار) يازغان «تارىخي جاھانكۈشاي»دىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ

① «جامىئۇت تەۋارىخ» (يۇداجۇن تەرجىمىسى)، 1 ـ توم، 1 ـ كىتاب، 241 ـ 239 ـ بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل.

كېتىدىغان رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. ئۇ: «ئەينى زاماندا قاراقۇ-رۇمدا ئىككى دەريا بار ئىكەن. بۇ دەريالارنىڭ بىرى تۇغلا دەريا-سى، يەنە بىرى سېلىنگا دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ئىككى دەريا قاملانچۇ دېگەن يەردە قوشۇلىدىكەن. ئىككى دەريانىڭ ئارد-لىقىدا بىر - بىرىگە يېقىن ئىككى تۇپ دەرەخ ئۆسكەنىكەن. ئۇلار بىرىنى قاسۇق دەيدىكەن، بۇ دەرەخ قارىغايغا ئوخشايدە-كەن. يوپۇرماقلىرى قىشتا ئارچىنىڭكىگە، مېۋىسىنىڭ شەكلى ۋە تەمى قارىغاي ئۇرۇقىغا ئوخشايدىكەن؛ يەنە بىرىنى توز دەيدە-كەن. بۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان بىر دۆڭ بار ئىكەن. بۇ دۆڭگە كۆكتىن نۇر چۈشۈپتۇ، دۆڭ كۈندىن - كۈنگە يوغىناپتۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس بولۇپتۇ. ئۇلار بۇ دۆڭگە ئەيمىنىپرەك تە-زىم قىلىپ يېقىنلىشىپتۇ. بۇ چاغدا ئۇلارغا ناخشىغا ئوخشاش بىر خىل يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەر كۈنى كەچتە بىر پارچە نۇر شۇ دۆڭنىڭ 30 قەدەم چۆرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىكەن. ئاخىردا خۇددى ھاملىدار ئايالنىڭ كۆزى يورۇغاندەك، دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. قارىسا، دۆڭنىڭ ئىچىدە چېدىرىدەك بەش ھۈجرا، بۇ ھۈجرىلارنىڭ ئىچىدە ھەربىرىدە بىردىن ئوغۇل ئولتۇرغۇدەك، بۇ بالىلارنىڭ ئاغزىدا بىردىن ئېمىزگە بار ئە-كەن. ھەربىر ھۈجرىنىڭ ئۈستىدە بىر كۈمۈش تور يېپىقلىق تۇرغۇدەك. قەبىلە ئاقساقاللىرى بۇ غەلىتە ئىشنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس قېلىشىپ، باش ئۇرۇپ تەزىم قىلىشىپ كېتىپتۇ. بىردىنلا غۇر - غۇر شامال چىققاندەك بولۇپتۇ - دە، ھېلىقى بالىلار ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئۇلار مېڭىپ تاش ئۆيدىن چىقىپتۇ. كىشىلەر بۇ بالىلارغا مەخسۇس بىر ئىمكىنا تەيىنلەپتۇ. كىشىلەر تۇرلۇك چوقۇنۇش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۇ-زۇپتۇ. بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىش بىلەنلا تىلى چىقىپ، گەپ قىلالايدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلەردىن ئۆزلە-

رىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كىملىكىنى سوراپتۇ. كىشىلەر ئۇلار-غا بۇ ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار دەرەخكە گويا ئاتا ـ ئانىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك تىزلىنىپ تەزىم قى-لىپتۇ. بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۆسكەن يەرگىمۇ تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. شۇ ئەسنادا بۇ ئىككى تۈپ دەرەختىن ئۇشتۇمتۇتلا: «ئەي ئالىيجاناب، ئېسىل بالىلار! سىلەر بۇ يەرگە دائىم كېلىپ، بالىلىق بۇرچۇڭلارنى ئادا قىلىڭلار. ئۇزۇن ئۆ-مۈر كۆرۈڭلار، نامىڭلار مەڭگۈ ئۆچمىگەي» دېگەن سادا كېلى-تۇ. شۇ يەردە ياشايدىغان قەبىلىلەر كەينى ـ كەينىدىن كېلىپ، بۇ بەش بالىنى خۇددى شاھزادىلەردەك ئىززەتلەپتۇ. ئۇلار قا-تتىش ۋاقتىدا، بۇ بالىلارنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمىنى «شۇنقۇر تې-گىن»، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «قۇتئەر تېگىن»، ئۈچىنچى-سىنىڭ ئىسمىنى «توغرۇل تېگىن»، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «ئور تېگىن»، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «بۆگۈ تېگىن» دەپ ئا-تاپتۇ. بۇ مۆجىزىلەرنى كۆرگەن كۆپچىلىك بۇ بەش ئوغۇلنىڭ ئىچىدە بىرىنى ئۆزلىرىگە ئاتامانلىققا ۋە خانلىققا سايلاش كې-رەك دېگەن پىكىرگە كېلىشىپتۇ. ئۇلار بۇ بەش بالىنى ئۇلۇغ تەڭرى چۈشۈرگەن، دەپ قارايدىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۆگۈ قا-غانىنىڭ پەزىلەت ۋە پاراسەتتە باشقا بالىلاردىن ئېشىپ چۈشىدە-غانلىقىنى، يەنە كېلىپ ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تىل ـ يېزى-قىنى بىلىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ. شۇڭا، ئۇنى قاغانلىققا كۆرسە-تىپتۇ ۋە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەختكە چىقىرىپتۇ» دەپ يازغان[1].

راشىددىن بىلەن جۇۋەينى نەقىل كەلتۈرگەن بۇ رىۋايەتلەر خەنزۇچە «قوچو خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دىكى ئۇي-غۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئەپسانىلەر بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن تارقالغانلىقى ئېھتىمالغا

① جۇۋەينى: «تارىخى جاھانكۈشاي» (خي گاۋجى تەرجىمىسى)، بىرىنچى كىتاب، 64 ـ 62 ـ بەتلەر، 1980 ـ يىل.

يېقىن؛ ئەڭ ئاۋۋال ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆز ئەجدادلىرى ھەققىدە مەيدانغا كەلگەن رىۋايەتلەر ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ، ئوخشاشمىغان دەۋرده، ئوخشاشمىغان ئاپتورلار تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەچكە، مەزمۇن ۋە ۋەقەلىكتە بەزى پەرقلەر ساقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە «قوچو خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دىكى ۋاريانتى ناھايىتى مۇكەممەل يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش 1933 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيەسىنىڭ 30 كىلومېتىر شىمالىدىكى شىبېيگو ئېتراپىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئەسلىي مەڭگۈ تاشنىڭ ئېگىزلىكى 4 مېتىر، كەڭلىكى 1.62 مېتىر. ھازىر پەقەت ئاستىنقى يېرىم بۆلىكى، يەنى پۈتۈن مەڭگۈ تاشنىڭ بەشتىن ئىككىسىچىلىك قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. مەڭگۈ تاش خەنزۇ ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا پۈتۈلگەن. مەڭگۈ تاش يۈەن شۇندى يۈەنتۆڭنىڭ 2 ـ يىلى(مىلادىيە 1334 ـ يىلى) تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاش تېكىستىگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قىسمى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى تەرىپىدىن يېزىلغان[1].

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى باشقا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرگە ئوخشاشلا مۇرەككەپ، ئۇزۇن تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دېگىلىك، تېلى، قاڭقىل ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئوخشاشمىغان تىل ۋە ئىرققا مەنسۇپ بولغان قەدىمىي مىللەتلەر بىلەن سىڭىشكەن. بۇ جەريانداا شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئىران تىللىق قەبىلىلەر(ئادەتتە ساكلار دېيىلىدۇ)، توخرىلار، سوغدىلار ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يۇغۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

① گېلىڭ شىمىن: «قوچو خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى ھەققىدە تەتقىقات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىل 4 ـ سان، 529 ـ 515 ـ بەتلەر.

دۆلىتىمىز ئىچى ـ سىرتىدىكى ئىنسانشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئىرقنىڭ ئالاھىدىلىكى مەۋجۇت: بىرىنچى، يەركەن دەريا ۋادىسىدىكى مارالبېشى، خوتەن، شۇنداقلا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلاردا ياۋروپا ئىرقىنىڭ پامىر ـ پەرغانە تىپى(ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋەرائۇننەھر تىپى)نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى، دولانلار، شۇنداقلا كەلپىن، ئاقسۇ، پەيزاۋات قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلاردا جەنۇبىي سىبىر ئىرقى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ. شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى قومۇل، تۇرپان ۋە كورلا رايونلىرىدىمۇ ئارىلاش جەنۇبىي سىبىر ئىرقي ئاممىلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن. ئۇچىنچى، يەنە بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار ياۋروپا ئىرقىنىڭ قاتىشارلىق كەلگەن ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقىدىكىلەر توپلاشقان ھىندى ـ ئافغان تىپىغا تەۋە[1]. ئالىملار شىنجاڭنىڭ لوپ ناھىيەسى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان بۇنىڭدىن 2000 يىل ئاۋۋالقى ئىككى باش سۆڭىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ھەيكەل يۈزى ئۇزۇنچاق، قاشىشرى ھەددىدىن زىيادە ئېگىز، ئورا كۆز بولۇپ، ئادەتتىكى ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە[2]. بۇنى بۈگۈنكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى بىلەن بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقي جەھەتتىكى زىچ مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىش ۋە بۇ جەھەتتە مەلۇم ئىلھاملارغا ئېرىشىش مۇمكىن.

---

① خەن كاڭشىن: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئىرقى ھەققىدە تەتقىقات»، مو شۇنيىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «كروران مەدەنىيىتى تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى»، 429 ـ 409 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

② خەن كاڭشىن، زو چۈڭشىن: «شىنجاڭ لوپ سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىكى باش سۆڭىكى تەتقىقاتى ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 5 ـ سان، 99 ـ 91 ـ بەتلەر.

2. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغىچە

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىشى

7 ـ ئەسىردە بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇرلار مۇستەقىل، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە مىللەت سۈپىتىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈردى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە، دەپ بۆلۈنەتتى. ئىچكى توققۇز ئۇرۇق يەنە «توققۇز ئۇيغۇر»(يەنە ئون ئۇيغۇر دەيدىغان گەپمۇ بار) دەپ ئاتالغان، تاشقى توققۇز قەبىلە «توققۇز ئوغۇز» دەپمۇ ئاتالغان. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى توققۇز ئۇرۇقى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچىسى ياغلاقار قەبىلىسى، دەسلەپكى مەزگىلدىكى قاغانلار مۇشۇ قەبىلىدىن ئىدى؛ قالغانلىرى قۇرتارغۇر، دىرىمار، بەگىسىگ، ئارامۇت، قاسار، قوغۇرسۇ، ياغمۇرقار، سىيرمۇرلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسى ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا سەككىز قەبىلىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. تاشقى توققۇز قەبىلىنىڭ نامى: ئۇيغۇر، بارغۇت، قۇن، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، قىبچاق(جابىرقا)، باسمىل، قارلۇقلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار ئىلگىرى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغاچقا ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ ھايات كەچۈرەتتى، بەزىدە تەبىئىي ئاپەت ياكى ئۇرۇشلار تۈپەيلى يايلاق كۆچەتتى. مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە، ئۇلار

ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدا چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەنىدى. 5 ـ 6 ـ ئەسىرلەردە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تۇغلا دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بارغانىدى. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇلار يەنە سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان. 5 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرگىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قىسمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلاردا ماكانلاشقان ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 7 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئەسىرگىچە، تۈركلەرنىڭ بەگچۇر قاغانى كۈچىيىپ، تېلىلارنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتلىرىنى تارتىۋالدى. ئۇنىڭ بېسىمى ئاستىدا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار گوبى قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كىردى.

7 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئورخۇن دەرياسى ۋە تۇغلا دەرياسى ۋادىلىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ راۋاجىنى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. تۆمۈرچىلىك، شۇنداقلا تۆمۈر ئەسۋابلارغا ئىگە بولۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ يۇكسىلىشىگە تۈرتكە بولدى. قول ھۈنەرۋەنچىلىك مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەتراپتىكى مىللەتلەر بىلەن، بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان سودىسى ئۇلارغا ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئېلىپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ يىلقىچىلىق ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئۇيغۇر ئېتى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىغا ئايلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان سودىسىدىكى ئاساسىي تاۋار بولۇپ قالدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا، ئۇيغۇرلاردا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇشتەك ئېھتىياج شەكىللەندى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرگە

ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى ئەڭ دەسلەپتە بىرلەشتۇرگەن كىشى سۇكۇن ئېركىن ئىدى. سۇكۇن ئېركىننىڭ ئوغلى پۇسار ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم شەخس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «بېڭى تاڭنامە» دە ئۇ «جاسارەتلىك، تەدبىرلىك ئۇستا مەرگەن ئىدى، جەڭگە باشلامچىلىق بىلەن كىرەتتى، ھۇجۇم قىلغاندا يەڭمەي قالمايتتى، يېڭىلگەنلەرنى بويسۇندۇرماي قالمايتتى» دەپ تەرىپلەنگەن. سۇكۇن ئېركىن ئۆلگەندىن كېيىن، پۇتۇن قەبىلىلەر ئورتاق ھالدا ئۇنى خانلىققا سايلىدى. پۇسار ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئورقۇن خاتۇنىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇيغۇرلار تېزلا قۇدرەت تاپتى. مىلادىيە 629 ـ يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى باشلىدى. مىلادىيە 630 ـ يىلى ئۇيغۇرلار سىر ـ تار دۇشلار بىلەن بىرلىشىپ، تۇركلەرنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. مازۇڭ تېغىدا تۇرك ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۇركلەرنى مۇنقەرز قىلدى. بۇ قېتىمقى غەلىبىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، پۇسار تۇغلا دەر ياسى بويىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى تىكلىدى.

كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى تۇمىد پۇسارنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. تۇمىد بارغۇت، توڭرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىيە 646 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، سىر ـ تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلدى. سىر ـ تاردۇشلارنىڭ رەھبىرى دومى قاغان يېڭىلىپ، تۇمىد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۇمىد ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇ شۇ يىلى 8 ـ ئايدا تېلىلارنىڭ 13 قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىپ، خېلەنشەن تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ تاڭ تەيزۇڭنىڭ زامانى بولۇپ، ئۇ تۇمىدكە «مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن»، قوشۇمچە «چۆل

لۇك تۇتۇق بېگى» دېگەن ئۇنۋانلار ھەدىيە قىلدى. تاڭ سۇلالـ-
سى ئۇيغۇرلار رايونىدا «چۆللـۈك تۇتۇق مەھكىمىسى» تەسـس
قىلدى. مەھكىمە قارىمىقىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق قـۇ-
رۇلدى. مەھكىمىلەرگە تۇتۇقبەگ، ئايماقلارغا ئايماق بېگى قـوي-
دى. يەنە ئۇيغۇرلار رايونىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلـ-
ىرىغا باردىغان قاتناش يولـى ئېچىلدى. مىلادىيە 648 ـ يىلـى
10 ـ ئايدا ئۇيغۇر خانلىقىدا ئوغۇزلار توپىلىڭى يۈز بەردى. تاڭ
سۇلالىسى يەنرەن تۇتۇقبېگى يۈەن لىچېن ئوغۇزلار توپىلىڭىنى
تىنچىتتى، تۇمىدىنىڭ ئـوغلى بۇيـان ئۇيغۇرلارغـا قاغان بولـدى.
ئۇيغۇر خانلىقى قايتا مۇقىملىققا ئېرىشتى. ئۇ مىلادىيە 661 ـ
يىلى ئۆز خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كـو-
رىيەگە قارشى ئۇرۇشىغا قاتناشتى. بۇيان ئـۆلگەندىـن كېيىـن،
ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىـن بىلگـە (تېكەچـۇق)، چۆللـۈكـىنىڭ (ئۇتـ-
بەگ)، ئۆتېنان(چىڭزۇڭ)، قۇشۇ قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ ئۇيغۇرلارغا قاغان بولدى. ئۇيغۇرلار مىلادىيە 7 ـ ئەسـر-
نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بەزى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن بولغـان
ئۇرۇشلاردا ئۆزلۈكسىز كۈچىيىپ، چۆللـۈكىنىڭ شىمالىدىكى
قۇدرەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

سۇكۇن ئېركىـن زامانىـدىن كۆل بـىلگە قاغـان زامانىغـ-
چە(مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-
رىلىرىغىچە)، ئۇيغۇرلار يۈز يىلدىن ئارتۇق تەرەققىيات دەۋرىنى
باشتىن كەچۈردى. ئەمما ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇشۇ دەۋردە-
كى كونكرېت ئەھۋالىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى
ئاز. قەدىمكى تۈرك مەڭگۇ تاشلىرىدىكى ۋە خەنزۇ تىلىدىكى تا-
رىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تۈرك خانلىقـ-
نىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «كونـا
تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانـ-
غاندا، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئۆز يولـباشچىلىرىنى «ئېركىـن»،

«ئېلتەبىر» دەپ ئاتايتتى. «ئىچ بۇيرۇق» بىلەن «تاشقى بۇيرۇق» (ۋەزىرلەر) ۋە باشقا ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلار ئادەتتە ئېر-كىن، ئېلتەبىر ۋە قاغان جەمەتىدىن، شۇنداقلا ئۇلارغا قانداشلىقى بولغان ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئىچىدىن تاللىنىپ تەينىلىنەتتى. قاغان يايلاقلارنى ئۆز جەمەتىدىكىلەرگە ۋە باشقا قەبىلە ئاقساقاللىرىغا بۆلۈپ بېرەتتى ھەم ئۇلاردىن باج - سېلىق ئالاتتى.

ئېركىن، ئېلتەبىر، قاغان ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار، ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى نۇرغۇن چارۋا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە يايلاقلارغا ئىگە بولۇۋالغاندى. قارا بودۇن (ئاددىي پۇقرا) ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ، ئۇلاردا پەقەت ئازغىنە چارۋا ۋە يايلاق بار ئىدى. سىياسىي جەھەتتە پۈتۈنلەي ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارغا بېقىناتتى. ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا، ئۇلار ئۆزلىرى ئات، قورال ۋە ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ، قوشۇن تۇزۇپ، ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئولجا ۋە ئەسىرلەر پۈتۈنلەي قەبىلە ئاقساقاللىرىغا ھەدىيە قىلىناتتى. قارا بودۇن ئۆز چارۋىچىلىقىنى قىلغاندىن تاشقىرى، ئاساسەن ھۆكۈمران سىنىپلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. ئۇلار قەبىلە ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ۋە باشقا ئېشىنچا مەھسۇلاتلارنى ئەركىن ئالماشتۇراتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇرلۇك باج - سېلىقلارنى تولۇق تاپشۇرۇشى ئالدىنقى شەرت ئىدى، سىرت بىلەن بولغان سودىنى پەقەت ئەمەلدارلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىقلا قىلالايتتى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋال تېپىشى

ئەسلىدە گوبى قۇملۇقىنىڭ شىمالىدا ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي تۈرك خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، تۈرك ئاقسۆ-

ئەكلىرىدىن قۇتلۇق چېچىلىپ كەتكەن تۈرك قەبىلىلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ، 685 ـ يىلى بۇگۇنكى سەنشىنىڭ شىمالى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن خۇاڭ-خې دەرياسىنى بويلاپ خېبېيىنىڭ يۇيشيەن ناھىيەسىگىچە بولغان جايلاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇروپ، ئۆزىنى ئىلتەرىش قاغان دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلار يېڭىلىپ، بىر قىسمى تۇغلا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى، كۆپ قىسمى تۈركلەرگە ئەل بولدى. قۇتلۇق ئۆلگەندىن كېيىن، بەگچۇر قاغان تۇغلا، سېلىنگا، ئورخۇن دەريا ۋادىلىرىغا ئۆزلۇكسىز ئەسكەر يوللاپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى، ئاردا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بەش قېتىم چوڭ ئۇرۇش بولدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلەرنىڭ قارشىلىقى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. مىلادىيە 734 ـ يىلى ئۇيغۇر، باسمىل، قارلۇق قەبىلىلىرى تۈركلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. مىلادىيە 742 ـ يىلى ئۇيغۇرلار باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قاغانى قۇتلۇق يابغۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، باسمىللارنىڭ ئاقساقلىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئوڭ، سول يابغۇ بولدى. مىلادىيە 744 ـ يىلى باسمىل قاغانى تۈركلەرنىڭ كېيىنكى رەھبىرى ئوزمىش قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇرلاردىن كۆل بىلگە باسمىللارنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالدى. ئۆز بارگاھىنى سېلىنگا دەريا-سى ۋادىسىدىن ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئورۇ-دۇبالىق(قارا بالغاسۇن)قا كۆچۈردى. ئىككىنچى يىلى كۆل بىلگە كېيىنكى تۈركلەرنىڭ بولمىش قاغانىنى ئۆلتۈردى، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا يوقىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقى رەسمىي قۇرۇلدى.

كۆل بىلگە قۇرغان ئۇيغۇر خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر ئەسىرگە يېقىن (744 — 840 - يىللار) داۋام قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى توقۇز قەبىلىنى يادرو قىلىپ، تاشقى توققۇز قەبىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەندى. ئىچكى توققۇز قەبىلە ئىچىدىكى ياغلاقارلار قاغان جەمەتى بولۇپ، قاغانلار ھامان بۇ جەمەتتىن بارلىققا كېلەتتى. مىلادىيە 795 - يىلى قۇتلۇق بىلگە ساداقەتمەن قاغان ئالچۇر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە دىيانەتمەن قاغان قۇتلۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانلىق ياغلاقار جەمەتىدىن باشقا جەمەتكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى دەسلەپتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى توبا، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى قۇرىقانلارنى، يەنە سەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلارنى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قارلۇقلارنى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى شاداپېتلارنى، چۇغاي تېغى ئەتراپىدىكى تاڭغۇت، تۇيغۇنلارنى، شۇنداقلا ھىنگان تېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى سىرۇي، قۇموق، قىتانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «تارىخىي جاھانكۇشاي»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى كۇچەيگەن مەزگىلدە ئۆز تەسىرىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى چۇ دەريا ۋادىلىرىغىچە كېڭەيتكەن. مىلادىيە 812 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئۆزى ئەسكەر باشلاپ بەشبالىق، كۇسەندىن ئۆتۈپ، قارلۇقلار بىلەن تىبەتلەرنى مەغلۇپ قىلدى. يەتتىسۇ ۋادىسى، ئىنچۇ دەريا سى (بۇگۇنكى سىر دەريا سى) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىجتىمائىي ئىگىلىك يەنىلا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئات ۋە يىپەك سودىسى بولۇپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا لىنىيەسى بولغان يىپەك يولى

لىنى تىزگىنلەپ تۇرغانلىقتىن، ئىقتىسادىي ئەھۋالىي كۈچى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ۋە كۈچەيگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىقى ئات بېقىشنى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغۇر ئاتلىرى ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇرۇشتىمۇ، ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ، تۇرمۇشتىمۇ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇر ئاتلىرىنىڭ سانى ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئومۇمەن ناھايىتى كۆپ ئىدى. گەرچە ئۇيغۇر ئاتلىرىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى سانى توغرۇلۇق تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قىلىنغان ئات ـ يىپەك مال سودىسىنىڭ مىقدارىدىن ئۇيغۇرلاردىكى ئاتچىلىقنىڭ ئەھۋالىنى بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، 758 ــ 760 ـ يىللىرى، ئۇيغۇرلار يىلدا بىر قېتىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىغا كېلىپ ئات سېتىپ، ئاتلىرىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىپەك ماللىرىغا تېگىشىپ كېتەتتى. تاڭ سۇلالىسىگە يىلدا سېتىپ بەرگەن ئاتلىرى كۆپ بولغانلىقىدا نەچچە 10 مىڭغا يەتكەن. 773 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدىلا 10 مىڭ ئاتنى ھەيدەپ كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىدا ساتقانىدى. «بەي جۇيىنىڭ چاڭچىڭ نەزمىلىرى توپلىمى»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «ئۇيغۇر قاغانى بىلەن يېزىشقان مەكتۇپلار»دا، ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدا 20 مىڭ ئات ئېلىپ كېلىپ، 500 مىڭ توپ شايىغا تېگىشىپ كەتكەن، دېيىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپلىڭىنى تىنچىتىقاندا، ئۇيغۇرلار 5000 ئەسكەر، 10 مىڭ ئات ياردەم قىلغانىكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئات بېقىش ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، ئات ساننىڭ ناھايىتى كۆپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئات ـ يىپەك مال سودىسى ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. مۇنداقچە

ئېيتقاندا، بىر ئۇيغۇر ئېتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 40 توپ گەزلىك مىسكىگە ئالماشتۇرۇلاتتى. بەزىدە بىر ئات 50 توپ يىپەك تاۋار غا ئالماشتۇرۇلاتتى. بۇ خىل چوڭ تىپتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن «ئات ـ يىپەك مال سودىسى» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن زور مىقداردىكى يىپەك، چاي ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئاتقا تېڭىشىپ كېلەتتى. بۇ بۇيۇملارنى ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارغا ئاپىرىپ ساتاتتى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا كىرگۈچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىپ، نۇرغۇن كىشى چاڭئەندە ئۆزۈن ۋاقىت تۇرۇپ، سودىگەرچىلىك قىلىپ ناھايىتى بېيىغانىدى ۋە بىر مەھەل يىپەك يولىنىڭ سودىسىنى كونترول قىلىۋالغانىدى.

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن تىبەتلەر كۈچەيىپ، لۇڭيۇ(گەنسۇنىڭ شەرقى)، بەشبالىق ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنى بېسىۋالدى. نەتىجىدە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە پۈتۈنلەي ئۈيغۇر خانلىقىدىكى يول ئارقىلىقلا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. بەشبالىق شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتنىشىدىكى جۇغراپىيەلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئۆتەڭ بولغاچقا، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (ئادالەتلىك قاغان)نىڭ رەھبەرلىكىدە تىبەتلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىپ، بەشبالىق، كۇسەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. بىر مەھەل ئۇزۇلۇپ قالغان شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقىسى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلدى. يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقى تاڭ سۇلا

لىسىنىڭمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مەنپەئەتىگە تامامەن ئۇيغۇن كەلەتتى. ئۇيغۇر خانلىقى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش تومۇرىنى تىزگىنلەپ تۇرغانلىقتىن، سودا ئىشلىرىمۇ يۇكسەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سوغدىلار ئۇيغۇر خانلىقىغا كۆپ ساندا كۆچۈپ بېرىپ، سودا بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوردىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. ئارخېئولوگلار بىر تۇرار جاي خارابىسىدىن دېۋىرقاي، مىس پارچىسى ۋە بىرونزا ئەينەكنى بايقىدى. پايتەختتە، شۇنىڭدەك ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشىغان ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇن تارتىدىغان قول تۇگمىنى (يارغۇنچاق) بار ئىدى. پايتەخت سىرتىدا، ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەرياسى بويىدىكى باشقا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراق رايون، دېھقانچىلىق رايونى، شەھەر ئىچىدە يەنە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى بار ئىدى. پايتەخت 12 چوڭ تۆمۈر قوۋۇقلۇق، نوپۇسى كۆپ، ئاھالىسى زىچ شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭ بازارلىرىدا تۇرلۈك سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بولۇپ تۇراتتى.

ئۇيغۇرلار ئەسلىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلاتتى، ئەمما ئىقتىساد ۋە سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ مەلۇم كۆلەمگە بولدى، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن شەھەرلەر ۋە تۇرالغۇلار مەيدانغا كېلىپ، بارا ـ بارا يېرىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشكە باشلىدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قارا قاغان(مويۇنچۇر) سېلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق شەھىرىنى بىنا قىلدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئوغلى بۆگۈ قاغانمۇ ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا بۆگۈ قاغان بالىق، ئوردۇبالىق ۋە باشقا نۇرغۇن ئوردا ـ سارايلارنى بىنا قىلغانىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي تۈزۈلمە ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر خانلىق قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيتتى. قاغان ئەڭ چوڭ چارۋىدار ئىدى، «تاشقى توققۇز قەبىلە»نىڭ ئاقساقاللىرىمۇ چوڭ چارۋىدارلاردىن ئىدى. چارۋىدارلار كۆپلەپ يايلاق ئىگىلىۋالاتتى، چارۋىچىلار يايلاقنى ئىشلىتىش هوقۇقىغىلا ئىگە بولاتتى. چارۋىچىلار چار-ۋىدارلارنىڭ قولىدىكى يايلاقنى ئىشلىتىش ئۈچۈن چارۋىدارلار-نىڭ مالىلىرىنى بېقىپ بېرەتتى. چارۋىدارلار بۇ ئارقىلىق نۇر-غۇن چارۋا ئۈندۈرۈۋالاتتى.

خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمدارى قاغان ئىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا بەگلەر بولاتتى، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل ـ مەنسەپ-لەردىن يابغۇ، كۈلچۇر، ئاپا، ئېلتەبىر، تۇتۇق، ئېركىن، يارغۇ-تاي، تارقان قاتارلىقلار بار ئىدى. قاغانىنىڭ ئوغلى «تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى، هەربىي قوماندانلار «شاد» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى قوللىنىلىپ ئالتە تاشقى بۇيـ-رۇق، ئۈچ ئىچ بۇيرۇق ۋە تۇتۇق، سانغۇن، باش سانغۇن قاتار-لىقلار قويۇلغانىدى[1]. بۇ مەنسەپدارلار قاغانىنىڭ ئىرادىسى بويـ-چە تۈرلۈك ئىشلارنى باشقۇراتتى[2]. توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۈرغانلىقتىن، باشقا هەممە قەبىلىلەرگە تۇتۇقبەگ قويۇلاتتى. قاغان قەبىلە باشلىقلىرىغا تامغا بېرەتتى. ئەمەلدار تەيىنلەپ قەبىلە ئىشلىرىنى نازارەت قىلاتتى ۋە ئول-پان ـ سېلىق يىغاتتى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە. ئۇيغۇرلار ئىلگىرى تۈرك ـ رۇنىك يېـ-زىقىنى ئىشلەتكەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تارىخى، تىلىغا ئائىت يازما مەلۇماتلار گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ، بىر قىسىم مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇر تارىخى ۋە تىلىنى تەتقىق قى-

①② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار» بىرىنچى قىسىم.

لىشتا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. مەسىلەن، 1909 ـ يىلى فىنلاند ـ دىيەلىك رامستېد موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىغا ئۇسۇ دېگەن يېرىدىن بايقىغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»نى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ مەڭگۈ تاش 759 ـ يىلى ئورنىتىلغان. ئابىدىدە ساقلىنىپ قالغان خەتلەر خېلى كۆپ بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى ئۇيغۇر قاغانى مو ـ يۇنچۇرنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»نى ئېلىپ ئېيتساق، موڭغۇلىيەنىڭ ھانگاي ئۆلكىسىدىكى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان. رۇس تۈركولوگى كلياشتۇرنىيـ ـنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇ مەڭگۈ تاشتا قارا قاغان(مويۇنچۇر قاغان) نىڭ تۆھپىسى خاتىرىلەنگەن. مەڭگۈ تاش «تەڭرىدە بولـ ـمىش ئېل ئەتمىش مەشھۇر بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دىنمۇ بالدۇر ئورنىتىلغان. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ ئاپتورى قۇتـ ـلۇق تارقان سەنگۈن بولۇپ، مەڭگۈ تاش قارا قاغانىنىڭ تۆھپىـ ـلىرى ھەم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى، شۇنداقلا قارا قاغانىنىڭ قەھرىمانلىقلىرىغا ئوقۇلغان مەدھىيە قاتارلىق مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان. يەنە بىرى «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» بولۇپ، تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولـ ـمىش ئالىپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دۇر. 1809 ـ يىلى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان قارا بالغاسۇن شەھىرى ئەتراپىدىكى سەيدام دەرياسى بويىدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش 814 ـ يىلى (تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ يۈـ ـەنخې 9 ـ يىلى) ئورنىتىلغان. مەڭگۈ تاشقا تۈركچە، سوغدىچە ۋە خەنزۇچە ئۈچ خىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۈركچە تېكىستى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، پەقەت ئىنتايىن ئاز قىسىملا ساقلىنىپ قالغان، سوغدىچە قىسمىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، پەقەت خەنزۇچە

قىسمىلا مۇكەممەلرەك ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئابدىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن دەريا‌سى بويىدا دۆلەت قۇرۇشىدىن تارتىپ، تاكى دىيانەتلىك قاغان(ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان ـــ ت) نىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرىگىچە خاتىرىلەنگەن. بۇ ـ نىڭدىكى بۆگۈ قاغانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىدىن تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبىنى ئويغۇرلار رايونىغا ئېلىپ بار ـ غانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۇرك يېزىقى ئەڭ ئاۋۋال يېنىسەي دەريا‌سى ۋە ئورخۇن دەريا‌سى بويىدىكى تۇركلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغانىدى. بۇ يېـ ـزىق قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادىكى مىللەتلەر ئىشلەتكەن رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە، ئادەتتە تۇرك ـ رۇنىك يېزىقى دې ـ يىلىدۇ. بۇ يېزىقتىكى ئابدىلەر مۇڭغۇلىيەنىڭ ئورخۇن دەريا ـ سى ۋادىلىرى ۋە سىبىرىيەنىڭ يېنىسەي دەريا‌سى ۋادىلىرىدىن بىر قەدەر كۆپ بايقالغانلىقتىن، بەزىلەر يەنە ئورخۇن ـ يېنى ـ سەي يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ. كۆپ ساندىكى تىلشۇناسلارنىڭ قا ـ رىشىچە، تۇرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ مەنبەسىنى ئوتتۇرا شەرق ـ تىكى ئارامى يېزىقىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. پارسلار ئوتـ ـتۇرا ئاسىيادىكى ئىران تىللىق مىللەتلەرگە بۇ يېزىقنى تارقاتـ ـقاندىن كېيىن، يەنە تۇركلەرگە تارقالغان. ئەمما تۇرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى ۋە ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ھازىرغىچە بايقالغان يادىكارلىقلاردىن ئەڭ قەدىمكىلىرى 6 ـ 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ. تۇرك ـ رۇنىك يېزىقى بولسا فونېما بىلەن بوغۇم ئارىلىشىپ كەتكەن يېزىق. 38 ـ 40 ھەرپ بار، تۆت بەلگە ئارقىلىق سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلىـ ـگەن؛ سەككىز ئۇزۇك تاۋۇش ئىككى يۇرۇش ئوخشاشمىغان بەل ـ گىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى سۆز ئوتتۇرىسىدىلا قىسقارتىۋېتىلىپ قالماستىن، بەلكى سۆز بېـ ـشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىمۇ كۆپ ھاللاردا يې ـ

زىلمايدۇ. تۇرك ـ رۇنىك يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، ئۇنى سولدىن ئوڭغا يازىدىغانلارمۇ بار ئىدى. جۈملىلەر ئادەتتە «:» بەلگىسى ئارقىلىق ئايرىلىپ يېزىلاتتى.

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالىدى. بۇ دىن شامان دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ قارشىلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. بۆگۈ قاغان ئۆزى مانى دىنى راھىبلىرى بىلەن قايتا ـ قايتا مۇنازىرىلەشكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، مانى دىنىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىدى. كېيىنچە ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى تاكى سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىغا تارقاتتى. 768 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ تەلىپى بىلەن چاڭئەندە مانى دىنىنىڭ «دايۇن يارۇق ئىبادەتخانىسى» قۇرۇلدى، چاڭجىياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى جىڭ، خۇڭ، ياڭ، يۆ قاتارلىق شەھەرلەردە ۋە خېنەن مەھكىمىسى، تەييۇەن مەھكىمىلىرىدىمۇ مانى ئىبادەتخانىلىرى سېلىندى. 845 ـ يىلىدىكى بۇتخانىلارنى چېقىش ۋەقەسىدە مانى دىنى مۇرىتلىرىمۇ زەربىگە ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى[1].

ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى زەئىپلىشىشكە ۋە يىمىرىلىشكە باشلىدى. 832 ـ يىلى قاسار تېكىن ئۆلتۈرۈلدى، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغان ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. 839 ـ يىلى بۇيرۇق (باش ۋەزىر ـــ ت) سوغدىلاردىن بولغان ئەن يۇنخي بىلەن سايىغان تېكىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، ئىككىسى كۆل تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇيرۇق چۇرۇق (كۈرەبىر) شاداپىتلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قو-

① شى يۈەنرېن يازغان، بەي خۇاۋېن قاتارلىقلار ئىزاھلىغان: «تاڭ سۇلالىسىگە بېرىپ نوم ئۆگىنىش زىيارىتە قىلىش خاتىرىسىنىڭ شەرھىسى»، 416 ـ 417 ـ بەتلەر، خۇا شەن مەدە-نىيەت ـ سەنئەت نەشرىياتى.

ماندانلىق قىلىپ، قاغان ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلدى، قاغان مەغ-لۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. مىلادىيە 840 ـ يىلى (تاڭ ژېنزۇڭنىڭ كەيچېك 5 ـ يىلى) ئۇيغۇر سانغۇنى كۇلۇگ باغا قىرغىز ئەسكەرلىرىنى پايتەخت قارا بالغاسۇنغا باشلاپ كىردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارا بالغاسۇن ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، پان تېكىن قاتارلىق خان جەمەتى ئەزالىرى بۇيرۇق، ئەمەلدارلىرىنىڭ قوغدىشى ئاستىدا، 15 قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلىپ غەربكە كۆچتى. ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا قارلۇقلار چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ، كېيىنچە قارلۇق، ياغما قا-تارلىق قەبىلىلەر بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى. يەنە بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ خېشى كاربدوربدىكى ھەر قايسى جايلاردا ئولتۇراقلاشتى. 10 ـ ئەسىردە بۇ ئۇيغۇرلار كۆپىيىپ 300 مىڭغا يەتتى. كېيىنچە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. چېچىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە ئىككى قىسمى بار ئىدى. بىرى، ھازىرقى تۇرپان، جىمىسار رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ، قوچو ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى، ئۇلار بۇ يەردە قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. يەنە بىر قىسمى 13 قەبىلە بولۇپ، ئۆگە تې-كىننى قاغان قىلىپ، جەنۇبقا قاراپ كۆچتى، كېيىنچە يۇجۇ ئايمىقىغا بېرىپ شىرۋىلارغا بويسۇندى. شىرۋىلار بۇ ئۇيغۇرلار-نى ئۆزلىرىنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئىچىگە چېچىۋەتتى. 10 ـ ئە-سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قىرغىزلار 70 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ شىرۋىلارغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇيغۇرلارغا يەنە بىر قېتىملىق زور زەربە بولدى، قالغان قىسمى بارا ـ بارا شۇ يەردىكى ھەر قايسى مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتتى. غەربكە كۆچۈپ ماۋەرا-ئۇننەھر رايونى ۋە تۇرپان، كىنگىت(قاراشەھەر)، كۇسەنگە بې-رىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى

غەربكە كۆچكەن بۇ بۆلۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان رايونىدا تېزلا پۈت تىرەپ تۇرۇشى، شۇنداقلا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرا-لىشىنىڭ تارىخىي سەۋەبى بار ئىدى. ئۇيغۇرلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بىر تۈركۈمى ناھايىتى بۇرۇنلا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلغان ياكى ئولتۇراق تۇر-مۇشقا كۆچكەنىدى. 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىغا كەلگەن-دە، ئۇلار بۇ يەردىكى ئاساسىي مىللەتكە ئايلانغانىدى، 9 - ئە-سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلى-قى پايتەختىنى تارتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن، خان جەمەتى ۋە پۇقرالار چېچىلىپ كەتتى، ئۇيغۇر خان جەمەتىنىڭ بىر قىسمى بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلدى.

جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا، قوچو (高昌) يەنە 火州 دەپمۇ ئاتالغان. ئۇيغۇر تىلىدا «قارا قوچو» دېيىلىدۇ. قە-دىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردا، بۇ نام «Qoço» دەپ خاتىرە-لەنگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «Qoço» ئىبارىسىگە «ئۇيە-غۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەر-لەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇگۈنكى كۈندە يەرلىك كىشىلەر بۇ يەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتايدۇ، يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردا بولسا «قارا خوجا» دېگەن شەكىلدە كۆرۈلىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمدە ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «يىپەك يولى» بۇ يەردىن ئۆتەتتى. «تارىخىي خاتىرە-لەر» ۋە «خەنناما»دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن

ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىلا بۇ يەردە قوشلار ياشىغان ۋە قوش خانلىقىنى قۇرغانىدى. قوش خانلىقى ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدى قوش خانلىقى تۇرپان ئويمانلىقىغا، ئارقا قوش خانلىقى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىق رايونىغا جايلاشقانىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي يۇرتنى تاشقىن كۈرىشى باشلىنىپ كەتكەنلىكتىن، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئورنى كۈنسېرى مۇھىم بولۇپ قالدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 108 ـ يىلى خەن ۋۇدى يانداش چاپاۋۇل بېگى جاۋ پولۇنى تۇرپان ئويمانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودالىق سۇلالىنىڭ تەسىرى تۇرپان رايونىغا كىرىشكە باشلىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 89 ـ يىلى تۇرپان رايونىدىكى قوش خانى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. كېيىن غەربىي خەن ھۆكۈمىتى تۇرپان ئويمانلىقىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۇچۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىدى، تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى باشقا جايلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيەسىگە رەسمىي كىردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرپان رايونى يەنمۇ گۈللىنىپ، بۇ يەردە مەشھۇر قوچو شەھىرى قۇرۇلدى.

840 ـ يىلىنىڭ ئۆچۈرىسىدە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى پان تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئالدىن بەشبالىق ئەتراپىغا توپلانغانىدى ۋە باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ كىنگىست رايونىغا بېسىپ كىردى. 9 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا پان تېكىن كىنگىتتە ئۆزىنى يابغۇ دەپ جاكارلىدى. 200 مىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر

تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بوغدا تېغى ئەترا-پىدىكى جايلاردا تۇراتتى. 9 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ بەشبالىق ۋە تۇرپان ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارغا بۆگۈ تېكىن رەھبەرلىك قىلدى. بۆگۈ تېكىن ئۇيغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ، قوچو رايونىدا تىبەتلەرگە قارشى كۈرەش قىلدى، تىبەت ھۆكۈمدارلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. 866 - يىلى بۆگۈ قاغان ھۇ-جۇمنى بەشبالىقتىن باشلاپ، تىبەت سانغۇنى شاڭ كۇڭرېنى مەغلۇپ قىلىپ، قوچو، بەشبالىق، بۇگۇر قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارنىڭ قوچونى مەركەز قىلغان ھاكىمىيىتى تەدرىجىي مۇستەھكەملەندى ۋە كېڭەيدى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى قوچو شە-ھىرى(بۇگۇنكى تۇرپاننىڭ ئاستانە رايونى) دە ئىدى. ئارخېئو-لوگىيەلىك مەلۇماتلارغا ئاساسەن، ئەسلىي شەھەر دائىرىسىنىڭ بەش كىلومېتىر ئىكەنلىكىنى، ئېچكى شەھەر، تاشقى شەھەر ۋە ئوردىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى بىلىۋالالا-يمىز. تاشقى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدا زور كۆلەملىك ئىبادەتخانا، سودا رايونى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى بار ئىدى. شەھەرنىڭ سىپىلى ئېگىز ھەم ھەيۋەت-لىك بولۇپ، قۇرۇلمىسى مۇستەھكەم ئىدى. شەھەر سىپىلى سوقما تامدىن ياسالغان بولۇپ، ھەربىر قەۋەت سوقما 8 - 12 سانتىمېتىر بولۇپ، ئارىسىغا كېسەك ئېلىنغانىدى. ئوردىنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ ساقلانغان بولۇپ، خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 60 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 30 مېتىر بولۇپ، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى ئىككى قەۋەتكە بۆلۈن-گەن. ئېچكى شەھەرنىڭ شىمالى تەرىپىدە چوڭ بىر ئىستېھكام بار، ئىستېھكامنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە 15 مېتىر ئېگىز-لىكتىكى بىر بۇددا مۇنارى بار. شەھەر ئىچىدە بىر بۇددا

ساقرامى بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارخېئولوگلىرى بۇ جايدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى. تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرى ساقرامىنىڭ ئىچىدە رەڭدار سىزىلغان نەپىس رەسىملەر، رەڭدار ھەيكەللەر بولغان. بۇ ساقرام ئۆز ۋاقتىدا ھەشەمەتلىك، كاتتا ئىبادەتخانا ئىدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ئەسلىدىكى ئاساسىغا تايىنىپ شەھەر ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنى يەنە بىر قەدەم تەرەققىي قىلدۇرغانىدى. بۇددا دىنى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، بىر مەھەل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددا مەدەنىيىتى مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. شەھەرنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىسى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلىپ يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى.

10 ـ ئەسىردە ماۋەرائۇننەھرىدىكى سامانىيلار خانلىقىدا ئۆتكەن نامەلۇم ئالىم تەرىپىدىن يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابنىڭ 12 ـ بابى «توققۇز ئوغۇزلار دۆلىتى (قوچو ئۇيغۇر خانلىقى) ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى»دا قوچو تېررىتورىيەسى شەرقتە قومۇلدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئىلى دەرياسىغىچە، غەربتە شىمالىي داۋان (ئاقسۇنىڭ شىمالى)، جەنۇبتا تەبەت (بۇگۇنكى خوتەن بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ ئارلىقى) كىچە[1]، دېيىلگەن. دېمەك، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيەسى تۇرپان، تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىدىن ھالقىغان، شەرقتە قومۇلدىن، غەربتە ئاقسۇغىچە سوزۇلغان، ئارلىقتا چۆل ـ جەزىرە ۋە تاغ تىزمىلىرى بولغان. خانلىقنىڭ چېگرالىرى ئىچىدە قوچونى مەركەز قىلغان قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، غەرب تەرىپىدە يەنە كۇسەننى مەركەز قىلغان كۇسەن ئۇيغۇرلىرىمۇ بار ئىدى. كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ پاسىلى ئاقسۇدىكى مۇزداۋان (مۇزئارت)دىن، جەنۇبتا تارىم دەرياسىغىچە باراتتى. قوچو ئۇيغۇ-

غۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمدارى «ئىدىقۇت» بولۇپ، مەنىسى «بەخت ئىگىسى»[2] دېگەندىن ئىبارەت. خۇاڭ ۋېنبىننىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» نىڭ رەسىملىك 89 ـــ 94 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان «مانى ئىبادەتخانىسى پۈتۈكلىرى»نىڭ بىر پارچىسىدە خەنزۇ يېزىقىدىكى بىر مۆھۈر بولۇپ، ئۇنىڭدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى يەنە «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دەپ يىلگەن. ئىدىقۇتنىڭ ھوقۇقى ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى ھوقۇق بولۇپ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئالىي قانۇن چىقارغۇچىسى ۋە ئىجراچىسى ئىدى. ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا، بايرام كۈنلىرىدە ئىدىقۇت ئۈنچە ـ مەرۋايىتلار بىلەن بېزەلگەن مۇ-بەرگە ئورنىتىلغان تەختتە ئولتۇراتتى. بېشىغا تاج تاقاپ، ئۈستىگە قىزىل تون كىيەتتى. ئىدىقۇت توققۇز ۋەزىر، تۆتۈق، ئەدلىيە ئەمەلدارى ۋە ھەر دەرىجىلىك چوڭ ـ كىچىك بەگ-لەرنى تەينىلەپ، دۆلەت ۋە يەرلىككە قارىتا ھۆكۈمرانلىق يۈر-گۈزەتتى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە نۇرغۇن بوس-تانلىقلار تارقالغان بولۇپ، يېرى كەڭ، بايلىقى مول. سۇ مەن-

① ۋاڭ جىلەي، جۇ شىجۇەنلەر تەرجىمە قىلغان: «ھۇدۇدۇلئالەم»، 63 ـ بەت، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى باستۇرغان، 1983 ـ يىل. 1. سېلىشتۇرۇڭ: «ھۇدۇدۇلئالەم» ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقات ئىنستى-تۇتى باستۇرغان. خەنزۇچە، 1983 ـ يىلى، 65 ـ بەتتە «شەرقتە چىن ئېلى-دىن باشلىنىپ، جەنۇبى تىبەتنىڭ بىر قىسمى ۋە قارلۇقلار بىلەن، غەربىي قىسمى قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى، شىمالىي تەرىپىمۇ قىرغىزلار بىلەن چېگرالىنىدۇ» دېيىلگەن. 2. سېلىشتۇرۇڭ: ئابلەت نۇردۇن نەشرگە تەييار-لىغان «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 116 ـ بېتىدە: «بۇ يەرنىڭ شەرقىدە جۇڭگو، جەنۇ-بىدا تىبەتنىڭ بىر قىسم جايلىرى ۋە قارلۇق زېمىنى، غەربىدە قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرى بار، شىمالىدىمۇ قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلار توققۇز ئو-غۇزلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىغا جايلاشقان» دېيىلگەن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىيا-تى، 2003 ـ يىل نەشرى.

② جۇۋەينى: «تارىخىي جاھانكۈشاي» (خې گاۋجى تەرجىمىسى) بىرىن-چى كىتاب، 49 ـ بەت، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل.

بەسى يېتەرلىك، شۇنداقلا بىر قەدەر ئىلغار سۇغىرىش ئىنشائاتلىرىغا ئىگە ئىدى. شۇڭىمۇ بۇ يەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى شارائىت بىر قەدەر تولۇق ئىدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى. كان مەھسۇلاتلىرى ۋە دورا مەھسۇلاتلىرىمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيتتى. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغداي، شال، ئارپا، كۆممىقوناق ۋە پۇرچاق تۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ئاشلىق زىرائەتلىرى، شۇنداقلا كېۋەز، ئۇزۇم، مېۋە ـ چېۋە، كۈنجۈت قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر بار ئىدى. بۇ يەرنىڭ پاختىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق بولۇپ، كۆپىنچە رەخت توقۇشتا ئىشلىتىلەتتى. پاختىدىن توقۇلغان رەختلەر يۇمشاق ھەم چىداملىق بولۇپ، ئۇيغۇرلار بازاردا ئۇنى تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلەر بۇنداق رەختلەرنى «白叠布» دەيتتى، «白叠» پاختا سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى.

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار تۇرلۇك سورتلاردىكى ئۇزۇملەرنى يېتىشتۇرۇشتە ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە ئىدى، يەنى قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، كېچە ـ كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇپ، تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۇزۇمى بىلەن ئۇزۇنچاق مۇناقى ئۇزۇمى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا مەشھۇر ئىدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى فېئودالالاردىن ئۇزۇمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزۇم سودىسى قىلىش ۋە مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىمۇ كەڭ راۋاج تاپقان ئىدى. دۆلەت مۇسەللەس ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن باج يىغىپ قالماي، يەنە مەلۇم مىقداردا مۇسەللەسمۇ يىغىۋالاتتى. ئەرەب

تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇيغۇر قاغانى ئور-دىسىدىكى مۇسەللەس ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر ئىدى، ئوردىدا ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم مۇسەللەس ئىچىلەتتى. مۇسەللەس ئۇيغۇر تىلىدا «بور» دەپ ئاتىلاتتى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى داۋرىسىدە، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇ-شى يېزا ئىگىلىك ۋە پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. تەڭرىتاغدىن ئېقىپ كېلىدىغان قار سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىدىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن، تۇرپان ئويمانلىقىدا ئاللىبۇرۇنلا شۇ جايىنىڭ كىلىماتى ۋە جۇغراپىيە-لىك شەرت ـ شارائىتىغا ماسلاشقان سۇ ئىنشائاتلىرى بارلىققا كەلگەنىدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە كارىزغا ئوخشاش سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى جارى قىلدۇرۇلدى ۋە تېخىمۇ كېڭەيتىلدى. كارىز قۇدۇق، تەشمە، تىلمەدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان قىسىملاردىن تۇزۇلىدۇ. ھەر 20 ــ 30 مېتىردا بىردىن قۇدۇق قېزىلىدۇ. شۇنداقلا قۇدۇقلار يەنە يەر ئاستى سۇ يولىغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئەڭ ئاخىردا يەر ئاستى ئېقىنىنى تەدرى-جىي يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىدۇ. كارىزنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى 10 كىلومېتىرغا يېتىدۇ.

چارۋىچىلىق قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىگىلىكىدە ئىنتا-يىن مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. خانلىققا تەۋە بولغان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە كەڭرى كەتكەن ئوتلاقلار بولۇپ، ئات، تۆگە، كالا، ئېشەك قاتارلىق چارۋىلار بېقىلاتتى. ئۇنىڭدىن باش-قا يەنە ياۋا ئات، قوتاز، غۇلجا، موڭغۇل جەربىي قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بار ئىدى. تېرىلغۇ ئىشلىرىدا كالا بىلەن ئېشەك كۆپ-رەك ئىشلىتىلەتتى، ئات كۆپ ئىشلىتىلمىدىغان قاتناش ۋاسـ-تىسى ئىدى. تۆگە مال يۆتكەشتىكى تىرانسپورت قورالى ئىدى. ھەربىي ئىشلاردا ئات ناھايىتى كەڭرى ئىشلىتىلەتتى. يىگىتلەر ئاتقا مىنىپ جەڭگە ئاتلىناتتى. 1001 ـ يىلى قوچو ئۇيغۇر خان-

لىقىنىڭ ساربىلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئۆز ئېلىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەنىدى: «ئۇ يەردە ھەرقانداق بىر كىچىك ئەمەلدارنىڭ مۇ نەچچە يۈزلەپ ئاتلىق ئەسكىرى بار».

خانلىق تېررىتورىيەسى ئىچىدە مول كان بايلىقلىرى بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قېزىلغان ۋە تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن لىرىدىن تۆمۈر، قىزىل تۇز، نۆشۈدۇرلەر بار ئىدى. نۆشۈدۇر بەشبالىقتىكى تاغدىن چىقىدىغان بىر تۈرلۈك كان مەھسۇلاتى بولۇپ، «نۆشۈدۇر» سۆزى قەدىمكى پارس تىلىدىكى «nushadir»دىن كەلگەن. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى شۇيشىگۇ جىلغىسىدىن چىقىدىغان نۆشۈدۇر ساپ ھەم ئاپئاق بولۇپ، كىشىلەر «بەشبالىق نۆشۈدۇرى» دەپ ئاتايتتى. ئۇيغۇرلار ئۇنى دورىگەرلىكتە ئىشلەتكەندىن باشقا، كۆن ـ خۇرۇم ئاشلاشتا خام ئەشيا قىلاتتى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ ئىلگىرى كىدىن خېلىلا تەرەققي قىلغانىدى. كان قېزىش، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىمۇ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قولى ئەپچىل بولۇپ، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر ئىدى، بۇ مېتاللاردىن تۈرلۈك ئەسۋابلارنى ياسىيالايتتى، يەنە قاشتېشى بۇيۇملارغا ئويما ئويۇش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنىدى. كۈسەندىن ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، قەلەي چىقاتتى. كۈسەن رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بۇ مېتاللاردىن تۈرلۈك سايمان ۋە جابدۇقلارنى ياسايتتى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىناتتى، شۇڭا بۇ يەردە مەلۇم دەرىجىدە كۆلەملەشكەن پاختا توقۇمىچىلىق مەۋجۇت ئىدى. پاختا توقۇمىچىلىقتىن باشقا، پىلىچىلىك، يىپەك توقۇمىچىلىقى ۋە يۈك توقۇمىچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. لۈكچۈن رايونى كەندىردىن قوش قەۋەت قىلىپ ئىگىرىلگەن كاناپ يىپتىن رەخت توقۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى. تۈرپاندا

ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىكىنىڭ تۇرى كۆپ خىل ئىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك بۇيۇملارنىڭ تۇرى ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە 8 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت بىر جۈپ يولۇاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب، ئۇنچىدىن ئەجدىها سۈرىتى چىقىرىلغان لىباس، تېگى ئاسمان رەڭگى، ئۇستىگە كالۋۇتۇن يىپتىن ئۆزۈم نۇسخىسى كەشتىلەنگەن ئاق گۈللۈك تاۋار بار؛ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت يىپەك توقۇلمىلاردىن ئۇنچىدىن قۇش سۈرەت نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب بار. قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىلار ئىچىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ يىپ بىلەن كەشتىلەشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىدىن تاشقىرى، يەنە تېپىك يەرلىك ئۇسلۇبقا ئىگە گۈل چىقىرىپ كانۋا چىقىرىلغان توقۇلمىلارمۇ بار ئىدى.

چارۋىچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشىنىڭمۇ خېلى تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. ئۇيغۇرلار كۆن ـ خۇرۇمدىن ناھايىتى چىرايلىق ئېگەر جابدۇقلىرى، ئۆتۈك، سومكا، ئوقدان، كەمەر ۋە باشقا بۇيۇملارنى ياسايتتى. مەسىلەن، ھۈنەرۋەنلەر ئاققۇيرۇق تېرىسىنى نۆشۈدۇر بىلەن ئاشلاپ، رەڭگىنى قىزارتىپ، سىلىق ھەم سېپىتا خۇرۇم ئىشلەيتتى، بۇ ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك تىكىشتىكى ئەلا سۈپەتلىك خۇرۇم ھېسابلىناتتى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بەش سۇلالە ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كۆپ قېتىملاپ ئات سودىسى بولغانىدى. 924 ـ يىلىدىن 948 ـ يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئات، تۆگە، ئېگەر، يۇگەن دېگەندەك نەرسىلەرنى كەيفىك، لوياڭ قاتارلىق جايلارغا 11 قېتىم ئاپىرىپ ساتقانىدى. 938 ـ يىلىدىن 942 ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئىچكىرى (ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك)گە يۆتكىگەن

ئات 1200 تۇياق ئىدى. 961 ـ يىلىدىن 1085 ـ يىلىغىچە بولـ
غان يۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئاتلىرى كەيفىيىگە ئـۇ
زۇلمەي سېتىلىپ تۇرغانىدى. 1085 ـ يىلى ئەڭ چوڭ بىر قېـ
تىملىق سودا بولغان بولۇپ، بۇ چاغدا يىگىرمە مىڭدىن ئارتـۇق
ئات سېتىلغانىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دورا ماتېرىياللىرى، خۇشپۇراق ماتې
رىياللار سودىسىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. قوچو ئۇيغۇرلىرى ئىچكـ
رىگە نۆشۇدۇر، بۆكەن مۇڭگۈزى، تەنكار، كەھرىۋا، توغرىغا،
قۇستە، مۇقەلى، قەلەمپۇر، خەربەق قاتارلىقلارنى ئېكسپورت
قىلاتتى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پۇلى ئۆز دۆلىتىدە ئىشلـ
تىلەتتى. ئىچكىرى رايونلارنىڭ مىس پۇلىمۇ خانلىق ئىچىدە
ئىشلەتىرەتتى.

قوچو ئۇيغۇرلىرىدا دىن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى
ئالمىشىدىغان مۇھىم يولغا جايلاشقانلىقتىن، شەرق ـ غەرب
مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، سىرتتىن كەلگەن دىن ۋە
مەدەنىيەتكە قارىتا كەڭچىلىك قىلىش ۋە قوبۇل قىلىش پوزىـ
سىيەسىدە بولغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى
بۇ جايدا بۇددا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاج تاپقانىدى. كۇي جەمەتى
خانلىقى دەۋرىدە بۇتخانىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھەر قايسى
جايلاردىكى راھىبلار داڭقىنى ئاڭلاپ، بۇددىزم تەلىماتلىرىنى
ئۆگەنگىلى كېلەتتى. ئىستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى
ۋاقىتتا خانلىق تەۋەسىدە يۈزدىن ئارتۇق ساڭرام بار ئىدى. قو
چو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھىندىستان، ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى

قوبۇل قىلىپ، بارا - بارا ئۆزگىچە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. تارىخىي ۋەسىقىلەر، دىنىي دەستۇرلار ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىزگە قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى بۇ يەردىكى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان دىنىي مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان بەدىئىي سەنئەتتۇر.

1. دىن

بۇددا دىنى

بۇددا دىنى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا ناھايىتى ئومۇملاشقاندى. بۇگۈنگىچە بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا دەستۇرلىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى بۇ جايدا يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. ئەمما قېزىۋېلىنغان بەزى يازما يادىكارلىقلار ۋە تام رەسىملىرىگە قارىغاندا، ھىنايانا مەزھىپى دەستۇرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيەسى، شۇنداقلا ۋاجرايانا (Vajrayana) مەزھىپى ئەقىدىلىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تارقالغانىدى. قوچو ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانىدا بۇددا پەلسەپەسى ۋە بۇددا سەنئىتىنى قوبۇل قىلدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددا قۇرۇلۇشلىرى، شۇنداقلا بۇددا سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، خانلىق تەۋەسىدە قەدىمقى سەنئىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددا سەنئىتىنىڭ تەسىرى بىر قەدەر روشەن بولغان. سۈتىرا، شاستىرا، سىنايانادىن ئىبارەت ئۈچ ئاغلىق نوم بىتىكلەر ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇلاردىن «ئالتۇن يارۇق» ۋە «ئابھىدھارما كوشا شاستىرانىڭ شەرھى» قا-

تارلىقلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغانىدى. بەزى دەستۇرلار توخرى ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن، ۋاجرايانا مەزھىپىنىڭ بەزى دەستۇرلىرى بولسا تىبەت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇددا دىنى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ھۆ-كۈمران ئورۇندا تۇراتتى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددا دىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى بۇددا دىنىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆر-سەتتى، بىر قىسىم ئۇيغۇر راھىبلىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە نوم تەپسىر قىلىپ، ئۇ يەردىكى بۇددىستلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. 1047 - يىلى تاڭغۇت خانى لى يۈەنخاۋ ئېگىز پەشتاقلىق ئىبادەتخانا سالدۇرغاندا، ئۇيغۇر راھىبلىرى بىر قىسىم بۇددا ۋەسىقىلىرىنى تاڭغۇت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققاندى. بەزى ئۇيغۇر راھىبلىرى چوڭقۇر بۇددا بىلىملىرىگە ئىگە بولۇپ، سۈترا، شاسترا، سىنايانادىن ئىبارەت ئۈچ ئاغىلىق نوم بىتىكنى ۋە سانسكرىت، خەنزۇ، ئۇيغۇر، توخرى قاتارلىق تىللارنى پىششىق بىلەتتى. بەزى راھىبلار بولسا رەڭلىك تام رەسىمى سىزىش ۋە ھەيكەلتىراشلىقنىڭ ئۇستىلىرىدىن بو-لۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبلىرىنى يۇغۇرۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىل-لەندۈرگەنىدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى ۋە ۋەزىرلە-رى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، بىراق ئۇيغۇرلار گوبى قۇم-لۇقىنىڭ شىمالىدىكى چاغدا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىق-تىن، شۇنداقلا مانى دىنى بۇ جايدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغاد-لىقتىن، ئۇيغۇرلاردىن يەنە نۇرغۇن ئادەم مانى دىنىغا ئېتە-قاد قىلاتتى. بۇ جايدا مانى دىنى بۇددىزمنىڭ ئىدىئولوگىيەسە-گە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتىپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بەزى بۇددا مەزھەپلىرىنى مانى دىنى تۈسىگە ئىگە قىلغانىدى.

ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇگۈنكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى، يارغول قەدىمىي شەھىرى، بەشبالىق قەدىمىي شەھىرى ۋە قاراشەھەر، كۇچالار قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددىزم مەركەزلىرىدىن ئىدى. بېزەكلىك، تۇيۇق، لەمجىن ۋە سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا چوڭ كۆلەملىك مىڭئۆيلەر بار. بېزەكلىك مىڭئۆيىدىكى ئەر - ئايال تېۋىنغۇچىلارنىڭ رەسىمى ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كارتىنىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بەشبالىقتىكى ساڭرامدا خانلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تام رەسىملىرى ۋە ھەيكەللىرى بار. بايدىكى قىزىل مىڭئۆيىدىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تام رەسىملىرى بار. بۇ مىڭئۆيلەر ۋە بۇددىزم قۇرۇلۇشلىرى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددا دىنىنىڭ نەقەدەر گۈللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. 1979 - يىلى ئارخېئولوگلار جىمسار ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت بۇددىزم خارابىسىنى تېپىپ، كۆلىمى زور بولغان تام رەسىملىرى ۋە نۇرغۇنلىغان ھەيكەللەرنى بايقىدى. قەدىمكى ئۇيغۇرچە قالدۇق ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، بۇ قوچو ئۇيغۇرلىرى خان جەمەتى ئىبادەتخانىسى ئىكەن (مېڭ فەنرېن: «بەشبالىق، قوچو ئۇيغۇر تام سىزمىلىرى»، 1 - ، 2 - بەتلەر، لياۋنىڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 1990 - يىل).

مانى دىنى

بۇددا دىنىدىن باشقا مانى دىنىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا كەڭ تارقالغاندى. مانى دىنى خەنزۇچە تارىخىي يادىكارلىقلاردا «明教»(يورۇقلۇق دىنى) دەپمۇ ئاتالغان. بۇ دىن مىلادىيە 3 - ئەسىردە پېرسىيەلىك مانى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. ئۇ زورۇئاستېرىنىڭ ئىككى مەنبەچىلىك تەلىماتى

ئاساسدا، خرىستىيان، بۇددا، گىنوتىزم قاتارلىق دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىپ شەكىللەنگەن ئۆزىگە خاس ئېتىقاد ۋە تەلىماتتۇر. بۇ ناھايىتى جانلىق دىن بولۇپ، مۇخلىسلار ئاڭلىق ھالدا دىن ئاساسچىسى مانىنىڭ دۇنيا ۋە دىنىي ئىدىيەلىرىنى ئەملىيلەشتۈرىدۇ. بۇ نۇقتىنى بىز تۇرپاندىن بايقالغان 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ئائىت مانى دىنىغا دائىر بىر پارچە قالدۇق ۋەسىقىدىن كۆرۈۋالالايمىز. بۇ يادنامالىقتا مانى پۇتۇن دۇنياغا دىن تارقىتىش توغرىسىدىكى مەرداىنە سۆزلىرى ۋە ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن: «مەن تاللىغان دىن ئون جەھەتتە بۇرۇنقى دىنلار ئۇستىدىن غالىب كېلىدۇ. بىرىنچى، ئىلگىرىكى دىنلار بىر دۆلەت، بىر خىل تىل بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، مېنىڭ دىنىم ھەر قانداق دۆلەتتە تارقىلالايدۇ، بارلىق تىللارنى قوللىنالايدۇ، ئۇ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە تارقىلىدۇ. ئىككىنچى، بۇرۇنقى دىنلار پەقەت ھەقىقىي يېتەكچىلىرى بار چاغلاردىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى، يېتەكچىلىرى ئۆلۈشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ دىنى قالايمىقانچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەمرىمەرۇپ ۋە دەستۇرلىرى بىر يانغا تاشلىنىپ قالدى. ئەمما مېنىڭ دىنىمنىڭ دەستۇرلىرى ھاياتىي كۈچكە ئىگە، دىن تارقاتقۇچىلار، باش روھانىيلار، تاللانغانلار ۋە ئاڭلىغۇچىلار بولغانلىقى، ئۇلاردا ئەقىل ۋە دەستۇرلار بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەبەدىلىئەبەد مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ»[1].

مانى دىنى مۇخلىسلىرى ئىچىدە ئۇستازلار، نازارەتچىلەر، راھىبلار، تاللانغانلار ۋە ئاڭلىغۇچىلاردىن ئىبارەت بەش دىنىي تەبىقە بار. بۇ دىن 3 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئاسىيا،

① لىن ۋۇجۇ: «مانى دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇتتۇرا ئاسىيادا مۇۋەپپەقىيەتلىك تارقىلىشى»، «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرقتە تارقىلىشى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، 35 ـ، 36ـ بەتلەر، 1987 ـ يىل.

ئافرىقا، ياۋروپانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تارقالغان. مانى دىنى ساسانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى شاپۇر I (مىلادىيە 241 ــ 272 ـ يىللىرى تەختتە بولغان)نىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن. كېيىن بەھرام I تەرىپىدىن بىدئەتچىلىك دەپ چەكلىنىپ، ئۇ ـ نىڭ مۇخلىسلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.

مانى دىنى تارقالغاندا نۇرغۇن ھۆكۈمدارلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. ئەمما 8 ــ 9 ـ ئەسىرلەردە ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى بولغان. مانى راھىبلىرى ئۇيغۇر قاغانى بىلەن ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ناھايىتى پائالىيەتچان بولغان، شۇنداقلا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئوردىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدا ئىبادەتخانا قۇرۇپ، ھەر تەرەپكە بېرىپ دىن تارقاتقان.

ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى تاڭ دەيزۇڭ باۋ يىڭنىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 762 ـ يىلى) دىن كېيىن، دەپ قارىلىدۇ، بۇ پىكىر ئاساسلىق «توققۇز ئۇيغۇر قا ـ غان مەڭگۈ تېشى»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغان، ئابىدىدە:

«قاغان (بۆگۈ قاغان) ئەسكەرلىرىنى شەرقىي ئاستانە (لو ـ ياڭ) گە ئورۇنلاشتۇردى ... مۇجاڭ قاتارلىق تۆت راھىبنى ئې ـ لىگە ئېلىپ كىردى، ئۇلار ئىككى مەنبە تەلىماتى ۋە ئوچ زامان تەلىماتىنى تەرغىب قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى ناھايىتى سىر ـ لىق، ئاجايىپ ـ غارايىپ ئىدى. ئۇلار خەنزۇلارنىڭ دەستۇرلە ـ رىنى بىلەتتى. ئۇلار تالانتلىق، گەپدان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئە ـ قىدىسى رەسمىي دىن سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارغا تارالدى. ئۇلار گۆش يېيىش، پىشلاق يېمەسلىكنى تەرغىب قىلىپ نەتىجە قازاندى. شۇ چاغدا توتوق بېگى، ئىچكى ـ تاشقى بۇيرۇق قاتارلىقلار

ئىلگىرى ساختا ئەقىدىلەرگە ئىشەنگەنلىكىگە ئۆكۈنۈپ، رەسـمىي دىنغا كىرىشنى ئىستىدى. قاغانىنىڭ يارلىقى بىلەن بۇ تېچىلغۇسىز دىن ئىكەن، ئۇنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ دەپ جاكارلاندى ھەمدە بۇرۇن بىلمىسىزلىك قىپتۇق، جىننى بۇددا دەپ قاراپتۇق. ئەمدىلىكتە سەۋەنلىكلىرىمىزنى تونۇدۇق، ئۇنى يەنە تەكرارلىساق بولمايدۇ، شۇنداق ياخشى ئەقىدە بار ئىكەن، ئۇنى قوللاش كېرەك، بۇرۇنقى ئويما رەسىملەرنى كۆيدۈرۈش، ئىلاھقا، جىنغا چوقۇنۇشنى... مانى دىنىنى قوبۇل قىلىش كېرەك. قان ئېقىپ تۇرىدىغان غەيرىي ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، كۆكتات، ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغانلار ماكانغا، قاسساپلار ئىبلىنى مېھرىبانلىققا ئۇندەيدىغانلار دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇش لازىم. ئەۋلىيالار ئاۋام ئارىسىدا، يۇقىرىدىكىلەر نېمە قىلسا، تۆۋەندە شۇنى دورايدۇ. مانى دىنىغا رەسمىي ئېتىقاد قىلىنغاندىن كېيىن، تەقۋادارلارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى... پەزىلەت ئىگىلىرى بولغان راھىبلار دۆلەتكە كىرىپ، تەرغىبات... دىن كېيىن، ... مۇخلىسلار تەرەپ ـ تەرەپكە بېرىپ دىن تارقاتتى».

مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ۋەقە ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭى ۋاقتىدا يۈز بەرگەن. ئەلۋەتتە، مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى «مۇجاك قاتارلىق تۆت راھىبنىڭ ئورخۇن دۆلىتىگە كىرىشى» بىلەنلا باشلانمىغان. مانى بەھرام I تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مۇخلىسلىرى كەينى ـ كەينىدىن سوغدىلار رايونىغا كىرىپ پاناھلىق تىلىدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە مۇقەررەر ھالدا نۇرغۇن دەستۈرلىرىنى يوشۇرۇپ، يېپەك يولىنىڭ شەرقىي رايونلىرىغا باردى. مانى دىنىمۇ ئورخۇندىكى خان ئوردىلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا تارقالغان، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مەلۇم قىسمى مانى دىنىغا ئېتىقاد

قىلغاندى. ئەرەب، پارس تارىخىي مەنبەلىرىدە تەمىم ئىبنى بەھر 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى خانىنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى، چىندا ئىشلەنگەن تاۋاردىن كىيىم كىيىدىغانلىقى خاتىرلەنگەن. ۋالڭ يەندېمۇ خانلىققا بېرىپ، «مانى ئىبادەتخانىلىرى كۆپ، ھەر قايسى پارس راھىبلىرى ئۆز يولى بويىچە ئىش تۇتىدۇ» دەپ يازغانىدى. گەردىزىنىڭ خاتىرلىشىگە قارىغاندا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ھەر كۈنى ئۈچ ـ تۆت يۈز كىشى خان ئوردىسىنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ، مانى دەستۇرلىرىنى ئۇنلۇك ئوقۇيتتى. بارتولد «كىتابلار مۇندەرىجىسى»دىن مۇنداق بىر تارىخىي ماتېرىيالنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: توققۇز ئوغۇزلار(قوچو ئۇيغۇرلىرى)نىڭ خانى كىشىلەردىن سامانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سەمەرقەنتتىكى مانى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلايدىكەن. ئۇ سامانىيلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ خانىغا پوپوزا قىلىپ: «قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلار سامانىيلار خانلىقىدىكى مانى مۇخلىسلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ. مۇبادا سامانىيلار خانلىقى ئۆز تەۋەسىدىكى مانى مۇرتىلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقىمۇ ئۆز تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلارغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دېگەنىكەن. بۇ گەپ دەرھال ئۇنۇم بېرىپ، سامانىيلار خانلىقى مانى مۇرتىلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىش پىلانىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانىكەن[1]. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇ ھەرىكىتى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مانى دىنىنى قوغدىغانلىقى، مانى دىنىغا قىلىنغان

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا ئائىت ئون ئىككى لېكسىيە» (لو جىپىڭ تەرجىمىسى)، 58 ـ بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 1984 ـ يىل.

زيانكەشلىككە يول قويمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا مەخسۇس مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. ئىبادەتخانىلارنىڭ نۇرغۇن تېرىلغۇ، ئۆزۈملۈك ۋە مال - چارۋىلىرى بار ئىدى. ئىبادەتخانىلاردا كۆچلۈك مىللىي تەبىقە ئايرىمىسى بار ئىدى، تاللانغانلار ئەڭ يۇقىرى تەبىقە، تىكشىغۇچىلار ئەڭ تۆۋەن تەبىقىگە تەۋە ئىدى. تام رەسىملىرىدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، مانى دىنىدىن تەپسىر ئېيتىلغاندا، ئەر - ئايال مۇخلىسلار ئاق كىيىملەرنى كىيىشىپ، تەبىقە پەرقى بويىچە تاللانغانلارنى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ. بۇگۈنگىچە بايقالغان مانى دىنى دەستۇرلىرىدىن «ئىككى يىلتىزلىق نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋىنامىسى» قاتارلىقلار بار. ئۇيغۇرلار مانى دەستۇرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى مانى يېزىقىدا يازسا، بەزىلىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازغان.

مانى دىنى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىتىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەنىدى، دۆلەتنىڭ نۇرغۇن مۇھىم سىياسىي مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا مانى راھىبلىرىمۇ قاتنىشاتتى. خانلىقتىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر كۆپىنچە مانى روھانىيلىرىنىڭ باشچىلىقىدا بولاتتى. سۇڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىمۇ مانى روھانىيلىرى خانلىقنىڭ ئەلچىلىكىنى ئۆتىگەن ئىشلار بولغانىدى.

نېستورىيان دىنى

نېستورىيان دىنى دەسلەپكى مەزگىللەردە خىرىستىيان دىنىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، جۇڭگونىڭ تارىخنامىلىرىدە پارس دىنى (波斯教，波斯经教) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نېستورىياسىنىڭ دىنىي تەشەببۇسىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن «نېستورىيان

مەزھىپى» دەپ ئاتالغان. بۇ رىم كاتولىك دىنىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن بىدئەت مەزھەپ دەپ قارالغان. 635 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جۇڭگوغا تارقالغان. 1623 ـــ 1625 ـ يىللىرىدىكى «داكچىن نېستورىيان مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، دۆلەتىمىزدە «جىڭجياۋ» دەپ ئاتالدى. تۇرپاندىنمۇ بۇ دىنغا ئائىت دەستۇر پارچىلىرى تېپىلدى. قوچو رايونىدا مانى دىنى بىلەن بىرگە، نېستورىيان دىنىمۇ تارقالغاندى[1]. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، نېستورىيان دىنى ئېلخانىيلار خانلىقى بىلەن ياۋروپا خرىستىيان دۆلەتلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئالاقىلىرىدە بەلگىلىك رول ئوينىغان. راببان ماركوس ئەسىملىك بىر ئۇيغۇر 1218 ـ يىلى نېستورىيان دىنىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئېپىسكوپلۇققا تەيىنلەنگەندى، ئۇنىڭ دوستى راببان ساۋما ئېلخانىيلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئارغۇن تەرىپىدىن ئەلچىلىككە تەيىنلىنىپ، شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپولغا بېرىپ رىم پاپاسى بىلەن كۆرۈشكەن، شۇنداقلا ئەنگلىيە، فرانسىيە كارولىرىنىمۇ زىيارەت قىلغانىدى. ئۇ ئالغاچ بارغان كىتابلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا بولۇپ، ئۇستىگە ئېلخانىيلارنىڭ تامغىسى بېسىلغانىدى. ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نېستورىيان ۋەسىقىلىرىدىن ئەجەل پارچىلىرى قاتارلىقلار بار.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستورىيان دىنى قاتارلىقلاردىن باشقا، شامان دىنى، زورۇئاستىر دىنى قاتارلىق باشقا ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ساقىندىلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى. مەسىلەن, قېزىۋېلىنغان بىر قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقتا شامانلارنى «باخشى» دەپ ئاتىغانىدى. تۇرپان

① جۇ جيەنجى: «جۇڭگودا نېستورىيان دىنى»، 15 ـ بەت، شەرق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

رايونىدا بۇگۈنگىچە شاماندىن قالغان پىرىخونلارنى «باخشى» دەپ ئاتايدۇ. سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاڭ يەندې قوچوغا ئەلچىلىككە كەلگەندە، زورۇئاستىر ئىبادەتخانىلىرىنى، ئۇنىڭغا پارس راھىبلىرىنىڭ باشچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغا تە-سىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى تويىن دىنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغانىدى. ئارخېئولوگلار تۇرپاڭ-دىن تويىن دىنىغا ئائىت ئۇيغۇرچە قالدۇق ۋەسىقىلەرنى بايقە-غانىدى.

2. كالېندارچىلىق

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كالېندار ئاز دې-گەندە ئىككى خىل ئىدى. ئۇنىڭ بىرى ھەپتىلىك كالېندار بو-لۇپ، بۇ بىر خىل قەدىمكى ئىران كالېندارى ئىدى. تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كالېندارنىڭ پارچە ۋاراقلىرىغا ئاساسلانغاندا، كالېندارغا كۆنلەرنىڭ نامى سوغدە-چە، خەنزۇچە، تۇركچە ئۇچ خىل تىلدا يېزىلغان، يەتتە كۈننىڭ نامى سوغدى تىلىدا، بۇرج ۋە مۇچەل خەنزۇ تىلىدا، 12 مۇچەل نامى تۇرك تىلىدا يېزىلغان. تۇرپاندىن تېپىلغان يەنە بىر كا-لېندار باشقىچە بولۇپ، بۇ كالېندارنىڭ بىر يىل 12 ئايغا بۆلۈن-گەن، 2 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بولغان ھەر قايسى ئايلار ئۆز تەرتىپى بويىچە سان بىلەن ئاتالغان. پەقەت 1 ـ ئاي «ئارام ئاي» دەپ، 12 ـ ئاي «چاخساپات»(cahsapat) دەپ ئاتالغانىدى. بىر يىلنى 12 مۇچەلنىڭ مەلۇم بىر مۇچەل نامى بويىچە ئىپادىلە-گەن: مەسىلەن، چاشقان يىلى، توشقان يىلى، ئات يىلى دېگەندەك.

3. مەدەنىيەت

مەتبەئەچىلىك

جۇڭگو مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە قوللىنىلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەڭ دەسلەپتە تامغىنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە نۇسخىلاش ئۇسۇلى ئويما مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشىغا ئىلھام، شۇنداقلا سەۋەبچى بولدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە، تامغىنىڭ يىلتىزىنى شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ سۇرۇشتە قىلىشقا بولىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئەل ئىچى ۋە ئوردا ئىچىدە تامغا ئىشلىتىش خېلى ئومۇملاشقانىدى. ئارخېئولوگلار شىنجاڭنىڭ شايار ۋە كۇچا قاتارلىق يەرلىرىدىكى قەدىمىي مەدەنىيەت خارابىلىكلىرىنىڭ كۆپ جايلىرىدىن مىس مۆھۈر ۋە ئىمزالارنى تاپقانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئويما خەتمۇ، قاپارتما خەتمۇ، يەنە نەقىشلىك باسما رەسىملەرمۇ ئۇچرايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ نىيە ناھىيەسىدىكى نىيە خارابىسى، لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىدىكى كروران خارابىسى، كۇچانىڭ سۇبېشى ۋە مارالبېشىنىڭ توققۇزساراي قەدىمكى خارابىلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئۇستىگە قەدىمىي يېزىق يېزىلغان، يۇزىگە لاي پېچەت بېرىلگەن شىنا شەكىللىك تارشا پۇتۇك تېپىلغان. بۇنىڭدا ئىككى پارچە ئوخشاش چوڭلۇقتىكى شىنا شەكىللىك تارشا بىر ـ بىرىگە جۇپلەپ ئىشلىتىلگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى لاي پېچەت بېرىلگىنى مۇقاۋا تارشا، يەنە بىرى بولسا تەگلىك ھېسابلىنىدۇ. مۇقاۋا تارشىنىڭ ئۇستىگە مەزكۇر يارلىق ياكى ھۆججەتنىڭ كىمگە تېگىدىغانلىقى

يېزىلغان، ئاندىن ھۆججەت مەزمۇنى تەگلىكىنىڭ ئىچ تەرىپىگە يېزىلغان. ئەڭ ئاخىردا مۇقاۋا تارشا بىلەن تەگلىكىنىڭ ئولۇڭ يۇزى جۇپلىنىپ، ھۆججەت مەزمۇنى ئىچىگە پۈتۈلگەن. جۇپلەنگەن تارشا شوينا بىلەن چىگىلىپ، لاي پېچەت بېرىلگەن، ئاندىن لاي پېچەتكە تامغا بېسىلغان، شۇنىڭ بىلەن مەخپىي ساقلاش مەقسىتىگە يەتكەن. تامغا ئويما مەتبەئىگە نىسبەتەن تۇرتكىلىك رولغا ئىگە. كېيىن كىشىلەر تامغىنى رەختكە ياكى قەغەزگە باستى، ئاندىن تەبىئىي ھالدا ئويما مەتبەئىچىلىكىنىڭ كەشىپ قىلىنىشىغا تەرەققىي قىلدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، بۇددا دىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردا كەڭ ئومۇملاشتى. بۇددىزم قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن سۇترا، شاستىرا، سېنىياتادىن ئىبارەت ئۇچ ئاغلىق نوم بىتىكلەرنى كۆپلەپ تارقىتىش، بۇددا مۇقەددەس كىتابلىرىنى كۆپ مىقداردا بېسىش پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئايلاندى. قول بىلەن كۆچۈرۈش جەمئىيەتنىڭ بۇددا دەستۇرلىرىغا بولغان تەشنالىقى ۋە تەلىپىنى قانائەتلەندۈرەلمىگەچكە، مەتبەئىچىلىك دەل زور تۇركۈمدىكى يېزىق ۋە رەسىم نۇسخىلاشتىكى بىر خىل تېخنىكا بولۇپ قالدى. ئويما مەتبەئە سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا باشلانغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى شىيەنتۇڭنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەتبەئىچىلىك تېخنىكىسى خېلى تەرەققىي قىلغاندى. سۇڭ سۇلالىسى ئېلىمىز پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ شانلىق دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مەتبەئىچىلىك، شۇنداقلا ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك قەغەز ۋە سىياھ ياساش تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى. ئۇيغۇرلار رايونىدا، تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر

ئىبادەتخانىلىرى ئويما مەتبەئە تېخنىكىسىنى قوللىنىپ ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرىنى باستى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە، رۇسىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە ۋە فرانسىيەنىڭ تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى تۇرپاندىكى قەدىمىي خارابىلىكلەردىن كۆپ مىقداردىكى ئويما مەتبەئە ۋە مىخ مەتبەئە بۇيۇملىرىنى قېزىۋالدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، سانسكرىت، تاڭغۇت، تىبەت، موڭغۇل يېزىقلىرىدىكى مەتبەئە بۇيۇملىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر سان جەھەتتىن خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئېلان قىلىنىپ بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، نۇرغۇن مۇھىم ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرى، مەسىلەن، «سەككىز يۈكمەك»، «ئامىتا يۇرديانا سۇترا»، «يىتىكەن سۇدۇر»، «ۋاجراچېدىكا سۇترا»، «سەكسەن جىلدلىق ئاۋاتامساكا سۇترا»، «مۇقەددەس نىجادكار ئاۋالوكىسۇۋارا بۇدساتۋا ئانا ھۆرمىتىگە ئوقۇلىدىغان 21 خىل ئىبادەت سۇترىسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئويما مەتبەئە ياكى مىخ مەتبەئەدە بېسىلغان.

ئېلىمىز دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن مىخ مەتبەئەنى كەشپ قىلغان ۋە ئىشلەتكەن دۆلەتتۇر. 11 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىلا سۇڭ سۇلالىسىدىكى بى شېڭ مىخ مەتبەئەنى ئىختىرا قىلغان. مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، شەرق-تىن غەربكە تارقىلىش جەريانىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يېزىق ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان ياغاچ مىخ مەتبەئەنى بارلىققا كەلتۈرگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فرانسىيەلىك پېللىئوت دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىن 960 تال ئۇيغۇر مىخ مەتبەئە ھەرپىنى تېپىپ، فرانسىيەگە ئېلىپ كېتىپ، پارىژدىكى گۈيمېت سەنئەت مۇزېيىغا ساقلاشقا بەرگەن. بۇ مىخ مەتبەئە ھەرپ-

لىرى دۇنيادا ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان مىخ مەتبەئىگە ئائىت ئەڭ بۇرۇنقى ماددىي بۇيۇم بولۇپ، ئىزچىل دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە.

بۇ ئۇيغۇرچە مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەت بىرلىك قىلىنغان خەنزۇچە مىخ مەتبەئەسىگە تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر ھەرپلىرى بولغاندىن باشقا، يەنە كۆپ مىقداردا تىنىش بەلگىلەر، ئىستون ئايرىش سىزىقلىرى ۋە سۆز ئايرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئايرىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ كەڭلىكى 1.3 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 2.2 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بوغۇملارنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ۋە بەلگىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خەت شەكلى ئۇيغۇرچە بۇددا نومىلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان نوم نۇسخىسىدۇر. بۇنىڭ خەت شەكلى كۆركەم، سىزىقلىرى رەتلىك. دەسلەپكى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ ياسىلىش ۋە ئىشلىتىلىش دەۋرى 13 - ئەسىردىن كېيىن ئەمەس، ھەتتا تېخىمۇ بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا دۇنخۇاڭ رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ھازىر ساقلىنىۋاتقان كۆپ قىسىم ئۇيغۇرچە بۇددا نومىلىرى مىخ مەتبەئەدە بېسىلغان. مەسىلەن، ھازىر بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئامىتا يۇردىانا سۈترا» ۋە «ۋاجراچېدىكا سۈترا» پارچىلىرى ياغاچ مەتبەئەدە بېسىلغان، دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. بۇ مەتبەئە ھەرپلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بۇددا ئاتالغۇلىرى ۋە ئىسىملار سۆزنى بىرلىك قىلغان. يەنە كۆپ مىقداردا ھەرپ ۋە بوغۇم بىرلىك قىلىنغان مەتبەئە ھەرپلىرىمۇ

بار. بەت ياسىغاندا، مەزمۇنغا ئاساسەن سۆز تومۇرى ۋە قوشۇمچىلارنى گۇرۇپپىلاپ، ئوخشاشمىغان سۆز مەنىلىرىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. سۆز تىپى بويىچە تۈرگە ئايرىغاندا، ئۇيغۇر تىلى يېپىشقاق تىللار تىپىغا تەۋە. بۇ خىل تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىدە، سۆز تومۇرىنىڭ كەينىگە ئوخشاشمىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ ئانالىزىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى كەشپىياتچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرىنى ئاجرىتىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇندۇر. كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئەينى ۋاقىتتا تۈرپان ۋە دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ خىل مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى ئېلىمىز مەتبەئە چىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

فىرانسىيەدە ساقلانغان بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇر مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى جۈملىگە ۋە دۇنيا مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ، دۆلىتىمىز مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىش يولى ۋە ۋاستىسى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يېڭى ئاساسلار بىلەن تەمىنلىدى[1].

داۋالاش ۋە دورىگەرلىك

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ياۋرو ـ ئاسىيانىڭ مۇھىم قاتناش

① چېمەن سۇنشۇن: «قەغەز ۋە مەتبەئە»(لى يۈەنچىن باش تۈزگۈچى بولغان «جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا تارىخى»، 5 ـ توم، «خىمىيە ۋە مۇناسىۋەتلىك تېخنىكىلار» 1 ـ قىسىم)، 270 ـ 279 ـ بەتلەر، پەن نەشرىياتى، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل.

تۇگۇنىگە جايلاشقان. بۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيىتى، قەدىمىي يۇنان، رىم، پارس، ئەرەب ۋە ھىندى پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيىتى قوشۇلما ئېقىن ھاسىل قىلىدىغان بەلباغ ئىدى. بۇنداق ياخشى مەدەنىيەت مۇھىتىدا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى. خەن دەۋرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك تېبابىتى تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا تارقالدى. ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار ئىسپاتلىدىكى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ تېبابەتچىلىك كىتابلىرى، ئالايلۇق، «تومۇر تۇتۇش دەستۇرى»، « ئوت ـ چۆپلەر قامۇسى»، «يېڭى تۇزۇلگەن داغلاپ داۋالاش دەستۇرى» قاتارلىقلار تۇرپاندا كەڭ تارقالغان. ھىندى تېبابەت ئەسىرى «ناگا ئارشۇنا بۇدساتۋا رېتسېپلىرى»مۇ بۇ جايدا تارقالغان. سۇي ـ تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، «بىراخمانلار رېتسېپلىرى»، «شاكىرا سامگاتا يېڭنە سانجىش ۋە داغلاپ داۋالاش»مۇ ئۇيغۇرلار رايونىغا كىرگەن. 8 ـ ئەسىردە ئۇدۇنلۇق مەشھۇر ئۇيغۇر تېۋىپى زانپوشىرا تىبەتلەرنىڭ تەكلىپى بويىچە قەدىمىي تېببىي كىتابلارنى تۇزۇشكە قاتناشتى. « غەربىي ئايماق ئۆمۇر ئۇزارتىش شەربىتى» تۇرپان رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كېسەللىكلەرگە قارشى كۇرەش قىلىپ خۇلاسلەپ چىققان تېبابەت مۇۋەپپەقىيىتىدۇر. بەش سۇلالە ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىن چىققان ھەر خىل دورا ماتېرىياللىرى دائىم ئېچىكىرىگە توشۇلاتتى. يۇەن سۇلالىسىدە، ئۇيغۇر ھەربىي تېۋىپ يۇغرۇنچ قايا سىچۇەننىڭ خېجۇدىكى دىياۋيۇشەن تېغىدا بۇيرۇقتا بىنائەن تۇرپان دورىلىرىنى ياساپ قوشۇندىكى كېسەللەرنى داۋالىغان.

تەرجىمان ئالىم ئەنزاق «قىيىن كېسەللىكلەر دەستۇرى»، «دورا ئۆسۈملۈكلەر»نى ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغانىدى. يېڭىنە سانجىپ داۋالاش ۋە داغلاپ داۋالاشقا ئائىت بىر قىسىم تېببىي ۋەسىقىلەرمۇ ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلىندى. ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك ـــ ئىسلام پەيلاسوپى، تېببىي ئالىم ئىبىن سىنانىڭ «تومۇر تۇتۇش دەستۇرى»دىكى مەزمۇنلار بىلەن ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا تېۋىپى ۋاڭ شۇخېنىڭ «تومۇر تۇتۇش دەستۇرى»دىكى مەزمۇنلار ئادەمنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. جەزمەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا شەرق ـ غەرب تېبابەت ئالاقىسىدە ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ناھايىتى مۇھىم تارقىتىش رولىنى ئوينىغان.

نەغمە ـ ناۋا

قوچو رايونى ئەسلىدىلا مول نەغمە ـ ناۋا ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى. شىمالىي چۆللۈكتىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، شىمالىي چۆللۈكتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكىلىرىنىمۇ تۇرپان رايونىغا ئېلىپ كەلدى. ۋاڭ يەندىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى بىزگە قوچو ئۇيغۇرلىرىدا «باربىت، غوڭقا كۆپ»، «سەپەر ئۇستىدە ھۇزۇرلىنىش ئۇچۇن، سەپەر قىلغۇچىلار چالغۇلارنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ»، «زىياپەتلەرنى مۇزىكا بىلەن ئۆتكۈزىدۇ، ئويۇنغا ئامراق... كۆلدە كېمە سەيلىسى قىلغاندا، كۆل ئەتراپىدا داقا ـ دۇمباق چېلىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ»غانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار مەيلى ئاددىي پۇقرا ياكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر بولسۇن، ھەممىسىلا مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئىتىگە ئالاھىدە

كۆڭۈل بۆلەتتى. مۇزىكا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل سەنئەت شەكلى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم تام رەسسامليرىدە كۆپىنچە سازەندىلەرنىڭ، مۇزىكىسىغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ئۇسسۇلچىلارنىڭ نەپىس ھەركەتلىرى ئىپادىلىنىدۇ. «ماھىر سازەندە» ناملىق رەسىمدە، ئۇيغۇر سازەندىلىرىنىڭ غوڭقا، رۇەنشىيەن، تىزما نەي، نەيلەر بىلەن تەڭكەش قىلىشى ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىر مانى دەستۇرىدىن ئۆزگەرتىپ ھېكايىلەشتۇرۇلگەن ۋەقەلىك رەسىمدە، نەيگە تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىۋاتقان كۆرۈنۈش سىزىلغان. بىزەكلىك مىڭئۆي تام سىزمىلىرى ئىچىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە سىزىلغان سازەندىلەر رەسىملىرىدە بۇددىزم مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىنكاسى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق

20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار شۇنى كۆرسەتتىپ بەردىكى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ئۇ ۋاقىتتا ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن. ھازىر تۇرپان، كۇچا، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا مىڭئۆيلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرىدا ئىلگىرى ناھايىتى كۆپلىگەن ھەيكەلتىراشلىق ۋە رەسساملىق ئەسەرلىرى بولغانلىقى مەلۇم. ئەسەرلەر بۇرۇنقى غەربىي يۇرت بۇددا مىڭئۆيلىرى تام رەسىم سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇددىزم تېمىسىنى ئاساس قىلىدۇ. يەنە مانى

دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋردىكى تام سىزمىلارمۇ ئاز ئەمەس. تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە، تۇرپان ۋىزەكلىك مىڭئۆيلەر توپىدىكى 24 غارنىڭ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياسالغانلىقى مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن. بۇ غارلارنىڭ سەنئىەت ئۇسلۇبى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى رەسسامىلىق سەنئىتىنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى بولۇشقا مۇناسىپ. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرپاننىڭ مۇرتۇق، تۇيۇق، كۇچانىڭ قۇمتۇرا، باينىڭ قىزىلدىكى مىڭئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تام رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ تام رەسىملىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ تۇرالغۇسى ھويلا تېمى بىلەن قورشالغان، ھويلىدا گۈل ـ گىياھ ۋە دەل ـ دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن. ئاقسۆڭەك ئەر ـ ئاياللار گۈل كۆتۈرۈۋالغان، ئەرلەرى ئۇچىسىغا تاڭ دەۋرىنىڭ كىيىملىرىنى كىيگەن، پۇتلىرىغا كالتە قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن، ئاياللىرى كەڭ پەشلىك كىيىم كىيگەن. ئۇيغۇر رەسسامىلىرى تېخنىكا جەھەتتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانىنىڭ رەسسامىلىق ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلغان، رەڭ بېرىشتە ناھايىتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، تەسۋىرلەنگەن شەخسلەرنىڭ چىرايىدا پىسخىك ئىپادىلەر ئىنتايىن روشەن ئەكس ئەتكەن. جەمىسىاردىن بايقالغان ئىبادەتخانا خارابىسىدىن بۇت، بۇدساتۋا ۋە كۆپ مىقداردىكى بۇددىزم رىۋايەتلىرىنى تېما قىلغان تام سىزمىلىرى قېزىۋېلىنغان[1].

① مېڭ فەنرېن: «بەشبالىق، قوچو ئۇيغۇر تام سىزمىلىرى»، 1 ـ بەت، لياۋنىڭ گۈ ـ زەل ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1990 ـ يىل.

قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ۋە يېزىقى

ئۇيغۇرلار قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنى ئىشلەتكەنىدى، كېيىن پەيدىنپەي سوغد ھەرپلىرى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىشكە باشلاپ، پۈتۈنلەي شۇ يېزىقنى ئىشلەتتى ۋە بۇنى «ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىدى. بۇ ئۇيغۇرلار ئەرەب ھەرپلىرىنى ئىشلىتىشتىن ئىلگىرى ئەڭ كەڭ قوللانغان، ساقلىنىپ قالغان يادىكارلىقلار بىر قەدەر كۆپ بولغان يېزىقتۇر. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا مۇڭغۇلىيەنىڭ ئۇلانقوم دېگەن يېرىدىن بايقالغان سەككىز قۇرلۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشقا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇنلا چۈلۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىشلىتىلگەن. تۇرپاندىن 8 ـ ئەسىرگە تەۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار قېزىۋېلىندى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى فونېمىلىق يېزىق بولۇپ، 19 ـــ 20 ھەرپتىن تەشكىل تاپقاندى (ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىكىگە قاراپ، ھەرپلەرنىڭ سانىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان). ھەربىر ھەرپنىڭ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياغ بولۇپ ئوخشاشمىغان ئۇچ خىل يېزىلىش شەكلى بار. دەسلەپكى دەۋرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلاتتى، كېيىن سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلىدىغان بولدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خەت نۇسخىسىنى يېزىلىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئاددىي خەت نۇسخىسى، ئىرماش نۇسخا، توم خەت نۇسخىسى، باسما نۇسخا دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. دۇنياغدىن بايقالغان 900دىن ئارتۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

ھەرپلىرى ئاساسەن مۇشۇ باسما خەت نۇسخىسىدا يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىنىش بەلگىلەر ئىككى ياكى تۆت چېكىت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بەزى قوليازمىلاردا ئىككى چېكىتتىن باشقا، سىرتىغا قىزىل رەڭ بىلەن دۇگىلەك سىزىلغان قوش چېكىتمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تاكى 15 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان. دۇنخۇاڭ رايونىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ بۇتخانىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تا 18 ـ ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. يۇەن سۇلالىسى زامانىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان موڭغۇل يېزىقىغا ئايلانغان. 16 ـ ئەسىردە مانجۇلار موڭغۇل يېزىقىنى ئۇلگە قىلىپ مانجۇ يېزىقى ھەرپلىرىنى ئىجاد قىلىشقان. ئۇيغۇر يېزىقى 13 ـ 15 ـ ئەسىرلەردە ئالتۇن ئوردا خانلىقى، تۆمۇرىيلەر ئىمپېرىيەسى ۋە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى بولغان. مەسىلەن، مەشھۇر «تۆمۇر قۇتلۇق يارلىقى» ۋە «توختامىش خانىنىڭ يارلىقى» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۇيغۇرلار بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشتىلا قوللىنىپ قالماي، مانى دىنى مۇرتلىرى، نېستورىيان دىنى مۇرتلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئەسەرلىرىنى يېزىشتىمۇ قوللانغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، تۇرپان، دۇنخۇاڭلاردىن چىققان كۆپ مىقداردىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئومۇملىشىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇلاردىن باشقا، بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن نۇرغۇن مەڭگۈ تاشلار، تېببىي ۋەسىقىلەر، كالېندار ۋە باشقا يادىكارلىقلار (مەسىلەن، كۈسەنچە ـ ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرما سۆزلۈك جەدۋىلى دېگەندەك) بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر يېزىقىدىن باشقا يەنە مانى

يېزىقى، بىراخمى يېزىقى ۋە تىبەت يېزىقلىرىنى ئىشلەتكەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت ئىبادەتخانا خارا-بەسىدە كۆپ مىقداردىكى مانى دىنى ھۆججەتلىرىنى بايقىغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسمى مانى يېزىقىدا يېزىلغان. مانى يېزىقى سۇرىيە يېزىقىنىڭ ئېستر ئانگېسو يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، شەكلى نەپىس، قۇرۇلمىسى بىر قەدەر ئادەتدىي. مانى يېزىقى 30غا يېقىن بەلگىدىن تۇزۇلگەن، ئۇ ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشايدىغان تىنىش بەلگىلىرى بار. تۆۋەندە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرقانچە مۇھىم يادىكارلىقنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«ئالتۇن يارۇق»(تولۇق ئىسمى ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىراغلىق قوپتا كۆتىرىلمىش نوم ئىلىكى ئالتىن نوم بىتىك) ئەسلىي سانسكرىتچە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يى جىڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغانىدى. بەش دەۋرىنىڭ كېيىنكى تاڭ زامانىدا 923 ـ 936 بەشبالىقلىق ئۇيغۇر سىڭقۇ سەلى ئۇنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇق»نىڭ بىرىنچى جىلدىغا خەنزۇچە نۇسخىسىدا بولمىغان «ئالتۇن يارۇق. توۋا ئىستىغپار ئېيتىپ گۇناھىنى يۇيۇش ھەققىدە»دىكى ئىككى ھېكايە ۋە «تۆت دېۋاغا مەدھىيە»، «سەككىز مۇقەددەس جايغا مەدھىيە» كىرگۈزۈلگەن. كىتاب ئاخىرىدا كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن قىستۇرۇلغان قوشۇمچە بار. بۇ كىتابنىڭ مۇكەممەل نۇسخىسىنى 1910 ـ يىلى رۇسىيەلىك مالوف گەزىنىڭ سىرتىدىن ئۇيغۇرلار رايونىدىن سېتىۋالغان. بۇ نۇسخا 1687 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 26 ـ يىلى) كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، 397 ياپراق (710 بەت ـ ت.) ھازىر رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى سانكىت پېتېربۇرگ شۆبىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. گېرمانىيەدىمۇ «ئالتۇن

يارۇق»نىڭ بەزى قول يازما ۋە مەتبەئە نۇسخىسىنىڭ پارچىلىرى بار.

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» بۇ شۇەنزاڭنىڭ شاگىرتى خۇي لىنىڭ ئۇستازىنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى بايانى بولۇپ، 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سېكڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلىنغان. قول يازما نۇسخىسى 1906 ـ يىلى شىنجاڭدا بايقالغاندىن كېيىن، بىر قىسمىنى فىرانسىيەلىك پېللىئوت فىرانسىيەگە ئېلىپ كېتىپ فىرانسىيە گۇيمېت ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرغان؛ يەنە بىر قىسمىنى، يەنى 204 ياپراقنى سابىق چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى يۇەن فۇلى ئەپەندى سېتىۋېلىپ، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىغا ھەدىيە قىلغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پىروفېسسور فېڭ جياشېڭ تەرىپىدىن رەتلەنگەن، بۇنى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى بىلەن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىرلىكتە نەشر قىلغان. يەنە بىر قىسمى ھازىر رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى سانكىت پېتېربۇرگ شۆبىسى قولىيازمىلار بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتىدۇ، بۇ 94 ياپراق بولۇپ، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 5 ـ، 6 ـ، 8 ـ ۋە 10 ـ بابلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، 1991 ـ يىلى تولۇق نەشر قىلىنغان[1].

«سەككىز يۇكمەك» ئەسلىي خەنزۇچە بۇ نوم بۇددا دىنى ساھەسىدە ساختا نوم دەپ قارالغان. ئەمما، بۇ نوم ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. بۇ نومدا بۇددا دىنىدىكى ئالتە ئەسلىيەت، سەككىز نىيەت قاتارلىق ئۇقۇملار ھەم بۇ نومنى «ئوقۇش، كۆچۈرۈشنىڭ ساۋابلىرى» مەزمۇن قىلىنغاندىن باشقا، يەنە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئېتىقادچىلىقىدىكى يەر ـ جاي

① تۇغۇشىۋا: «ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» تەتقىقاتى»(رۇسچە)، موسكۋا، 1991ـ يىل.

پالچىلىقىغىمۇ خېلى كۆپ ئورۇن بېرىلگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان پەلسەپەسىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى مۇزەككەر - مۇئەننەس، بەش ئاناسىر تەلىماتىدۇر. مۇزەككەر - مۇئەننەس، بەش ئاناسىر تەلىماتى ئاساسىدىكى يەر - جاي پالچىلىقى (يەر شارائىتى نەزەريەسى، سىنچىلىق نەزەريەسى دېگەندەك نامىلار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) قورۇ - جاي، قەبرىستانىنىڭ جۇغراپىيەلىك شەكلى ۋە ئەتراپتىكى مۇھىتنى كۆزىتىپ، بۇ ئارقىلىق ياخشىلىق، يامانلىق ۋە شۇملۇقتىن بېشارەت بېرىدىغان نەزەريە بولۇپ، ئەينى زامانداً ئوردا ۋە پۇتكۈل جەمئىيەت بۇنىڭغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار بۇ كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشى، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈنلىرىگىلا ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ گۇللىنىشى ۋە خارابلىشىشى، دۆلەتنىڭ ئەمىنلىكىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇ نومۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە ناھايىتى قويۇق قەدىمكى پېرسىيە زورۇئاستېر دىنىنىڭ ئامىللىرى بار. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئىدېئولوگىيە ۋە دىنىنىڭ تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ھازىرغىچە بۇ نومۇنىڭ 70 نەچچە خىل پارچىسى تېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قول يازما نۇسخىسىمۇ، باسما نۇسخىسىمۇ بار. بۇنىڭ ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسى ئاۋرېل ستەيىن دۇنخۇاڭ نوم غاردىن تاپقان بولۇپ، ھازىر بۇيۈك بېرىتانىيە كۇتۇپخانىسى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. بۇ قولىيازمىنىڭ كۆچۈرۈلگەن دەۋرى بىرقەدەر بۇ رۇن، يۆگمە كىتاب شەكلىدە تۇپلەنگەن. قەغىزى سۇس قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، قەدىمدە بىر قەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان سامان قەغىزى ئىشلىتىلگەن، بىر قەدەر سىلىق، ئەمما قېلىنراق، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 43 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى 18 پارچە قەغەزنى چاپلاپ، ئۇلاشتىن پۇتكەن كىتابنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 780 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. ھازىر

466 قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان. خەتلەر يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىپ، قۇر تەرتىپى سولدىن ئوڭغا بولغان. دەسلەپكى ئۇسۇلۇبتا قىلچە قېيىش بولمىسمۇ، يەنىلا ئەۋرىشىملىككە ئىگە نوم نۇسخىسى شەكلىدە پۈتۈلگەن بۇ قولىيازمىدا سوغدىچە خەت شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، بۇ ۋەسىقىنىڭ ئارقا تەرىپىدە تۈرك يېزىقىدا «(مەن) قۇغۇر كۆچۈردۈم» دېگەن سۆز يېزىلغان. بۇ تۈرك يېزىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئىسپات بولۇپ، بۇ كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا بۇ يېزىقنىڭ يەنىلا ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«مايترى سىمىت»، «مايترى سىمىت نوم بىتىك»مۇ دېيىلىدۇ. ئەسلىي سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان. ھازىرغىچە بىر نەچچە خىل پارچە قول يازما نۇسخىسى بايقالغان. بۇنىڭ تۆت خىلىنى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سىڭگىم ئېغىزى ۋە مۇرتۇقتىكى بۇددا خارابىسىدىن تاپقان، ھازىر بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ساقلانماقتا. ئەسەر بىر مۇقەددىمە ۋە 25 پەرىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بەزى ئالىملار ئۇنى بۇددا مەدداھلىقىنىڭ سىنارىيەسى دەپ قارايدۇ. مۇقەددىمە ئاساسىي بۇددا ئەقىدىلىرى ۋە تىلاۋەت تېكىستلىرىدىن ئىبارەت. ئەسەر تېكىستىنىڭ ئۆزىدە ئاساسلىقى كەلگۈسى بۇددا مايتىرىنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇددىزمدىكى ھەممە مەۋجۇت دەپ قارايدىغان ۋايباچىكا مەزھىپىنىڭ مۇھىم كىلاسسىك ئەسىرى. يۇقىرىدىكى قولىيازمىلاردىن باشقا، 1959 ـ يىلى قولۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسى تۆمۈرتى كەنتىدىكى ئۇيغۇر چارۋىچى يەھيا رەھىم قوي بېقىۋېتىپ، كىگىزگە ئورالغان قەدىمكى ۋەسىقە پارچىسىنى ئۇچرىتىدۇ، بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «مايترى سىمىت»نىڭ يەنە بىر قول يازما نۇسخىسى بولۇپ،

586 پاپراقلىق، ئۇنىڭدىن بىر قەدەر ياخشى ساقلانغىنى 114 پاپراق ئەتراپىدا، يۆگەپ ئورالغان. ھەربىر بەت 47.5 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 21.7 سانتىمېتىر كەڭلىكتە. قەغىزى سۇس قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، قېلىن ھەم قاتتىق. خەتلەر سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلغان، ھەربىر بەتكە 30 ياكى 31 قۇر خەت يېزىلغان. ھەربىر بەتنىڭ يەتتىنچى ۋە توقۇزىنچى قۇرلىرى ئارىسىغا قېنىق قارا ئىنچىكە سىزىق بىلەن يۇمىلاق بەلگە قويۇلغان، دىيامېترى 4.6 سانتىمېتىر، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە 0.5 سانتىمېتىر دىيامېترلىق يۇمىلاق بەلگە بار. بۇ نۇسخىنىڭ دەۋرى بىر قەدەر بۇرۇن بولۇپ، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئاۋۋال تەرجىمە قىلىنغان. قومۇلدىن بايقالغان «مايترى سىمىت»نىڭ بۇ پارچىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

«ئابھىدارما كوشا شاستىرانىڭ شەرھى» مۇھىم بۇددا يادىكارلىقىدۇر. دۇنخۇاڭ مىڭئۆي ئىبادەتخانىسىنىڭ نوم ساقلاش ئۆيىدىن بايقالغان بولۇپ، ھازىر بۇيۈك بىرىتانىيە كۇتۇپخانىسى شەرق قولىيازمىلىرى بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. كىتاب ئىككى جىلدقا ئايرىلغان. بىرىنچى جىلدىنىڭ بىر قىسمى يەنە بىر مۇھىم قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقى ــ «ئاۋالوكسۇۋارانىڭ تەقەززالىق ھەققىدىكى پەند ـ نەسىھەتلىرى»دىن ئىبارەت. بىرىنچى قىسىم 167 پاپراق، ئىككىنچى قىسىم 82 پاپراق. بىرىنچى قىسىمدىكى 12 پاپراقنى چىقىرىۋەتكەندە، قالغان قىسمى «ئابھىدارما كوشا شاستىرانىڭ شەرھى»گە تەۋە. كىتاب نېپىز ھەم ئەۋرىشىم قەغەزگە يېزىلغان بولۇپ، سارغۇچ رەڭدە. قەغەزنىڭ كەڭلىكى 13.7 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر كېلىدۇ، مېتال قەلەمدە يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش خەت نۇسخىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئارىلىرىدا خەنزۇ يېزىقىمۇ بار. كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى

مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ قوليازمىنى يازغۇچى ئۇيغۇر توغان تۆمۈر. ئەسلىي تېكىستىنىڭ ئاپتورى 5 ـــ 6 ـ ئەسىر ـ لەردە ھىندىستاندا ياشىغان مەشھۇر بۇددىست ئەنخۇي بولۇپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى خەنزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىشلەن ـ گەن.

«سىلىرى ساكراسامۇارا» ۋاجرايانا مەزھىپىگە مەنسۇپ قە ـ دىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقە بولۇپ، تەبەتچىدىن تەرجىمە قىلىن ـ غان. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيى ئىبادەتخانىسىنىڭ نوم ساقلاش ئۆيىدىن بايقالغان، ھازىر بۇيۈك بىرىتانىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. دەپتەر شەكلىدە تۇپلەنگەن بولۇپ، ئومۇمىي 63 پاپراق، ئىككىلا يۈزىگە يېزىلغان. سۇپىتى بىر قەدەر تۆۋەن، سىلىقلانغان قە ـ غەزگە يېزىلغان بولۇپ، قەغەز سۇس قوڭۇر رەڭدە. خەت مېتال قەلەمدە تېز يېزىلىدىغان ئىرماش خەت نۇسخىسىدا تەكشى يې ـ زىلغان. قەغەزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 13.5 سانتىمېتىر. قوليازمىدا يەنە خەنزۇچە يېزىلغان «善哉善哉»، «了也»، «了也娑土了也善哉» دېگەن خەتلەر ئۇچرايدۇ. يەنە بىر يەردە «七» دېگەن خەنزۇچە خەتمۇ بار. قوليازمىدا ئەسەرنىڭ ئاپتورى، تەرجىمان، ئەسەر مەزمۇنى، شۇنداقلا يېزىلغان دەۋر ـ گە ئائىت مەلۇماتلارمۇ بار. قوليازمىنىڭ 46 ـ پاپراقتىكى ئال ـ دى ـ ئارقا ئىككى يۈزىدە مۇنداق خاتىرىلەر بار: «ئۇلۇغ ئۇستاز ناروپانىڭ ئۆز ئاغزىدىن نوملاپ، سۆزلىگەنلىرى قۇلاقتىن ـ قۇلاققا، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ تانتىرا بولدى. شاكا مەزھىپىدىكى ئۇلۇغ ئۇستاز چوغچۇ فامىلىلىك، دارما توئارچى چوسكى ئىرگەمسەن نوملۇغ تۇغ ئاتلىق ئۇستاز بۇنى رەتلەپ يازغانىدى. تەگسىز تېرەن بۇ تانتىرانىڭ تىبەتچىسىنى كۆرۈپ، بىلىمسىز كەمىنە قۇل قومۇللۇق ئاريا ئاچارى كامىل ئۇستاز ئىستونپانىڭ رۇخسىتى بىلەن تەرجىمە قىلىشقا جۇرئەت قىل ـ دىم. چى چىڭ ئونىنچى يىل، يەنى يولۇاس يىلى 6 ـ ئاينىڭ

4 ـ كۈنى ئۈچ لۈكچۈن شەھرىلىك قۇل مەن يېڭى ئۇستاز سا-
ربغ تۇتۇڭ شاھزادە ئاسۇداينىڭ بۇيرۇقى بىلەن يازدىم.» پۈتۈن
كىتاب ۋاجرايانا مەزھىپىدىكى ناروپانىڭ «سىرى ساكراسامۇارا»
ئەسىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. كىتاب تۆت بۆلەككە بۆلۈنگەن:
بىرىنچى بۆلىكى «ئۆلۈمنامە»، «ھايات ـ ماماتلىق ئارىلىقىدىكى
ھالەتلەر، شۇنداقلا قايتا ھاياتلىققا ئېرىشىش ئۇسۇلى» مۇھاكە-
مە قىلىنغان. ئىككىنچى بۆلەك «تۆت خىل تەرتىپتىكى مۇۋاپە-
پەقىيەت ئۇسۇلى». ئۈچىنچى بۆلەك ناروپانىڭ «ئالتە قانۇن»
تەلىماتىغا ئائىت «جاندىرا ئالتە خىل ئىستىقامەت ئۇلگىسى».
تۆتىنچى بۆلەكتە بولسا «سىرى ساكراسامۇارا»نىڭ ئالتە خىل
ئىبادەت ئۇسۇلى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ۋەسىقە تىبەتلەرنىڭ ئۆي-
غۇرلارغا بۇددا دىنى تارقىتىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنى تەتقىق قە-
لىشتا كەم ئۇچرايدىغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«خۇئاستۇانفىت» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مانى
دىنىغا ئائىت ۋەسىقىدۇر. دەسلەپكى نۇسخىسى قەدىمكى ئىران
تىلىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر بۇ كىتابنىڭ سوغدى
يېزىقىدا پۈتۈلگەن پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇ مانى مۇخلىسلىرى-
نىڭ گۇناھىغا توۋا قىلىپ، ئۆز ئىلاھىدىن مەغپىرەت قىلىشنى
تەلەپ قىلغان توۋىنامىدىن ئىبارەت. پۈتۈن تېكىست 16 بۆلەك
بولۇپ، ھەربىر بۆلەكتە كىشىلەر گۇناھ سادىر قىلغاندىن كې-
يىن «تەڭرىم، بىز سەندىن مەغپىرەت تىلەيمىز، بىزنى گۇناھ-
لىرىمىزدىن خالاس قىلغىن» دەپ توۋا ئوقۇيدىغانلىقى بايان
قىلىنغان. بۇ مانىزمنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىنى تەتقىق
قىلىشتىكى مۇھىم ۋەسىقە بولۇپ، بۇ ۋەسىقىنىڭ ئوخشاشمە-
غان ئۇيغۇرچە تەرجىمىلىرى بايقالغان، ئاساسلىق ئۈچ خىلى
بار؛ بىرىنچى خىلى، مانى ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان بولۇپ،
كىچىك يۆگىمە كىتاب شەكلىدە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 454
سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. قەغەز نا-

هايىتى نېپىز، يۇمشاق سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە. ناھايىتى چىرايلىق، رەتلىك كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، مانى دەستۇرلىرى ئۇسلۇبىدا، مېتال قەلەمدە يېزىلغان. كىتابنىڭ ئاخىرقى بېتىدە يەكە سىزىق بىلەن سىزىلغان مانى مۇخلىسىنىڭ رەسمى بار. بۇ كىتاب تېكىستى ئالدى بۆلىكىنىڭ ئارقا يۈزىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا «bitigim»(كىتابىم) دېگەن خەت يېزىلغان، بۇ قول يازما ئىگىسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەلكى قولىيازمىنىڭ ئىگىسى مانى دەستۇرلىرىنى كۆچۈرگەندە مانى يېزىقىنى، ئىجتىمائىي ئالاقىلەردە سوغدى يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك. بۇ قولىيازمىنى سىتەيىن دۇڭخۇاڭدىكى مىڭئۆي ئىبادەتخانىسىنىڭ نوم ساقلاش ئۆيىدىن بايقىغان، ھازىر بۈيۈك بىرىتانىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئىككىنچى قولىيازمىنى چارروسىيەنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى دىياكوف 1908 ـ يىلى تۇرپان ئاستانىدىن تاپقان بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان. ئۇچىنچىسىنى بولسا گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1907 ـ يىلى تۇرپاندىن قېزىۋالغان.

قوچو ئۇيغۇرلىرى تىلىنىڭ مەنبەسىنى 3 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ تۇرپان ۋە بەشبالىق رايونلىرىدا پائالىيەت قىلغان دېگىلىك، تېلى ۋە قاڭقىللارنىڭ تىلىدىن سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ. كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر تىلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بۇ رايوندىكى باشقا تۈرك دىيالېكتلىرى ۋە توخرى قاتارلىق تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن مانى دىنى ۋە بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى مەيلى فونېتىكا، لېكسىكا ياكى گىراماتىكا جەھەتتىن بولسۇن، ئورخۇن

مەكگۇ تاشلىرىنىڭ تىلى، يەنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن ۋە باشقا تۈركىي تىللاردىن بەلگىلىك پەرقىلىنىپ تۇرىدىغان. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى چىسى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىدە ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك چۈشەنچە بېرىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈرك تىلى»، «ئۇيغۇرلار... يىگىرمە تۆت ھەرپلىك تۈرك يېزىقى(قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى كۆرسىتىدۇ)نى ئىشلىتىدۇ»[①].

ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلار ئۆز ئەدەبىي تىلىنى بارغانسېرى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە قېلىپلاشتۇرۇپ بارغان، شۇنداقلا ئىلىم ساھەسى ۋە مەخسۇس كىتاب يازغۇچى «بىتىكچى»لەر پەيدا بولغان. ئۇلار سوغدى، توخرى، خەنزۇ ۋە تىبەت تىللىرىدىن كۆپلىگەن دىنىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرلاردىكى چوڭ كۆلەمدىكى تەرجىمە ھەرىكىتى كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى، 2 ـ تۇم، 40 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

3. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ناھايىتى مۇھىم بۇرۇلۇش دەۋرى بولغان. ئۇ بولسىمۇ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق خەلقلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دەۋر، يەنى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە پامىرنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۈرك قەبىلىلىرى قۇرغان قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدۇر. قاراخانىيلار خانلىقى گۈللەنگەن مەزگىللەردە ئۇنىڭ تېررىتورىيەسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى، ئىلى ۋادىسى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، چۈ دەريا‌سى ۋادىسى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئامۇ ـ سىر دەريالىرى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ شەرقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پاسىلى كۆچا ئىدى. قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ، بولۇپمۇ سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، دەسلەپتىكى قاراخانىيلار «قوش خان تۈزۈمى»، يەنى چوڭ خان ۋە ئورۇنباسار خاندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بويىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنىدى. چوڭ خان «ئارسلانخان» دەپ ئاتىلاتتى، ئورۇ‌ن

باسار خان بولسا «قادىرخان» دېيىلەتتى. قاراخانىيلارنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىدا كۆپلىگەن قەبىلىلەر ياشايتتى. خانلىق ھۆ-كۈمرانلىق قاتلىمىدا ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما قەبىلىلىرى ئاسا-سىي ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇرلار خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تە-رەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

قاراخانىيلار خانلىقىنى قاچان، كىم قۇرغان، دېگەن مەسە-لىلەر ئۇستىدە ئېلىمىز ئىچى ـ سىرتىدىكى ئالىملار تېخى ئورتاق قاراشقا كەلگىنى يوق. بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر: قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەمەلىيەتتە ساتۇق بۇغراخان، دەيدۇ. لېكىن 14 ـ ئەسىردە چاغاتاي خانلىقىدا يا-شىغان جامال قارشى دېگەن كىشى يازغان «مۇلھاقاتۇسسۇراھ» (سۇراھاقا لۇغىتىگە تولۇقلىما) دېگەن كىتابقا ئاساسلانغاندا، ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى كۆل بىلگە قادىرخان ئىدى. «مۇل-ھاقاتۇسسۇراھ»تىكى بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار قاراخانىيلار خانلە-قى دەۋرىدە كاشغەردە ياشىغان ئالىم ئەبۇل فۇتۇھ ئەبدۇلغەففار-نىڭ «كاشغەر تارىخى»دىن ئېلىنغان. قاراخانىيلار ساتۇق بۇغرا-خانىنىڭ بوۋىسى كۆل بىلگە قادىرخان دەۋرىدىلا كىچىك دائىرە-دە بولسىمۇ بالاساغۇندا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ بولغانىدى. كۆل بىلگە قادىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چوڭ ئوغۇل بازىر بالاساغۇندا تۇردى، ئارسلانخان دەپ ئاتالدى. ئوغۇلچاق تالاستا تۇرۇپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى. 893 ـ يىلى ئوغۇلچاق بىلەن سامانىيلار ئارىسىدا ئۇ-رۇش پارتلاپ، سامانىيلار تالاسنى ئىشغال قىلدى ۋە ئوغۇلچاق-نىڭ خوتۇنى بىلەن 15 مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنىمۇ ئەسىرگە ئالدى. ئوغۇلچاق پايتەختىنى كاشغەرگە كۆچۈردى.

ساتۇق تېكىن بازىرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى سالۇر تېكىن ئىدى. كېيىن ئۇ سامانىيلار خانلىقىدىكى ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل

قىلدى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەبۇ نەسىر سامانىي سامانىيلار خانلىقىنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، قېرىندىشى ئىسمائىلنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولۇپ، بۇگۇنكى ئاتۇش ئەتراپىغا كېلىپ تۇرغانىدى. ئوغۇلچاق پايتەختىنى كاشغەرگە يۆتكىگەندە، ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭ يېنىدا ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئوغۇلچاقنىڭ ئەتراپىدا مەخپىي مۇرىت توپلاپ، تېزلا قۇدرەتلىك ھەربىي ـ سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئوغۇلچاق جاھىل بۇددىست بولغاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قەتئىي قارشى تۇرغان. ساتۇق بۇغراخان كۈچىنى زورايتىۋالغاندىن كېيىن، 10 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئوغۇلچاققا قارشى قوراللىق ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى بىتچىت قىلىپ، ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. ساتۇق بۇغراخان خانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئاۋۋال سامانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ تالاس شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى بالاساغۇننى ئىگىلەپ، كاشغەرنى پايتەخت قىلدى.

955 ـ يىلى(ھىجرىيە 344 ـ يىلى) ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى بايتاش تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئارسلانخان دەپ ئاتالدى. ئۇمۇ كاشغەردە تۇردى. ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇراتتى. ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا 200 مىڭ چېدىرلىق تۈرك خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. 960 ـ يىلى ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىدى. ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا سوپىزم ئىشانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «غازات» نامى بىلەن بۇددا دىنى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئۇدۇندىكى لى جەمەتى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىيلار خانلىقىدىكى

يۇسۇپ قادىرخان ئاخىر خوتەندىكى لى جەمەتىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسلام دىنىنى بۇگۇنكى خوتەن رايونىغا ئېلىپ كىردى. 996 ـ يىلى قاراخانىيلار خانلىقى سامانىيلارغا يەنە ھۇجۇم قوزغىدى. ئاخىر سامانىيلار خانلىقى بىلەن شەرتنامە تۈزۈلدى، سىر دەرياسى ۋادىسىنىڭ جەنۇبى رايونلىرى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە بولدى.

ھارۇن بۇغراخان II زامانىدا (1074ـ 1102) دۆلەت مۇقىم بولۇپ، بۇددىستلار رايونىغا ئەسكەر چىقىرىپ، قورال كۈچى ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى تارقاتتى. قوشۇن ئىلى دەرياسى ۋە ئېمىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنى بويلاپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن «ئادالەت ۋە دىنىنىڭ ھامىيسى»، «دىنىنىڭ شان ـ شەۋكىتى» دەپ ئاتالغاندى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە كاشغەردە مەدەنىيەت مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەنگەندى. بالا ـ ساغۇنلۇق يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلدى. ئەبدۇلغەففارنىڭ «كاشغەر تا ـ رىخى»مۇ شۇ دەۋردە يېزىلغاندى، ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، ھازىر پەقەت جامال قارشىنىڭ « مۇلھاقا ـ تۈسسۇراھ» دېگەن كىتابىدا مەلۇم بۆلەكلىرى ساقلىنىپ قالغان.

1102 ـ يىلى ھارۇن بۇغراخان II ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئەھمەد ئىبنى ھەسەن چىقتى ۋە ئارسلانخان دەپ ئاتالدى. ئەھمەد ئىبنى ھەسەن ئارسلانخان بىرمۇنچە كۈچلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شۇ جايدىكى قەبىلىلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا چاقىردى. 1128 ـ يىلى ئەھمەد ئىبنى ھەسەن ئارسلانخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى ئىبراھىم ئىبنى

ئەھمەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد ھۆ-كۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، ئۇنىڭغا تەۋە ھەرقايسى قەبىلىلەر قارشى چىقتى. بولۇپمۇ قارلۇق، قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، خانلىقنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاپ كەتتى. مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، خانلىق نامدا بار، ئەمەلدە يوق ھالغا كېلىپ قالدى. 1211 - يىلى نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك قاراقىتانلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالدى، ئاندىن ئۇ كاشغەرگە زور قوشۇن ئەۋەتىپ، كاشغەر ۋە خوتەننى ئۆز ھۆ-كۈمرانلىقىغا ئالدى. 1211 - يىلى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ يەر-لىك ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ھالاك بول-دى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە ئىج-تىمائىي ئىگىلىك دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. شەرقىي قاراخانىيلارغا تەۋە كاشغەر، خوتەن، ئاقسۇ، يەركەن قاتارلىق جايلار دېھقانچىلىق تەرەققىي تاپقان بوستان-لىقلار بولۇپ، بۇغداي، كېۋەز، ئارپا، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، پۇرچاق تۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ئاشلىق زىرائەتلىرى، شۇنداقلا باشقا زىرائەتلەر ئۆستۈرۈلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، باغۋەنچىلىك-مۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. بەزى رايونلاردا، مەسىلەن، خوتەن، يەركەن، كاشغەر ئەتراپلىرىدا پىلىچىلىك ئىقتىسادىي جەھەتتە يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بۇ رايونلاردىن چىقىد-غان پاختىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، ئوتتۇرا تۇز-لەڭلىك كىشىلىرى ئۇنى «پاكىز ھەم يۇمشاق، ئۇنىڭدىن يىپ ئېشىپ شوينا قىلغىلى، ئېسىل رەختلەرنى توقۇغىلى بولىدۇ» دەپ تەرىپلەيتتى. كېۋەز تېرىشمۇ كەسىپلىشىشكە يۈزلەنگەن-دى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «كەپەزلىك» (كېۋەزلىك)، «كە-

پەزلىك ئەر» (كېۋىزى بار ئادەم) دېگەن سۆزلەر بار. ئۇزۇم، ئۆ-
رۈك، نەشپۈت، قوغۇنلارمۇ ئوخشاشلا ھەممە جايدا مەشھۇر ئە-
دى. يورۇقچاش دەريا سى، يەركەن دەريا سى، كاشغەر دەريا سى ۋە
ئاقسۇ دەريالىرىدا بىر قەدەر چوڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى
ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت
بىر تۇتاش تەشكىللەيتتى. خانلىقتىن مەخسۇس سۇ قۇرۇلۇشى
ئۇچۇن ھاشار بەلگىلەيتتى. توسما ياساش ياكى ئۆستەڭ چې-
پىشقا تېگىشلىك كىشىلەر بارمىسا، كەنت باشلىقلىرى ئۇلاردىن
ھاشار بېجى يېغىۋالاتتى. ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر ئۆستەڭلەرگە
سۇ تۇگمىنى ياساپ، سۇ كۇچى بىلەن تۇگمەن تېشىنى چۆرگە-
لىتىپ ئۇن تارتىشنى بىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مېۋىلەردىن
مۇرابا ۋە قاق ياسىيالايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شاراب ئىش-
لەپچىقىرىشمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇزۇم ۋە ئاشلىق زىرا-
ئەتلىرىدىن ياسالىدىغان تۇرلۇك شارابلار ۋە باشقا ئىچىملىك-
لەرمۇ خېلى كۆپ ئىدى.

چارۋىچىلىق تاغلار ئارىسىدىكى ئويمانلىقلارغا ۋە تەكىز-
تاغ، قارا قۇرۇم تېغى ۋە ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى
يايلاقلارغا مەركەزلەشكەنىدى. چارۋىلاردىن ئاساسەن ئات، كالا،
قوي، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك قاتارلىقلار بېقىلاتتى. چارۋىچىلىق
مەھسۇلاتلىرىدىن كۆن، سۈت مەھسۇلاتلىرى، كالا ـ قوي گۆشى
مەھسۇلاتلىرى ۋە يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار بار ئىدى. ئات مىنىش
ئۇچۇنلا ئىشلىتىلىپ قالماي، يەنە ھارۋىغا قېتىش ئۇچۇنمۇ
ئىشلىتىلەتتى. كالا ۋە تۆگە ھارۋىغا قېتىشتىمۇ، يەر ھەيدەش-
تىمۇ ئىشلىتىلەتتى. سۈت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى
كۆپ بولۇپ، بىر قەدەر داڭلىقلىرىدىن يېڭى سۈت، قېتىق، ئە-
رىمچىك، قىمىز قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇۋچىلىقمۇ قاراخانىيلار
خانلىقىدىكى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشتا مۇھىم ئورۇن تۇ-
تاتتى.

قول هۇنەرۋەنچىلىك قاراخانىيلار ئىگىلىكىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. كەسىپ تۈرلىرى كۆپ خىل بولۇپ، كان ئېچىش، مېتال تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، ساپالچىلىق، ئەينەكچىلىك، قەغەزچىلىك قاتارلىقلار بار ئىدى. ئارخېئولوگىيە لىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ ۋاقىتتىكى كانچىلىق تېخنىكىسى خېلى ئىلغار ئىدى. كان مەھسۇلاتلىرىدىن تۆمۈر، قەلەي، ئالتۇن، كۈمۈش، نۆشۈدۇر ۋە باشقا ياقۇتلار بار ئىدى. مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيەدە بولۇپ، ھەرخىل تۆمۈر ئەسۋابلارنى ياسىيالايتتى، كۈمۈش ئايرىيالايتتى، ھەرخىل ئالتۇن بۇيۇملارنى ئىشلىيەلەيتتى. مېتال بۇيۇملار ئىچىدە يەنە قورال ـ ياراغ، ساۋۇت ۋە ئېگەر جابدۇقلىرى بار ئىدى. خەلق تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملاردىن ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، قازان ـ قومۇچلار ۋە باشقا ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قىزىل مىستىن پۇل ياسىلاتتى.

توقۇمىچىلىق يۈك توقۇمىچىلىقى ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. شەرقىي قىسىم رايونلىرىنىڭ پاختا رەختلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مەشھۇر ئىدى. پاختا رەختنى بوياشقا ۋە گۈل باسقىلى بولاتتى. يىپنى ئېگىرىشتە قول بىلەن ئېشەتتى ياكى چاق بىلەن ئېگىرەتتى. رەخت توقۇشتا ياغاچتىن ياسالغان دەستىگاھ ئىشلىتەتتى. كاشغەر، ئۇدۇن، يەركەنلەردە رەڭگى ۋە نۇسخىسى ناھايىتى چىرايلىق گىلەملەر توقۇلاتتى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ رەڭلىك ساپاللىرىمۇ ناھايىتى نەپىس ئىدى. ساپال بۇيۇملارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئىۋرىق، لوڭقا، خۇمرا، چىنە، تەخسە، كومزەك، كۆپ (كارسان)، پەتنۇس قاتارلىقلار بار ئىدى.

سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر قۇرۇلۇشلىرىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. كاشغەر شەھىرى خانلىقنىڭ سىياسىي

سىي، ئىقتىسادىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شەھەر ئىچىدە ئاساسلىق ئىمارەتلەر ئوردا، مەدرىسە، مازار ۋە مەسچىتلەردىن ئىبارەت ئىدى. بىنالارغا ئومۇمەن خىش ئىشلىتىلەتتى. ھەيۋەتلىك بىنالار گۈمبەزلىك بولاتتى. بەزى قۇرۇلۇشلارغا سىرلىق كاھىشلار ئىشلىتىلەتتى. قۇرۇلۇشلار ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ياسىلاتتى.

قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار قەيسەر، جەسۇر، قەتئىي، كەسكىن كىشىلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتى، بۇ خىل ھۆرمەت ئۇلارنىڭ ئۇنۇانلىرىدىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقانىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، خاقانىيە خانلىرىنى «قادىرخان» دېيىش بۇ خىل خىسلەتنى ئىپادىلەيدىغان سۆزدىن كەلگەن (م. كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا «قادىر» سۆزىگە ئىزاھ بەرگەندە «قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قادىرخان» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە توغرا كېلىدۇ، چۈنكى قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ ـ قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر، كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشنى قىلالايدىغان كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ» دەپ يازغان). ئۇنىڭدىن باشقا، دانىشمەنلەرنى چوڭ بىلىپ، ئاقىللارنى ھۆرمەتلەيتتى. دانىشمەنلەرگە ھۆرمەت كۆرسىتىش ئۇچۇن، بەزى خان، بەگ، ئاقسۆڭەكلەر «دانىشمەن» ياكى «ئالىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئۇنۇانلار بىلەن، مەسىلەن، بەزى كىشىلەر «بىلگە بەگ»(بىلىملىك بەگ دېگەن مەنىدە) دەپ چاقىرىلاتتى؛ بەزى خانلار «كۆل بىلگە خان»(ئەقلى كۆلگە ئوخشاش كەڭ) ياكى «كۆل بىلگە قادىرخان»(پاراسەتلىك ۋە جاسارەتلىك پادىشاھ) دەپ ئاتىلاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئافراسىياپقا، «تەڭرى»گە چوقۇناتتى. ئۇلار ئافراسىياپنى تۈركىلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئۇلۇغ قاغانى دەپ بىلەتتى، ئافراسىـ

ياپىنىڭ تۇركچە ئىسمى «ئالپ ئەر توڭا» بولۇپ، مەنىسى «قاپلان-دەك باتۇر ۋە قاپلاندەك جەسۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرىنى بۇ ئەپسانىۋى قەھرىمانغا باغلاپ، ئۆزلىرىنى ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تەڭرى نوھنى ياراتقان، نوھنىڭ ئوغلى يافەس تۇركنىڭ ئەجدادى ئىدى، تۇركلەر ئەنە شۇ «تۇرك» دەپ ئاتالغان ئىلاھىي قەھرە-مانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. بۇ خىل «تەڭرى» ئۇقۇمى بۇددا دىنىدىكى قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ قارىشىدىن روشەن پەرق-لىنەتتى، ئەلۋەتتە. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ئاللاھنىڭ ئالەمنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكىنى، ھەممىگە قادىرلىقىنى، پۈتۈن ھەمدۇ سانا ۋە مەدھىيەلەرنىڭ ئاللاھقا ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا خاس ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقانىدى. بۇ قاراخانىيلار خانلىقىدىكى كىشىلەر-نىڭ ئالەمنىڭ ئىگىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ ئىسلامىي چۈشەنچىلەرگە قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى، ئەمما بۇ ئۆزگىرىش تېخى تامامىلانمىغانلىقتىن، «تەڭرى»نى ئەڭ ئالىي ئىلاھ دەپ قارايدىغان قاراش يەنىلا كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىدە ساقلانغانلى-قىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قاراخانىيلار تېررىتورىيەسى ئىچىدە، تۇركىي تىللىق ئۇي-غۇرلار، ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە يەنە شەرقىي ئىران تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرمۇ بولغانلىقى ئۈچۈن، خانلىق ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن بىر تىل يوق ئىدى. ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلە-لەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن، بىرلىككە كېلىش يۈزلىنىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلغانىدى. خانلىقتىكى مەركىزىي رايوننىڭ تىلى «خاقانىيە تىلى» دېيىلەتتى، بۇ قارا-خانىيلار خانلىقىنىڭ ئەدەبىي تىلى ھېسابلىناتتى. خانلىقتا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىرگە ئەرەب يېزىقىمۇ ئىشلىتىلەتتى، كېيىنچە ئەرەب يېزىقى بارا ـ بارا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى.

قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار يىلنى ئون ئىككى مۇچەل بويىچە خاتىرىلەيتتى، كىشىلەرنىڭ يېشىنى، ئۇرۇش بولغان يىللارنى بۇ ئۇسۇل بويىچە خاتىرىلەيتتى؛ خەنزۇلارنىڭ ئون ئىككى مۆچىلى بىلەن ئوخشاشمايدىغىنى شۇكى، ئۇيغۇرلار خەنزۇلاردىكى ئەجدىھانى بېلىق دەپ ئالاتتى. ئون ئىككى مۆچەل مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى: چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقان، بېلىق، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن، توخۇ، ئىت، توڭگۇز. قاراخانىيلار خانلىقىدا ھىجرىيە كالېندارىمۇ ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلەتتى، خەلق ئارىسىدىكى توختاملاردا بۇ خىل كالېندار كۆپ ئىشلىتىلەتتى[1].

قاراخانىيلار خانلىقىدا داۋالاش ـ سەھىيە ئىشلىرىمۇ راۋاجلىنىپ، مەخسۇس كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئىچكى كېسەللىكلەر، تاشقى كېسەللىكلەر، كۆز كېسەللىكلىرى ۋە مال دوختۇرلۇقىغا ئائىت سۆزلەر بار، بۇ شۇ ۋاقىتتىكى تېبابەتنىڭمۇ تۈرلەرگە ئايرىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەينى چاغدىكى تېۋىپلار بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكتىن ئۈيقۇ دورىسى ياسىيالايتتى، ئادەمگىياھ ئارقىلىق جىنسىي ئاجىزلىقنى داۋالىغانىدى، ئاتنىڭ قۇيرۇقىدا توقۇلغان كۆز ياپقۇچ ئارقىلىق كۆز ئاغرىقىنى داۋالايتتى، ئاياللارنىڭ تۇغۇت ۋاقىتلىرىدا مەخسۇس تۇغۇت ئانىلىرى بولاتتى. ئىبن سىنانىڭ تېببىي نەزەريەسىمۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ كاشغەر رايونىدا تارقىلىشقا باشلىغانىدى.

«قۇتادغۇبلىك»ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»

11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان «قۇتادغۇبلىك»

① م.ئەردال: «يەركەندىن بايقالغان تۈركچە ھۆججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات»، «لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئاسىيا ـ ئافرىقا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»غا كىرگۈزۈلگەن. 47 ـ تۇم، 282 ـ بەت، 1984 ـ يىل.

داستانی ئۇيغۇر ئېدىئولوگىيە ۋە ئەدەبىيات تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. داستان 85 باب، 13 مىڭ مىسرا. دىن ئارتۇق. بۇ شاھانە ئەسەر ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك. ئۇنىڭ ئاپتورى مەشھۇر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. شائىرنىڭ ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز، بىز پەقەت ئەسەردىكى ئازغىنە ئۇچۇرلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1018 ـ يىللىرى ئەتراپىدا مەرتىۋىلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، كېيىن ئۆز ۋاقتىدىكى مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن مەركىزى ھېسابلانغان كاشغەرگە ئىلىم ئىزدەپ بارغان. بىر مەزگىل ئوردا ئېچىدە خىزمەتتە بولغان، بۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمى ۋە يۇقىرى تەبىقە قاتلىمى بىلەن ئۇچرىشىشىغا ئىمكانىيەت يارىتقان، كۆپ مىقداردىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى ۋە مول خام ماتېرىياللارنى جۇغلىغان، شۇنداق قىلىپ ئۇ ئۆلمەس ئەسىرىنى تاماملىغان، كاشغەردە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئورۇنباسار خانى، كاشغەر ھۆكۈمدارى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغانىدى. بۇنىڭغا مۇكاپات ئورنىدا ئاپتورغا «خاس ھاجىپ» (خانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى، خاس مەسلىھەتچى)لىق ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. يۈسۈپ بولسا ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئىدى. «قۇتادغۇبىلىك» بۇ دەۋرنىڭ ئىدىيەسى، قاراشلىرى ۋە ئېتىكا ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى يىغىنچاقلاپ، سىستېمىلىق ۋە ئوبرازلىق تەسۋىرلەپ بەرگەن. كىتابتىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بىز ئەينى چاغدىكى كىشىلەر ھەققىدە شۇلارنى بىلەلەيمىز: پادىشاھلىق ئورنى ۋارىسلىق قىلىنىشى لازىم. بىر ياخشى پادىشاھ ئەقىل ۋە بىلىم ساھىبى بولۇشى، شۇنداقلا خۇشپېئىل، ئەخلاقى دۇرۇس بولۇشى، دانىشمەن كىـ

شىلەرنى ئىشقا قويۇشى، پەسكەشلەردىن يىراق تۇرۇشى، ئاقىل كىشىلەر بىلەن يېقىن ئۆتۈشى كېرەك. پادىشاھنىڭ مەنسەپدار-لىرى ئېسىلزادىلەردىن بولۇشى، ئەمەلدارلارمۇ ئوخشاشلا ياخشى ئەخلاقلىي پەزىلەتنى ھازىرلىغان بولۇشى، ئاچكۆز ۋە شەھۋەتپە-رەس بولماسلىقى كېرەك. پادىشاھ دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشى، ئەمەلدارلار ئۆز بىلىمى بىلەن پادىشاھقا يارەملىشىشى كېرەك. پۇقرالار تۆۋەن تەبىقىگە مەنسۇپ قاتلام، ئۇلار ئاڭسىز بولۇپ، ئەدەپ ۋە قائىدىنى بىلمەيدۇ. ئېسىلزادىلەر ئۇلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولماسلىقى كېرەك، ئۇلار بىلەن كۆپ سۆز-لەشمەسلىكى كېرەك، بولمىسا ئۆز سالاھىيىتىگە ماس كەلمەي قالىدۇ. ئەمما، يەنە بۇ كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى تۇرمۇش ئېھتى-ياجىنى قاندۇرۇش، يەنى قورسىقىنى تويدۇرۇش كېرەك. سەئىد-لەر پەيغەمبىرىمىزنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى بولۇپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە لايىق، ئۇلارغا ھەدىيە بېرىپ تۇرۇش لازىم. ئالىم، دانىشمەن، تېۋىپ، پېرىخون، تەبىرچى، مۇنەججىم، شائىرلار جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق بىر تەبىقىدىكى كىشىلەر، شۇڭا جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشى كېرەك. ئالىم، دانىشمەنلەرگە ھۆرمەت كۆرسىتىپ، ماددىي يار-دەم ئارقىلىق ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىنى تەل قىلىش كې-رەك. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقتە «مەشئەل» بولىدۇ. بىلىم ھەقىقەتنىڭ ئاساسى. تېۋىپلار ناھايىتى لازىملىق كىشىلەر بو-لۇپ، ئۇلارغا ناچار مۇئامىلىدە بولۇشقا بولمايدۇ. كىشىلەر جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشەنگەنلىكتىن، پېرى-خونلارنىڭ پېرە ئوينىشىمۇ زۆرۈر، ئۇنى چەتكە قېقىشقا بولماي-دۇ. چۈش قورقۇنچلۇق ئىش دەپ قارىلىدۇ، چۈشكە قانداق تە-بىر بېرىلسە، مەيلى ياخشىلىق مەيلى يامانلىق بولسۇن، بەلكىم بۇ بىر ئادەمگە نىسبەتەن ناھايىتى مۇھىم بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا تەبىرچىلەرگىمۇ كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. ئەينى چاغدا يىل

ھېسابلىرىنى مۇنەججىملەر بىلەتتى، شۇڭا مۇنەججىملەر ئاستىرونومىيەلىك بىلىملەردىن خەۋەردار دەپ قارىلىپ، قانداق ۋاقىتنىڭ ياخشى، قانداق ۋاقىتنىڭ يامانلىقى ئۇلاردىن سوراتتى.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئاروز ۋەزىرنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن، قىسقا بوغۇملارنىڭ پەرقى نىسبەتەن زور شەن بولغاچقا، شېئىرىي ئىجادىيەتتە بۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئۇزۇن، قىسقا بوغۇملارنىڭ بىرىكىشى، ئالمىشىشى ۋە قائىدىلىك نۆۋەتلىشىشى رېتىمنى شەكىللەندۈرىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» ئاروز ۋەزىرنىڭ بەھرى مۇتەقارىپى مەقسۇر ۋەزنىدە يېزىلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە تىلى تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كىتاب قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەرگىمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى[1].

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىيدۇر. ئۇنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىللىرى ئېنىق ئەمەس، بىز پەقەت ئۇنىڭ قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا تۇغۇلغانلىقىنى، بۇ ئىسىنىڭ مۇھەممەد بۇغراخان، ئاتىسىنىڭ بولسا بارسغان ھاكىمى ھۈسەين ئىكەنلىكىنىلا بىلىمىز. 11 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ئۇ كاشغەردە مائارىپ تەرىبىيەسىدە بولغان، كېيىنچە يەتتىسۇ رايونى، ئىلى دەريا سى ۋادىسى ۋە سىر دەريا سى بويلىرىدا ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، ئەدەبىيات، تىل، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەزىيەتلەر ھەققىدە ماتېرىيال توپلاپ، 1074 ـ يىلى ئەرەب تىلىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»(خاۋ گۈەنجۇڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى)، 1 ـ 5 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل.

كه ئىگه ئەسەر بولۇپ، پۈتۈن كىتاب سەككىز بۆلۈمگە بۆلۈنگەن. ھەربىر بۆلۈم يەنە ئىسىملار، پېئىللار دەپ ئىككىگە ئايرىلغان؛ ھەربىر قىسىم يەنە بابلارغا ئايرىلغان، ھەربىر بابتىكى سۆزلۈكلەر سۆز يىلتىزىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ يەنە ئىككى ھەرپلىك سۆزلەر، ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر، تۆت ھەرپلىك سۆزلەر، دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنگەن. ھەربىر تۈردىكى سۆز يىلتىزى سۆز شەكلى ۋە تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا بۇ لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، تەرتىپى ئېنىق بولۇپ، بۇ دۇنيادىكى تۇنجى چوڭ تىپتىكى تۈركىي تىللار لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابتا چوڭ ھەجىمدىكى مۇقەددىمىدىن باشقا، جەمئىي 7000 دىن ئارتۇق سۆز بار. «دىۋان» بىزنى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مول تارىخ، جۇغراپىيە بىلىملىرى ۋە تۈرلۈك كەسىپلەرگە ئائىت كەسىپىي سۆزلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنى يەنە تۈركىي مىللەتلەرگە ئائىت ئاممىباب ئېنسىكلوپېدىيە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كە بىر پارچە دۇگلەك خەرىتە قوشۇمچە قىلىنغان. بۇ خەرىتىدە مۇئەللىپ ئەينى چاغدا ئۆزىگە مەلۇم بولغان جايلارنى تەسۋىرلەپ بەرگەن، بۇ بۇ گۇنگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ بۇرۇنقى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بۈگۈنگىچە تېپىلغىنى يوق، ئۇنىڭ بۈگۈنگىچە مەلۇم بولغان بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسىنى مۇھەممەد ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئىبنى ئەبلفەتھى كۆچۈرگەن، ئۇ ھازىر تۈركىيە ئىستانبۇل مىللىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىنباشلىرىدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدى[1].

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»(ئىبراھىم مۇتىئى قاتارلىقلار تەرجىمىسى)، 1 — 3 ـ توم، ئۇرۇمچى، 1981 — 1983 ـ يىللار.

4. قارا قىتان خانلىقى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى

12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بىر قىسىم قىتانلار لياۋ سۇلالىسى خان جەمەتىدىكى يوللۇغ تاشىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شەرقىي شىمالدىن غەربكە قاراپ كېڭىيىپ، تەڭرىتاغلىرىدىن ھالقىپ، جەنۇبتا قاراخانىيلار خانلىقىغا تاجاۋۇز قىلدى. كاشغەر ھۆكۈمدارى ئىلىكخان ئەھمەد ئىبنى ھەسەن قوماندانلىقىدىكى قوشۇن يوللۇغ تاشىنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيەسىگە قارشى تۇردى. ئاخىردا يوللۇغ تاشىن يېڭىلىپ، ئېمىل (بۇگۇنكى دۇر-بېلجىن ناھىيەسى)غا چېكىنىپ، ئارام ئالغاچ پۇرسەت كۈتتى[1]. 1132 ـ يىلى ئۆزىنى پادىشاھ ئاتاپ، يېڭى قۇرۇلغان ئېمىل شەھىرىدە تەختكە چىقتى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي قەبىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە «گۈرخان» دەپ ئاتالدى، بۇنىڭ مەنىسى «چوڭ خان» ياكى «خانلارنىڭ خانى» دېگەنلىك بولاتتى. شۇ چاغقىچە، قارا قىتان خانلىقى قۇرۇلۇپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى باشلىۋەتكەنىدى، شۇنداقلا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، شەرقىي، غەربىي قاراخانىيلار خانلىقلىرى، خارەزىم خانلىقى ۋە قاڭلىلارنى بويسۇندۇرۇپ، زېمىنى كەڭرى، ئىرقىي ۋە تىل جەھەتتىن مۇرەككەپ بولغان ئىمپېرىيەگە ئايلانغانىدى[2]. قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرى ئۆز تېررىتورىيەسىدىكى رايونلارغا نازارەتچى ئەۋەتىپ، ھەر

① ۋېي لياڭتاۋ: «قارا قىتان تارىخىي ئوچېرىكلىرى»، 36 ـ 39 ـبەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل.

② ۋېي لياڭتاۋ: «قارا قىتان تارىخىي ئوچېرىكلىرى»، 63 ـ 43 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل.

قايسى جايلارنىڭ ھەربىي، مالىيە ئىشلىرىنى نازارەت قىلدى. قارا قىتان ھاكىمىيىتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 80 يىل داۋام قىلدى. ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئىچىدە ھۆكۈمرانلار قەتانلاردىن بولسىمۇ، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇر، قارلۇق، قىرغىز ۋە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. قوچو، بەشبالىق، خوتەن، كاشغەر، ئالمالىق قاتارلىق ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت رايونلىرىدىن سانىلاتتى. ئۇيغۇرلار بۇ رايوندىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئورتاق ھالدا بۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. بۇ دەۋردە، يەنى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئىسلاملىشىپ بولغانىدى.

«ئەۋلىيا چىۋ چۈجىنىڭ غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى»دە خاتىرلىنىشىچە، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىگە يېقىن بەشبالىق قاتارلىق يېتىپ بارغان. ئۇيغۇر تىلى خانلىق ئىچىدىكى ئالاقە تىلى بولغان، قىتان ھۆكۈمدارلىرىمۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشىگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشكە تىرىشقان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا يېزىلىشىچە،قارا قىتان خانى گۆرخان قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن قارا يىغاچ بۇيرۇقنى ئەكىلدۈرۈپ، بالىلىرىغا ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا دەرسلەرنى ئوقۇتقۇزغان، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، ئىسفىجابلىق سوفىستىك شائىر ئەھمەد يەسسەۋىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى خاقانىيە تىلىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ھەر

قايسى تۈركىي قەبىلىلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ياشىغان مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكنەكى «ئەتەبەتۈلھەقايىق»(ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ئاتلىق دىداكتىك داستانىنى يېزىپ، كاشغەر ئەمىرى مۇھەممەدكە ھەدىيە قىلدى. ئۇ ئىشلەتكەن تىل دەل شۇ ۋاقىتتا ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان ئالاقە تىلى ــ ئۇيغۇر تىلى ئىدى. داستان 484 مىسرادىن تۈزۈلگەن بولۇپ، 14 بابقا بۆلۈنگەن، يەنە كېيىنكىلەر تەرىپىدىن ئىلاۋە ئورنىدا قوشۇلغان 28 مىسرامۇ بار . «ئەتەبەتۈلھەقايىق» يۈقىرى ئەدەبىي ماھارەت بىلەن چوڭقۇر پەلسەپەۋى پىكىر ۋە جاھاندارچىلىق يولى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئاچ كۆزلۈك، خەسىسلىك، تەكەببۇرلۇق، ساختىپەزلىك، ھۇرۇنلۇق قاتارلىق ئىللەتلەرنى رەھىمسىزلىك بىلەن قامچىلاپ، مەردلىك، كەمتەرلىك، ئەدەپ ـ قائىدىلىك بولۇشتەك ئېسىل پەزىلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇغان.

قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوچو ئۇيغۇرلىرى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىق ئاھالىلىرىگە بولغان سىياسىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تالان ـ تاراجلىرى چېكىدىن ئاشقاچقا، قوچو ئۇيغۇرلىرى قارا قىتانلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنى ئىنتايىن ئارزۇ قىلىشتى. بۇ ۋاقىتتا چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، موڭغۇل يايلىقىدىن باش كۆتۈرۈپ، ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئاكتىپ ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى. قوچو ئۇيغۇر خانى بارچۇق ئارت تېكىن ئۆز ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، موڭغۇل خانلىقىغا تايىنىپ قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى قارار قىلدى. ئۇلار قارا قىتان نازارەتچىسىنى ئۆلـ

تۇرۇپ، چىڭگىزخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 1210 ـ يىلى چىڭگىزخانىڭ ئەلچىسى قوچوغا بارغاندا، ئۇيغۇر خانىنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇيغۇر خانى چىڭگىزخانغا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى. چىڭگىزخان ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى، شۇنداقلا قوچو ئۇيغۇر خانىدىن ئۆزى كېلىشنى تەلەپ قىلدى. 1211 ـ يىلى ئىدىقۇت تەكلىپكە بىنائەن موڭغۇل خانلىقىنىڭ مەركىزىگە كۆچۈلگەن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن بىرىپ، چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى موڭغۇل خانلىقىغا بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخانىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلاردا قۇرۇلغان ھاكىمىيەت بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ تۆت چوڭ خانلىقىنىڭ بىرى ئىدى. 1225 ـ يىلى چىڭگىزخان موڭغۇل خانلىقىنى ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۇگۈنكى ئامۇ ـ سىر دەرياسى ۋادىلىرى، ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرى ۋە چۇ دەرياسى ۋادىسى، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، پەرغانە ۋە بەدەخشان ئەتراپلىرىدىكى كەڭرى يايلاقلار بۆلۈنگەندى، خانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قۇندۇز ۋە بەلخ رايونلىرىمۇ تەۋە ئىدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، خانلىق تەۋەسىدىكى مىللەت تەركىبى مۇرەككەپ، تىل ۋە مەدەنىيەت پەرقى چوڭ ئىدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى دەسلەپتە ئىلى دەرياسى بويىدىكى غۇلجا بولۇپ، كېيىن ئالمالىققا كۆچۈرۈلگەندى. تارىم ئويمانلىقىدىكى كاشغەر، يەركەن، ئۇدۇن ۋە ئاقسۇ قاتارلىق بوستانلىقلار چاغاتاي دوغلات جەمەتىگە ئىنئام قىلىنغاندى، شۇڭا بۇ جايلار مۇ چاغاتاي خانلىقى دائىرىسىدە ئىدى. موڭغۇل دۆلىتىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى بويىچە بولغاندا، سۈيۈرغال خانلار پەقەت يايلاق رايونىنلا ئىدارە قىلالايتتى، دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر

لەرنىڭ پۈتۈن ھوقۇقى مەركەزدىكى چوڭ خاننىڭ ئىلكىدە بولاتتى. چوڭ خان بەزىدە شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرىنى سۈيۈرغال خانلارغا مالىيە مەنبەسى سۈپىتىدە بۆلۈپ بېرەتتى. لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، شەھەرلەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنى يەنىلا چوڭ خان ئەمەلدار ئەۋەتىپ بىۋاستە باشقۇراتتى. مەسىلەن، ماۋەرائۇننەھر رايونى، بەشبالىق ـ تۇرپان، خوتەن، كاشغەر قاتارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەرلەر موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى تەيىنلىگەن ئەمەلدارلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىنغان.

چاغاتاي 16 يىل تەختتە ئولتۇردى، 1241 ـ يىلى ئۇنىڭ نەۋرىسى قارا ھىلاكۇ(چوڭ ئوغۇل مۇئاتۇغانىنىڭ ئوغلى) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چاغاتاي خانلىقى ئۇزۇن مەزگىل ئۇرۇش بىلەن مۇقىملىقنىڭ كۆپ قېتىملاپ ئالمىشىشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. 1320 ـ يىلىغا كەلگەندە، چاغاتاي خانلىقى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئالمالىقنى مەركەز قىلغان بولۇپ، كاشغەر، تۇرپان رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقتى. ئۇ ئۆزىنى ئېسىن بۇقا (1309 ـــ 1320 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئوغلى دەپ جاكارلاپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا ئەمەلىي كۈچكە ئىگە دوغلات جەمەتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. تارىخنامىلەردە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەختكە چىققاندىن باشلاپ 1513 ـ يىلى سەئىدخان يەركەندىنى پايتەخت قىلغۇچە 166 يىل داۋام قىلدى. بۇ دەۋردە چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات

كەچۈرۈپ كەلگەن قەبىلىلەر بارا ـ بارا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچتى. ئىسلاملىشىش تېخىمۇ ئۇزۇل ـ كېسىل بولدى، ھەتتا نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي خان جەمەتىدىن تۇنجى بولۇپ ئاشكارا ھالدا ئىسلامنى قوبۇل قىلغان پادىشاھ ھېسابلىنىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھىجرىيە 764 ـ يىلى (مىلادىيە 1362 ـــ 1363 ـ يىللىرى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خانلىقتا قالايمىقانچىلىقلار ئۆكسىمىدى. 1389 ـ يىلى دوغلات قەبىلىسىدىن بۇلاجىنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايداد تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كەنجى ئوغلى خىزىر خوجىنى تەختكە چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خان جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قايتا تىكلەندى. خىزىر خوجا بەشبالىقنى پايتەخت قىلدى، شۇڭا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»دا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى «بەشبالىق دۆلىتى» دەپ ئاتىغانىدى.

خىزىر خوجا تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. 1391 ـ يىلى ئەلچىلەر نەنجىڭگە يېتىپ بېرىپ، مىڭ تەيزۇنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ۋە ئىنئام بېرىشىگە مۇيەسسەر بولدى، مىڭ تەيزۇمۇ زىيارەت ئۈچۈن جاۋابەن ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مىڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئارىسىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمىدى، ئارىدا ئىزچىل قويۇق مۇناسىۋەت ساقلاندى. خىزىر خوجامۇ تەقەززادار مۇسۇلمان ئىدى، ئۇ 1393 ـ يىلى تۈركىيان رايونىنى قورال كۈچى بىلەن قوشۇۋېلىپ، بۇ يەردە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى. خىزىر خوجا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگراسى شەرقتە ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، غەربتە تالاس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى موغۇلستان ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنى، شۇنداقلا تۈركىيان رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ زېمىنلار كەڭرى يايلاق

ۋە ئورمانلارغا ئىگە بولۇپ، چارۋىچىلىق قىلىشقا ناھايىتى باب كېلەتتى؛ يەنە ئىللىق ئىقلىم، مۇنبەت تۇپراقلا ئىگە بوستانلىقلار دېھقانچىلىققا ماس كېلەتتى. بۇ يەرلەردىكى ئاساسىي ئاھالە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ دېھقانچىلىقى، چارۋىچىلىقى مۇقىم تەرەققىياتقا ئېرىشكەن دەۋر بولدى. سودا ئىشلىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي قىلدى، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆز رايونىنىڭ ئات، تۆگە، مويلۇق تېرە ۋە قاشتاش قاتارلىق ماللىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ شايى، تاۋار، گەزمال ۋە فارفور قاچا ـ قۇچا قاتارلىق بۇيۇملىرىغا تېگىشەتتى. 1419 ـ يىلىدىكى قومۇلدىكى بىر قېتىملىق سودىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى 32 مىڭ يامبۇ قىممىتىدىكى 6345 ئات ۋە باشقا بۇيۇملارنى ساتقان.

مەدەنىيەت جەھەتتە، بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر باسقۇچ بولدى، يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشى مۇشۇ دەۋردە ئىشقا ئاشۇرۇلدى. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى خاقانىيە يېزىقىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلدى، بۇ يېزىق ئەرەب، پارس يېزىقلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەنىدى. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن، 200 يىلدىن ئارتۇق تەرەققىياتنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، لېكسىكا ۋە ھەتتا گىرامماتىكىلىق شەكىللەردىمۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. 15 ـــ 16 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە چاغاتاي تىلى تارىم ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقالدى. ئەدەبىلەر بۇ تىلدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى، ئاساسلار بۇ تىل بىلەن ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى خاتىرىگە ئالدى، دىنىي ئۆلىمالارمۇ بۇ يېزىقتا چوڭقۇر پەلسەپەۋى پىكىرلەرگە

تويۇنغان ئىلاھىيەتچىلىك، ئىسلام پەلسەپەسىگە ئائىت ئەسەر-لىرىنى ياراتتى. بۇ تىل ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلاندى. ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەر خىل ۋەسىقىلەر خېلىلا كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىپ، سىياسىي قالايمىقانچىلىقلار پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. 1514 ـ يىلىغا كەلگەندە، مەنسۇرخاننىڭ ئىنىسى سەئىدخان دوغلاتلاردىن بولغان ئەبۇ بەكرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، يېڭى بىر ھاكىمىيەت قۇردى. شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقىدا ئىككى ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1516 ـ يىلى مەنسۇرخان سەئىدخانغا بويسۇنمىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر رايونى يەركەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە قەدەم قويدى.

5. يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى

يەركەن خانلىقى ۋە خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

15 ـ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان يەرلىك ھاكىمىيەت بارلىققا كەلدى، بۇ تارىختا كاشغەر خانلىقى دەپ ئاتالدى، ھۆكۈمدارلار كېيىنچە يەركەندە تۇرغاندىن، يەنە يەركەن خانلىقى دەپمۇ ئاتالدى. يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئەھمەدخانىنىڭ ئوچىنچى ئوغلى ئىدى. ئۇ 1490 ـ يىلى تۇرپاندا تۇغۇلدى. ئۇ ياشلىقىدا ئاتىسىغا ئەگىشىپ، ئۆزبېك خانى شايبانىخانغا قارشى جەڭلەرگە قاتناشتى، نەتىجىدە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى يېڭىلىپ، سەئىدخان ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇ شايبانىخانغا بويسۇنغان بولۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا جەڭ قىلدى، كېيىن خارەزمگە يۈرۈش قىلغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تاغىسى مەھمۇدخانىنىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ تاغىسىنىڭ نادان، قابىلىيەتسىز، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنى بىلمەيدىغان كىشى ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۇنىڭ بىلەن چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشقا كۆزى يەتمەي، تاغىسىدىن ئايرىلىپ قىرغىزلار رايونىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىدە سەردار بولدى. 1508 ـ يىلى سەئىدخان مەھمۇدخانغا ھۇجۇم قىلدى، مەھمۇدخان شايبانىخانىنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغاندا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا ئەھمەدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان

ئەسكەر چىقىرىپ سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇش مەنسۇر-خاننىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. سەئىدخان ئەللىككە يېقىن ئادەمى بىلەن قاتتىق مۇشكۇلاتلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كابۇلغا يېتىپ بېرىپ، ئىمپېراتور بابۇرنىڭ ئىززەتلىشىگە سازاۋەر بولدى.

سەئىدخان ئادەملىرىنى باشلاپ تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كاشغەر رايونىغا كىردى. 1514 - يىلى يازدا سەئىدخاننىڭ قىسمى ئاتۇشقا يېتىپ باردى. ئۇ بالا - چاقا، يۈك - تاقلىرىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، 4700 ئەسكىرى بىلەن كاشغەرگە ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخاننىڭ ئارمىيەسى ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا يەركەن شەھىرىگە بېسىپ كىردى، ئۇ دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە چىقتى، يەركەننى پايتەخت قىلدى. سەئىدخان تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەنسۇرخانغا ئەلچى ئەۋەتتى، 1516 - يىلى ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئارىلىقىدا كۆرۈشتى. شەكىل جەھەتتە تارىم ۋادىسىنىڭ بىرلىكى ئەسلىگە كەلدى. سەئىدخان قوشۇن تارتىپ، كەشمىر، لاداق، ھەتتا ئۇرسەڭ(تىبەتنىڭ بۇتخانىسى جايلاشقان يەرىت)غىچە باردى. ئۇ لاداقتىكى «غازات» جەريانىدا ئېگىز تاغ رېئاكسىيەسىنىڭ تەسىرىدە تۇتەك ئېلىپ كېتىپ ۋاپات بولدى.

سەئىدخان تاربختىكى بىر قەدەر تەرەققىيپەرۋەر خانلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇ دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىغا ماھىر بولۇپ، شۇ زامانداىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇنىڭدەك پادىشاھ كەم تېپىلاتتى. ئۇ يېڭى ھاكىمىيەتنى قۇرغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ تىنچ يول بىلەن بىرلىككە كېلىشى ۋە ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە قايتىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى.

1533 - يىلى ئابدۇرەشىدخان ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ تەختكە چىقىش بىلەنلا دەرھال خانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى تىزگىنلىۋالغان دوغلات ئەمىرلىرىنى باس-

تۇرۇپ، دوغلات ئەمرلىرىدىن سەئىد مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قولغا ئالدى. ئەينى ۋاقىتتا دوغلات ئەمرلىرىدىن يەنە بىرى مۇھەممەد ھەيدەر لەشكەرلىرى بىلەن كەشمىرنىڭ لاداق رايونىدا ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. مۇھەممەد ھەيدەر ئابدۇرەشىدخاننىڭ دوغلات ئەمرلىرىنى باستۇرغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يەركەنگە قايتالماي، يېگىرمە نەچچە كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، تاغ ئارىسىدىكى چىغىر يول بىلەن ھىندىستانغا قاچتى، كېيىن يەنە كەشمىرنىڭ ھۆكۈمدارى بولدى. سەئىد مۇھەممەدنى ھمايە قىلىدىغان بىرقانچە ئەمىر سەئىد خانىنىڭ كىچىك ئوغلىنى خوتەنگە ئەپقېچىپ، ئاسىيلىق قىلدى. ئابدۇرەشىدخان ئەسكەر چىقىرىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى ۋە خوتەن خەلقىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىشتى، ئاسىيلىق قىلغان ئەمرلەرنى قولغا ئېلىپ ئۇلارنى چېگرا سىرتىغا قوغلۇەتتى. شۇنىڭ بىلەن دوغلات ئەمرلىرى ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن ئاساسەن يوقىتىلدى. 1560 ــ 1590 ـ يىللىرى ئابدۇرەشىدخان خوتەننى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغاندا ۋاپات بولدى.

يەركەن خانلىقى زامانىدا خوجىلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كۆرەشلەردە مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. «خوجا» سۆزى خەنزۇچە كىتابلاردا «加和»، «霍札»، «火者» دېگەندەك ناملار بىلەن خاتىرىلەنگەن، مەنىسى «ئېسىلزادە» دېگەنلىك بولاتتى. سوپىزمدىكى ئەڭ زور تەسىر كۈچكە ئىگە نەقشىبەندىيەچىلەر خوجىلارنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارايدۇ. سوپىزم سىستېمىلىق ئىدىيەۋى تەلىماتلىرى بىلەن ھەربىكەتنىڭ قېلىپلىشىشىنى تەرغىب قىلدى ۋە بۇ جەريانداً مۇستەقىل مەزھەپ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇ ئالاھىدە مەقسەت ۋە كۈچلۈك ھاياتىي كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ نۇرغۇن مەزھەپلىرىدە ئۆز ئىزناسىنى قالدۇردى. ھەر قانداق سوپى بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدە پىرىنسىپ-

لىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ھەرقانداق مەزھەپكە قاتنىشالايدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ناھا- يىتى تېز تەرەققىي قىلدى. نەقشىبەندىيە ئىشانلىرىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى پىرغا چوقۇنۇش ئىدى. خوجا ئۇلار تە- رىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان پىر ئىدى، بۇ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قالدىغان ئورۇن ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى ئارىسىدا خوجىلارنىڭ پەزىلەتلىرى ۋە مۆجىزىلىرى توغرۇلۇق رىۋايەتلەر تارقىلىپ يۈرەتتى. بۇ كۆپلىگەن مۇرىتلارنىڭ ئۇلارغا چىن يۈرىكىدىن ئىتائەت قىلىپ، ئۇلارغا باش قويۇپ سەجدە قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى.

14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئەرشىدىن ۋە جالالىدىن خوجا ئاتا ـ بالا ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كې- لىپ، ئىسلام دىنى تارقىتىش جەريانىدا چوڭ رول ئويناپ، بارا ـ بارا كۈچى زورايغان بىر گۇرۇھقا ئايلاندى، ئەرشىدىن خوجا جەمەتى شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭ ئىسلام دىنى- نىڭ ئاتا مىراس باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 16 ـ ئەسىر- نىڭ باشلىرىدا مەخدۇم ئەزەم جەمەتى شىنجاڭغا كىردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلار ئەرشىدىن خوجا جەمەتىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تار- تىۋالدى، ھەتتا يەركەن خانلىقى ئوردىسى ۋە خان جەمەتىگىچە كېڭەيدى. دىنغا بولغان قىزغىنلىق ۋە ھاكىمىيەتنى مۇستەھ- كەملەشكە بولغان ئېھتىياج تۈپەيلى خوجىلار ئوردىغا تەكلىپ قىلىنىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى. خوجىلار ئۆلگەندە خانلار ئايماستىن پۇل خەجلەپ، ئۇلار ئۈچۈن ھەيۋەت- لىك مازارلارنى ياساتتى. خوجىلارنىڭ قەبرىسى بولغان مازارلار نەچچە يۈز يىللىق تارىخ جەريانىدا كېڭەيتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلاھىيلاشتۇرۇلدى. مازارلارغا تېۋىنىش دىنىي پائالى- يەتلەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ، مازارلار تۇرۇشلۇق

جايلار مۇرىتلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ئۆتكۈزىدىغان سورۇنىغا ئايلاندى. يەركەندە خوجا شادى مازىرى، يەنى ئالتۇنلۇق مازىرى؛ كاشغەردە ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، مەسچىت ئىسلام دىنىدىكى كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەت ئورنى، لېكىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مازار مەسچىتكە ئوخشاشلا مۇھىم پائالىيەت سورۇنى ھېسابلىنىدۇ. مازار ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنى تارقىتىش، ئەۋلىيالارغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرنى تەشۋىق قىلىپ، خوجىلارنىڭ نوپۇزىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە مەسچىتلەرنىڭ قىلالمايدىغان مۇھىم رولىنى ئويناپتتى. مازارنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئورنىنى مەسچىتلەر بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. مۇرىتلارنىڭ نەزىرىدە مەسچىت نامازغا ئوقۇيدىغان، دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىدىغان ئورۇن ئىدى، ئەمما مازار بولسا ئۆز روھىنى پاكلايدىغان، تۇرمۇشىغا بەخت تىلەپ، ئاپەت، بالا ـ قازادىن پاناھ تىلەيدىغان جاي ئىدى. شۇڭا بۇ مازارلار ھەرقايسى دەۋرلەردە قايتا ياسالدى ياكى رېمونت قىلىندى. ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ قايتا قۇرۇلۇشى 1874 ـ يىلى پۈتكەنىدى. مازارلارنىڭ ئىشلىرىغا مەخسۇس شەيخلەر مەسئۇل بولاتتى، «شەيخ»نىڭ ئەسلىي مەنىسى مۆتىۋەر دېگەنلىك بولاتتى. يەنە دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ مەسئۇللىرى، ئالىم ۋە ئۇستازلارنمۇ كۆرسىتەتتى. مازارلارنىڭ ۋەخپىلىرى ئىسلام خانىقالىرىنىڭ ئىقتىسادىدا مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. مازارلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە تەسىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋەخپىلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىنى بەلگىلەيتتى. ۋەخپىلەرنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەدىيەلىرى، مۇرىتلارنىڭ ئاتىغانلىرى ۋە ئىگىسىز يەرلەر ئىدى.

«تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»دا خاتىرىلىنىشىچە، ئابدۇكېرىمخانىڭ زامانىدا خوجا ئىسھاق ماۋەرائۇننەھردىن يەركەنگە كېلىپ

ئۆز سۇلۇكىنى تارقاتقان بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي سەمەرقەنتكە قايتقان. مۇھەممەدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ سادىقلىق بىلەن ئۇ-نىڭغا باش قويۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن. ئىسھاق خوجىنىڭ ئوغلى شادى خوجا سەمەرقەنتتىن يەركەن خانلىقىغا كېلىپ، مۇھەممەدخاننىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان، مۇھەممەدخان ئۇنىڭغا چەكسىز ھۆرمەت كۆرسىتىپ، شەخسەن ئۆزى ئۇنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ ئوردىغا باشلاپ كىرىپ، ئۇنى ئە-زىز مېھمان قاتارىدا كۈتۈۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ خوجا ئىس-ھاقنىڭ تەسىر كۈچى يەركەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا كىرگەن ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ قوللىشى بىلەن ھەرقايسى رايونلارغا كېڭەي-گەن. خوجا ئىسھاقنىڭ بۇ سۇلۇكى قارا تاغلىقلار سۇلۇكى دەپ ئاتالغان. كېيىنچە خوجا ئىسھاقنىڭ قەبرىندىشى ئىشان كالان-نىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپمۇ ماۋەرائۇننەھردىن يەركەن خان-لىقىغا كېلىپ، كاشغەر رايونىدا ئۆز سۇلۇكىنى تارقاتتى، ئۇنىڭ سۇلۇكى ئاق تاغلىقلار سۇلۇكى دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى سۇلۇك-تىكى خوجىلارنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمى-دىكى كۈرەش كۈنسېرى كەسكىنلەشتى، شۇنداقلا ئۆزئارا سى-غىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبلەردىن بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ تىزگىنلىشىدىكى يەركەن خانلىقى ئوردىسىنىڭ ئىچىدىكى كۈ-رەشلەر بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسەتتى. قالايمىقان ئۇرۇشلار ئۆكسۈمى-گەنلىكتىن ئۇيغۇر خەلقىگە غايەت زور بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى. يەركەن خانلىقى ئۇلارنىڭ قولىدا ۋەيران بولغاندىن كې-يىنمۇ، ئۇلار ھەرۋاقىت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

يەركەن خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى دەسلەپكى مەزگىللەردە

سەئىدخانغا ئەگىشىپ ئۇرۇش قىلغان دوغلات، چۇراس، بارلاس، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچى قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بو- لۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى باش چىرىكچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، يەنە چېگرا ئىچىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قە- بىلىلەر ۋە بوستانلىق ئاھالىلىرىدىن ئەسكەر قوبۇل قىلىپ، «مەھرەم»(ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى)، «زەربىدار»(بۆكتۇرمە قوشۇن)، «سەرباز»(ئاتلىق ئەسكەر)، «يېگىت»(پىيادە ئەسكەر) لەرنى تەشكىللىدى. بەزى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خاس ئەس- كەرلىرى بولاتتى. مەسىلەن، ئېلى شاھىبەگنىڭ 3000 كىشى- لىك ياللانما ئەسكىرى بار ئىدى. خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ يەركەن خانلىقىدا ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، سوپىزم مۇرىتلە- رىدىن تەشكىللەنگەن دىنىي ھەربىي كۈچلەرمۇ مەيدانغا چىقتى. ئۇلار خانىنىڭ ئارمىيەسىگە تەۋە ئەمەس، بەلكى خوجىلارنىڭ ئاتا مىراس ھوقۇمرانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، دىنىي ھەربىي كۈچ ئاساسەن ھەممىنى بەلگىلىيەلەيدىغان كۈچكە ئايلاندى. خوجىلار بۇ كۈچ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي كۈرەشلەرگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى.

ئابدۇللاخان ھوقۇمرانلىقى زامانىدا، جۇڭغارلار كۆپ قې- تىملاپ يەركەن خانلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ تاكى خوتەنگىچە يې- تىپ باردى. جۇڭغارلار خوتەنگە ھوجۇم قىلىپ كىرگەندە، ئاب- دۇللاخان ۋە ئوغلى يولۋاس يەركەن ۋە كاشغەر رايونىدىكى قو- شۇنغا باشچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى چېكىنىدۇردى. يولۋاس ئاتە- سىدىن ئۆزىگە يەنمۇ چوڭ، يەنمۇ كۆپ ھوقۇقلارنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاتا - بالا ئارىسىدىكى ئىختىلاپ باشلاندى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئاق تاغلىقلارنىڭ قارا تاغلىقلاردىن تېخىمۇ كۆپ ھوقۇقلارنى تەلەپ قىلىشى ئىدى. ئاق تاغلىق

خوجىلار كۇچىنىڭ بارچە يەركەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت گۇ-
رۇھىغا سىڭىپ كىرىپ، ئابدۇللاخانىنىڭ خۇدۇكسىرىشىنى كەل-
تۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە نۇرغۇن ئەمىرلەر ئوغلى يولۋاس تە-
رەپكە ئۆتۈپ كەتتى. 1667 ـ يىلى بىر توپ ئاسىيلارنىڭ قور-
شاۋىدا قالغان ئابدۇللاخان خانلىق ئورنىدىن ۋاز كېچىپ، ئەرە-
بىستانغا ھەج تاۋاپ قىلغىلى مېڭىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي يولدا ۋاپات
بولدى.

1668 ـ يىل (ھىجرىيە 1078 ـ يىلى) يولۋاسخان ئاق
تاغلىق خوجىلار ۋە ئەمىرلەر تەرىپىدىن خانلىق تەختىگە چىقە-
رىلدى. ئۇلار قارا تاغلىقلارغا ئەگەشكەن مۇرتلار ۋە ئەمىرلەر-
نى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى ھەمدە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى.
ئىككى مەزھەپتىكى خوجىلارنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى
تالىشىش كۈرىشىدە جۇڭغارلاردىن يەلداڭ تەيجى ئىسمائىلخا-
نى، سىڭگە تەيجى بولسا يولۋاسخانىنى قوللىدى. بۇ قېتىمقى
ئۇرۇشلاردا گەرچە يولۋاسخان غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، كاشغەر
سىڭگە تەيجىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. يولۋاس ھۆكۈمرانلىق
ھوقۇقىنى ۋە خانلىق ھوقۇقىنىڭ سىمۋولىنى سىڭگە تەيجىگە
تاپشۇرۇپ بېرىپ، يەركەنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.
سىڭگە يولۋاسخانىنىڭ كىچىك ئوغلىنى خانلىق تەختكە چىقاردى
ۋە ئۇنىڭغا ئاتالىق(ھامىي) تەينىلىدى.

يولۋاسخان يەركەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، سىڭگە
تەيجىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردىسى ئەركە بەگمۇ بۇ
يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ خەلقنىڭ نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ ئە-
مىرلەرنى قۇترىتىپ ئىسيان كۆتۈرگۈزدى، يولۋاسخاننى ئۆلتۈ-
رۈپ، يولۋاسخانىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئابدۇلېتىپنى خان دەپ
جاكارلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئابدۇلېتىپخان ئانىسى بىلەن بىر-
لىكتە توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئەمىرلەرنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى.
ئەركە بەگ كاشغەرگە قېچىپ كەتتى، ئۇ يول ئۈستىدە ئاقسۇدا-

كى ئىسمائىلخاننى كىشى ئەۋەتىپ يەركەنگە لەشكەر تارتىشقا دەۋەت قىلدى. ئىسمائىلخان ئەسكەر چىقىرىشنى قارار قىلدى. يولبويى كۆپ قېتىملىق جاپالىق ئۇرۇشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈ- گەن ئىسمائىلخان قوشۇنى يەركەن شەھىرىگە قىستاپ كەلگەن- دە، ئابدۇلېتىپخان كاشغەرگە قېچىپ كەتتى. 1670 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئىسمائىلخان قارا تاغلىقلارنىڭ پىرى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا بىلەن بىرلىكتە يەركەن شەھىرىگە كىردى. ئىسمائىلخان ئەنئەنىۋى مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ خانلىق تەختىگە چىقتى. ئارقىدىنلا ئادەم ئەۋەتىپ يولۇاسخانىنىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈردى، ئاق تاغلىقلارنى باستۇردى.

ئاق تاغلىقلارنىڭ پىرى ئاپاق خوجا كاشغەردىن قاچقاندىن كېيىن ئوغرىلىقچە كەشمىرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن يەنە تىبەتكە كىردى. ئۇ تىبەتتە دالاي لاما V بىلەن كۆرۈشتى. دالاي لاما ئۆز قولى بىلەن خەت يېزىپ، ئۇنى جۇڭغارلارنىڭ ئاتامانى غالدان قۇنتەيجىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. 1678 ـ يىلى غالدان 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كاشغەرلەردىن ئۆتۈپ يەركەنگە يېتىپ باردى. كەسكىن جەڭلەر بولغان بولسىمۇ، ئاق تاغلىقلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا يەركەن ھاكىمى ئېۋەزبەگ ئۇرۇشتا ئۆلدى، شەھەر قولدىن كەتتى، ئىسمائىلخان بالا ـ چاقلىرى بىلەن ئىلىغا سۇرگۈن قىلىندى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى جۇڭغارلارغا تەۋە بولدى[1].

مىرزا ھەيدەر ۋە «تارىخى رەشىدىي»

سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر- لەردە، يەركەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىگىلىك تە-

① ئىلىيا ياكوۋلېۋىچ زىلاتكىن: (Илья Яковлевич Златкин) «جۇڭغارىيە تارىخى»(خەنزۇچە تەرجىمىسى)، 215 ـ 250 ـ بەتلەر؛ ۋېي لياڭتاۋ: «يەركەن خانلى- قىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، 144 ـ بەت، خېيلۇڭجىيانڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

رەققي قىلىش پۇرستىگە ئېرىشتى. بۇ خانلىق قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تۇنجى گۈللىنىش دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىدخان خانلىق ئىچىنىڭ تىنچلىقىغا كۆڭۈل بۆلەتتى، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تەرەققىياتىغا كۈچ چىقارغاندى. چاغاتاي تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا خاتىرىلىنىشىچە، سەئىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى ھۆكۈمران ئەبۇ بەكرىنىڭ دەۋرىدە ئالۇئان ـ ياساقنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپلۈكىدىن ئىگىلىكىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈپ، خەلقنىڭ تىرىكچىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئون يىللىق باجنى كەچۈرۈم قىلغاندى. بۇ سىياسەت نەتىجىسىدە خانلىقنىڭ ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپلا قالماي، چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدىكىدىنمۇ بەكرەك تەرەققي قىلغاندى.

يەركەن خانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، ھازىرقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدە تالانت ئىگىلىرى ئارقىمۇئارقا مەيدانغا كېلىپ، ئەدەبىيات، تارىخ، سەنئەتكە ئائىت كۆپلەپ ئەسەرلەرنى ياراتتى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ تارىخي ئەسەرلەر كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تارىخى رەشىدي»دۇر[1].

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئاپتور ھىجرىيە 905 ـ يىلى (مىلادىيە 1499 ـــ 1500 ـ يىللىرى) تاشكەنتتە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد ھۈسەيىن كۆرەگان بۇ رايوننىڭ باشقۇرغۇچىسى ئىدى، ئا-

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخى رەشىدي» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەرجىمە قىلغان، ۋاڭ جىلەي بېكىتكەن I، II توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل.

نىسى موغۇل خانى يۇنۇسخاننىڭ قىزى بولۇپ، ئىمپېراتور بابۇرنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگار خانىمنىڭ سىڭلىسى ئىدى. مىرزا ھەيدەرنىڭ ئاتىسى بابۇرغا قارشى ھەرىكەتكە قاتناشقاندىن قولغا ئېلىنغان، كېيىن بابۇرنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولغاچقا كەچۈرۈمگە ئېرىشكەن. كېيىنچە ئۆزبېك خانى شەيبانىخاندىن پاناھ ئىزدەپ بارغان، ئۇزۇن ئۆتمەيلا شەيبانىخاننىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويۇپ، قېچىشقا مەجبۇر بولغان. شەيبانىخان مەخپىي كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى ھىراتتا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۇ چاغدا تېخى كىچىك بولۇپ، نۆكەرلىرى ئۇنىڭمۇ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن قورقۇپ، بۇخاراغا ئېلىپ بېرىپ يوشۇرۇپ قويغان. 1508 ـ يىلى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر توققۇز يېشىدا ئاتىسىنىڭ ئۇستازى موللا مۇھەممەدنىڭ ئالدارچىلىقىغا ئېرىشكەن. بۇ بالىنى ئۆزبېكلەرنىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئۇلار تاغلار ئېشىپ، سۇلار كېچىپ، تاغ ئارىسىدىكى يوللار بىلەن مېڭىپ، خەۋپ ـ خەتەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەدەخشانغا يېتىپ كەلگەن. بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارى مىرزاخان بابۇرنىڭ يېقىن تۇغقىنى ئىدى. ئۇ بۇ ئىككى قاچقۇننى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالغان. ئۇلار بۇ يەردە بىر يىل تۇرغاندىن كېيىن، بابۇر تەرىپىدىن كابۇلغا چاقىرتىلغان. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئىززەت ـ ھۆرمەت كە ئېرىشىپ، پادىشاھ جەمەتىنىڭ بىر ئەزاسىغا ئايلانغان. 1514 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، ئۇ ئەندىجانغا بېرىپ بىر نەۋرە قېرىندىشى سۇلتان سەئىدخاننىڭ قوشۇنىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇ كاشغەر، موغۇلىستان، بەدەخشان ۋە لاداقلاردىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. 1533 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر باشچىلىقىدىكى يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن لىخاساغا يۈرۈش قىلغان، ھەربىي يۇرۇش جەريانىدا نېپال ۋە ھىندىلارنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەن، 1534 ـ يىلى يېڭىلىپ يارىدار ئەس-

كەرلىرى بىلەن لاداققا قايتقان. ئابدۇرەشىدخان كاشغەردە تەختكە چىققاندىن كېيىن، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ تاغىسى سەييىد مۇھەممەد مىرزا سەئىدخاننىڭ كەنجى ئوغلى ئىسكەندەرنى قوللاپ، خانلىقنى تارتىۋېلىش سۇيىقەستىنى پىلانلىغان دېگەن گۇمان بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ رەھىمسىز سىياسىي كۈرەشلەر ئۇنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، شۇڭا ئۇ ئەسىرىدە كۆپ قېتىم ئەلەملىك تىل بىلەن بۇ تارىخىي مەنزىرىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ تاغىسى سۇلتان سەئىدخانغا كۆپ يىللار خىزمەت قىلغان بولۇپ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى كۆرۈنەرلىك ئىدى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بولسا سەئىدخانغا ئەگىشىپ ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەمما سەئىدخاننىڭ چوڭ ئوغلى تەختكە چىقىپلا، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنده، ئۇ بۇ خىل ژاپاغا جاپا قىلغان قىلمىشقا چوڭقۇر ئېچىندى ھەمدە ئۇنىڭ بۇ خىل ھېسسىياتى كېيىنكى ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. كېيىنرەك ئۇ ئۆز ھەمراھلىرىغا باشچىلىق قىلىپ لاھورغا باردى، بابۇرنىڭ ئوغلى كامران مىرزىنىڭ دوستانە كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى، يەنە بىر قېتىم داڭلىق شەخسكە ئايلاندى. 1540 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، ئۇ ئازلا ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ كەشمىر داۋىنىدىن ئۆتتى. ئۇلار ئېگىزلىكتىن كەشمىرگە بېسىپ كىردى، يەرلىك ئاھالىلەر ژە قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ قارشىلىقسىز قان تۆكمەيلا بۇ دۆلەتنى ئىگىلىدى. ئۇ بۇ يەردە ئون يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ مەزگىلده ئۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ژە سودىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، بايلىقلارنى ئېچىشىغا مەدەت بەردى. ئۇ ھاكىمىيەتتە ئادىل، مۇئامىلىده ئىللىق بولۇشى بىلەن مەدھىيەلەندى. ئۇ كەشمىرده ھاكىمىيەتتىكى مەزگىلده، ئۆزىنىڭ ئۆلمەس تارىخىي ئەسىرى «تارىخى رەشىدىي»نى يېزىپ چىقتى. ئۇ بۇ ئەسەرنى يازغاندا،

ئۆزىنىڭ نەۋرە قېرىندىشى بابۇر تەرىپىدىن يېزىلغان «بابۇرنامە»دىكى ماتېرىياللاردىن كەڭ پايدىلاندى. 1551 ـ يىلى ئۇ موغۇل خانلىقىنىڭ سەردارلىرىدىن چىلان باھادىرنى بېرىبال رايونىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا تەيىنلىدى، بۇ بۇيرۇق شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۆز سەردارىنى قوللاش ئۈچۈن، قوشۇن باشلاپ يۇرۇش قىلدى. يۇرۇش داۋامىدا ئۇنىڭ تۇرالغۇسى ھۇجۇمغا ئۇچرىدى، موغۇل قوشۇنى يېڭىلدى. ئۇ ئۆزى شىددەتلىك جەڭدە ئوق تېگىپ قازا قىلدى.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىرده تەختتىكى ۋاقىتدا، ئۆز ھاياتىدىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى ۋە ئوردىدىكى سىياسىي كۈرەشلەر داۋامىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى مول تىل بايلىقى ۋە يېزىقچىلىق ئىقتىدارىغا تايىنىپ، ئوردا ئارخىپلىرى ۋە خەلق ئىچىدىكى خاتىرىلەردىن پايدىلىنىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەركەن خانلىقىغا ئائىت مۇھىم تارىخ كىتابى «تارىخى رەشىدي»نى يېزىپ پۈتتۈردى. ئۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىده، بۇ كىتابنى ئۆز ۋەتىنىنىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇرەشىدخانغا تەقدىم قىلغانلىقىنى، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسىتىنىڭ موغۇل خانلىرىنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ئەسەر پارس تىلىدا يېزىلغان. بۇ كىتابنى 1321 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىده ماۋەرائۇننەھىردىكى چاغاتاي خانلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان موغۇل خانلىرىنىڭ تارىخى دېيىشكە بولىدۇ. چاغاتاي خانلىقى ئىچكى نىزا ۋە سىياسىي چىرىكلىك تۈپەيلى تېزلا پارچىلىنىشقا يۈز تۇتتى. ئايرىلىپ چىققان بۇ تارماق ئاقسۆڭەكلەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بولدى. «تارىخى رەشىدي» ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. مىرزا ھەيدەر بىرىنچى قىسمىنى 1544 ـ يىلىدىن 1546 ـ يىلى 2 ـ ئايلار

غىچە بولغان ئارىلىقتا كەشمىرده تاماملىغان. بۇ قىسمىنى ئا-ساسلىق موغۇل خان جەمەتى ئەزالىرى ھەققىده تارقىلىپ يۈر-گەن رىۋايەتلەر ۋە شەرەفىددىننىڭ «زەپەرنامە» سىگە ئاساسلا-نىپ يازغان. ئىككىنچى قىسمى بولسا ئاپتورنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە ئاڭلىغان تارىخىي ۋەقەلەردىن ئىبارەت. بۇ قىس-مىدا ئۇنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ كەشمىرگە كىرگۈچىلىك بولغان جەريانىدىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. بۇ قىسىم 1541 ـ يىلى يېزىشقا باشلىنىپ، 1544 ـ يىلى پۈتتۈرۈلگەن. بۇ كىتاب ئۇتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقالغان. رۇسىيەلىك ئالىم بار-تولدنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «تارىخى رەشىدي»نىڭ ئىككى خىل تۈركىيچە تەرجىمىسى بار. بىرى تەرجىمان مۇھەممەد سا-دىق كاشغەرىي تەرىپىدىن 19 ـ ئەسىرده تەرجىمە قىلىنغان. يە-نە بىرىنىڭ تەرجىمانى نامەلۇم، 1848 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى خوتەنده تەرجىمىسى پۈتكەن. مەزكۇر كىتاب يۇقىرى تا-رىخىي ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، 19 ـ ئە-سىردىن باشلاپ شەرقشۇناسلار تەرىپىدىن ئۇزلۇكسىز تەتقىق قىلىندى ۋە شەرھلەندى. ئىككىنچى قىسمىنىڭ ھەجمى بىرىنـ-چى قىسمىدىن بىر ھەسسە كۆپ، مەزمۇنى مول، ئۇنىڭدا ئىجتى-مائىي تۇرمۇش، سىياسىي كۆرەش، ھەربىي پائالىيەتلەرگە دائىر كۆپلىگەن جانلىق ماتېرىياللار بار. ئۇنىڭدا يەنە خانلارنىڭ يۈ-رۈش ـ تۇرۇشىغا ئائىت خاتىرىلەرمۇ بار.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئەسەر شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ «تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدۇر. بۇ يەركەن خانلىقىنىڭ يىلنامىلىك تارىخى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتورنىڭ ئەجدادلىرى سەئىدخانغا ئەگىشىپ، كاشغەر يۇرۇشىگە قاتناشقان ئەمىرلەردىن بولۇپ، ئۇلارغا ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ رايونىدىكى جايلار سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن. مۇھەممەدخانىڭ زامانىدا، چۇراس قەبىلىسىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئورنى ئۆسكەن، كېيىنكى

يىللاردىكى ئۆزبېكلەرگە قارشى ئۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناغان. ئاپتور يەركەن خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋردە ياشىغان. ئۇ توققۇز خانناڭ تەخت ئالمىشىشنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن، جۇڭغارلار قوشۇننىڭ يەركەن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، خانلىقنى ھالاك قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. شاھ مەھمۇد چۇراس تەخمىنەن 17 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى تۇغۇلغان. «تەۋارىخ»نىڭ مەزمۇنىدىن ئۇنىڭ قارا تاغلىقلارنىڭ مۇرىتى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

«تەۋارىخ» «تارىخى رەشىدي»نىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىلىپ 1676 ـ يۈتتۈرۈلگەن. بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى قىسمى «تارىخى رەشىدي»دىن ئىلىنغان، كېيىنكى يېرىمىنى ئاپتور ئۆزى يازغان، ئابدۇرەشىدخاننىڭ تەختكە چىقىشىدىن ئىسمائىلخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىللىرىگىچە بولغان ۋەقەلەر يېزىلغان. «تەۋارىخ»نىڭ كېيىنكى يېرىمى ئاپتورنىڭ جەمەتىدە تارقالغان رىۋايەتلەر، بەزى ۋەقەلەرنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن ئاڭلىغان ئەھۋاللار ۋە ئۇنىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدا يېزىلغان، شۇڭا تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. «تەۋارىخ» پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئۇسلۇبى ئانچە ياخشى ئەمەس، بىر تارىخىي ئەسەرگە نىسبەتەن كىچىككىنە ئەيىبى شۇكى، «تەۋارىخ»تا بايان قىلىنغان كۆپىنچە ۋەقەلەرنىڭ يىل، ئاي، كۈنلىرى خاتىرىلەنمىگەن، باشقا تارىخىي كىتابلاردىن پايدىلانغاندىلا ئاندىن بۇ تەخمىنىي يىل دەۋرىنى بەلگىلىگىلى بولىدۇ.

شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «رەفىقۇتتالىبىن» (ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى دېگەن مەنىدە ـــ ت)، مىلادىيە 1672 ـــ 1679 ـ يىللىرى ئارىسىدا پارس تىلىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا يەركەن خانلىقىدىكى بەزى ئىسلام دىنى

سەردارلىرىنىڭ تارىخى، قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتـ
تۇرىسىدىكى كۆرەش بايان قىلىنىپ، شۇ زامانىدىكى سىياسىي،
ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ بەزى تەرەپلىرىمۇ بىۋاستە ياكى
ۋاستىلىك يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ كىتاب كېيىنچە
يەركەندە ئەبۇ مەنسۇر تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلىنـ
غان.

6. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندا ئۇيغۇر خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئۇيغۇرلار رايونىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى

ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش

16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئويراتلار جۇڭغار، تۇرغۇت، دۇربۇت، خوشۇت دېگەن تۆت قەبىلىگە بۆلۈنەتتى. جۇڭغارلار بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالى ۋە ئىلى رايونلىرىغا ئورۇنلاشقانىدى، تۇرغۇتلار تارغاباتاي رايونلىرىدا، دۇربۇتلەر ئېرتىش دەرياسى ۋادىلىرىدا، خوشۇتلار بۇگۇنكى ئۇرۇمچى رايونىدا تۇراتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، جۇڭغارلارنىڭ يولباشچىسى باتۇر قۇنتەيجى تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ، تۇرغۇتلارنى رۇسىيەگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى. دۇربۇتلەر تەسلىم بولدى، دۇربۇتلەرگە تەۋە خۇيتلار تارباغاتايغا كۆچۈپ باردى، خوشۇتلار چىڭخەيگە كۆچۈپ كەتتى. بۇ تۆت قەبىلىگە تەۋە جايلار ئاساسەن جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى. 1618 ـ يىلى غالدان جۇڭغارلارنىڭ خانلىق تەختىگە چىقتى، ئۇ ناھايىتى قارا نىيەت كىشى ئىدى. ئۇ چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، نىشانىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ـــ تارىم ئويمانلىقىدىكى

ئۇيغۇرلار رايونىغا قاراتتى. يەركەن خانلىقى ئىلگىرىمۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە بۇلاڭچىلىقىغا كۆپ قېتىم ئۇچرىغانىدى. غالدان تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارنى پۈتۈنلەي ئۆز كونترولىغا كىرگۈزۈشنىڭ قەستىنى قىلىۋاتقان چاغدا دەل يەركەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى «قارا تاغلىقلار» بىلەن «ئاق تاغلىقلار»نىڭ كۈرىشى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا ئۆتكۈرلەشكەنىدى. «ئاق تاغلىقلار»نىڭ پىرى ئاپاق خوجا غالداندىن يارەدەم تىلىدى، بۇ غالدانغا تېپىلغۇسىز بىر پۇرسەت بولدى. 1678 ـ يىلى غالدان ئەسكەر باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى، يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىلخاننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ، ئاپاق خوجىنى خان قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن «قارا تاغلىقلار» تەرىپىدىن هىمايە قىلىنغان چاغاتاي خان جەمەتىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئاياغلاشتۇردى[1].

غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، يەركەن خانلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەهمەد خوجا جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن هەرىكەت قىلدى. بۇ جۇڭغار غالدانىنىڭ ئورنىغا چىققان سېۋان ئارابدان تەرىپىدىن رەهىمسىزلەرچە باستۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزگەن ۋەهشىيانە هۆكۈمرانلىقى داۋام قىلىۋەردى[2]. سېۋان ئارابدان ئەهمەد خوجىنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ نەزەربەنت قىلدى.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خوجىلاردىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر رايونىغا هۆكۈمرانلىق قىلدى، بەگلەرنى گۇماشتىلىققا قويۇپ، باج ـ سېلىق يىغىش ۋە كونترول قىلىش مەقسىتىگە يەتتى.

① قېيۇم جياشېك، چېك سۇلو، مۇ گۇاڭژۇن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 190 ـــ 194 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

② قېيۇم جياشېك، چېك سۇلو، مۇ گۇاڭژۇن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 190 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.(1700 ـ يىلى)

جۇڭغارلار ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا نىسبەتەن «بارىمتايلىق تۇ-زۇمى»نى يۈرگۈزدى، يەنى ئۇيغۇر خانلىرى ئۆزىنىڭ بىر ياكى بىر نەچچە ئوغلىنى ئىلىغا بارىمتايلىققا ئەۋەتەتتى؛ بەزىدە ھەتتا خانلارنىڭ ئۆزىمۇ بارىمتاي بولۇپ قالاتتى. ئەگەر كىمىكى قارشىلىق كۆرسەتسە، ئۇلارنى ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا پالايتتى، ئاندىن ئورنىغا يېڭى خان تىكلەيتتى. مەسىلەن، ئەھمەد خوجا ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، جۇڭغارلار ئۇنىڭ ئورنىغا قارا تاغلىقلارنىڭ پىرى دانىيال خوجىنى يىلدا 100 مىڭ تەڭگە كۈ-مۈش ئولپان تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن خان قىلغانىدى. 1730 ـ يىلى دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، جۇڭغارلار ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپنى يەركەنگە ھۆكۈمران قىلدى، كاشغەر، ئاق-سۇ، خوتەنلەرگىمۇ باشقا خوجىلارنى تەيىنلىدى. بۇ ئەھۋال 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقانغا قەدەر داۋاملاشتى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر رايونىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 73 يىل داۋام قىل-دى. ھەرىيلى ئۇيغۇر خەلقىدىن كۆپ مىقداردا ئولپان يى-غىۋالاتتى. غالدان سىرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1727 ـ 1745) يالغۇز يەركەن رايونىلا يىلدا 100 مىڭ تەڭگە-گە يېقىن ئولپان تاپشۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى بىر تەڭگە بىر سەر كۈمۈشكە باراۋەر ئىدى. ئۇيغۇرلار نۇرغۇن ئولپان تاپشۇر-غاندىن باشقا، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلارنى ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە مەجبۇرلايتتى، شۇنداقلا بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقىپ يانچى قىلىۋالغانىدى. جۇڭغارلار ھۆكۈمدارلىرى ھەربىر يېڭى تەيجى تەختكە چىققاندا كونا پۇل ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېڭىدىن پۇل قۇيۇلىدۇ دەپ بەلگىلىگەنىدى. ئىككى كونا پۇل يېڭى چىقارغان بىر پۇلغا تېڭىشىلەتتى، بىر ياندىن قۇيۇلۇپ، بىر ياندىن ئالماشتۇرۇلاتتى،

كونا پۇللار تۆگەپ بولغاندا ئاندىن يېڭى پۇلنى قۇيۇش توختىتىلاتتى. بۇ خىل پۇل تارقىتىش ئۇيغۇرلارنىڭ مال ـ مۇلكىنى زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىتىپ، قاتتىق نارازىلىقنى قوزغىدى.

1700 ـ يىلى جۇڭغار ھۆكۈمرانى ئەھمەد خوجىنى ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. ئەھمەد خوجىنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن(چوڭ خوجا)، ئىككىنچىسى خوجا جاھان(كىچىك خوجا) ئىدى. ئەھمەد ئۇلىگەندىن كېيىن، ئۇلار يەنىلا نەزەربەند ئاستىدا تۇرۇۋەردى. 1754 ـ يىلى جۇڭغارلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن داباچى بىلەن ئامۇرسانا ئارىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسىگە ئىل بولدى. ئۇزۇندىن بۇيان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ھازىرلانغان چىڭ سۇلالىسى بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىككى يولغا بۆلۈپ ئەسكەر چىقاردى، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا داباچى گېدىن تېغىدا تەلـتۆكۈس يوقىتىلدى. چىڭ سۇلالىسى داباچى ئۇستىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان بېگى خوجەس بەگ ۋە ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇۋاھابنىڭ تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلىپ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى نەزەربەنتتىن بوشىتىپ، بۇ ئىككى خوجىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا قوشۇلدى. بۇنىڭدىن چوڭ خوجا ناھايىتى مىننەتدار بولدى. ئۇ مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، قارا تاغلىقلار ئىگىلەپ ياتقان ئۇچتۇرپاننى بېسىۋالدى، ئارقىدىنلا كاشغەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. ئۇ كاشغەردە لەشكەرلىرىنى كۆپەيتكەندىن كېيىن، قارا تاغلىقلارنىڭ قورغىنى بولغان يەركەنگە ھۇجۇم قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا يەركەننىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى قارا تاغلىقلارنىڭ پىرى خوجا جاھان(خوجا ياقۇپ) ئىدى.

دى. خوجا جاهان چىڭ سۇلالىسى تەرىپكە ئۆتۈش توغرىسىدىكى نەسىھەتكە پەرۋا قىلماي، يەركەندە كەسكىن ئېلىشتى، ئۇرۇش چوڭ خوجىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. چوڭ خوجا خوجا جاھان(خوجا ياقۇپ) نى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە «زامانە زامانىڭ، زامانى خاقانى چىنىڭ» دەپ جاكار قىلغۇزدى.

بۇرھانىددىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى بارلىق قارا تاغلىق خوجىلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، جۇڭغارلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى، ئەسلىي چىڭ سۇلالىسىگە بويسۇنغان ئامۇرسانا يۈز ئۆرۈدى. ئامۇرسانانىڭ ھەربكتى كىچىك خوجىغا تەسىر كۆرسەتتى. چوڭ خوجا چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسىنى ئۆزلىرىنى نەزەربەنتتىن قۇتقۇزدى، شۇڭا ئۇنىڭغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، قارشى تۇرماسلىق كەرەك، دەپ قارايتتى. كىچىك خوجا بولسا چوڭ خوجىنىڭ ئەكسىچە، ئەسلىدىكى ۋەدىسىدىن تامامەن ۋاز كېچىپ، ئۆز ئالدىغا دۆلەت قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۇزۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى، چوڭ خوجا ئارىسالدى بولۇپ قالغانلىقتىن، كىچىك خوجا گۇرۇھى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى، 1757 ـ يىلى كىچىك خوجا «باتۇرخان دۆلىتى»دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى.

كىچىك خوجا خان بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مۇئاۋىن باشبۇغ ئامىنداۋ باشچىلىقىدىكى يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. كىچىك خوجا ئامىنداۋ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. چىڭ گاۋزۇڭ تەسلىم بولۇشقا ئۇندەشتىن ئۈمىد يوقلۇقىنى كۆرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، مەسلىنى ھەربىي كۈچ بىلەن ھەل قىلىشنى قارار قىلدى. كىچىك خوجا مۇڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسى ۋە ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلار

دىكى فېئودالىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆز كۈچىنى كۆچەيتىتى. 1758 - يىلى 5 - ئايدا چاڭ سۇلالىسى يارخاشەننى تۇمەندىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ، تۇرپاندىن يولغا چىقىشقا بۇيرۇدى. 8 - ئايدا كۈچا ئىشغال قىلىندى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى جاۋخۇينىڭ قوماندانلىقىدىكى ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەردىن 3000 ى يەركەنگە يېتىپ كەلدى، 13 - چېسلا جاۋخۇي مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يېڭى چېپان تېغىغا باردى. كىچىك خوجا 5000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر، تۇمەندىن ئارتۇق پىيادە لەشكەر بىلەن چاڭ ئارمىيەسىنى قورشۇالدى. 1759 - يىلى 1 - ئايدا 5000 چاڭ ئەسكىرى يارەمگە كەلدى، جاۋخۇي مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، يارەمچى قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ ئاقسۇغا چېكىنىدى. 6 - ئايدا چاڭ سۇلالىسى فۇدېنى خوتەن تەرەپتىن يەركەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، جاۋخۇي ئۇچتۇرپاندىن كاشغەرگە ھۇجۇم قىلدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى. 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى چاڭ ئارمىيەسى بەدەخشان چېگراسىغىچە قوغلاپ بېرىپ، خوجىلارنى چوڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، خوجىلارغا ئەگەشكەن ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى چاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى، ئىككى خوجا بالا - چاقلىرى ۋە يۈز نەچچە ئىشەنچلىك ئادىمى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ باردى. چاڭ سۇلالىسى بەدەخشانغا سىياسىي ۋە ھەربىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلارنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بەدەخشاننىڭ سۇلتان شاھى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىككى خوجىنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈردى. يەنە تېخى كىچىك خوجىنىڭ كاللىسىنى چاڭ ئارمىيەسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، چاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىناق قوشنا بولۇپ ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

چاڭ سۇلالىسى تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئەسلىدىكى

ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە ئاساسىي جەھەتتىن تەگمەي، بەگلەرنىڭ مىراس قىلىش تۈزۈمىنى ۋەزىپىگە تەينىلەش تۈزۈمىگىلا ئۆزگەرتىپ قويىدى. شۇڭا، شىنجاڭ ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلغانغا قەدەر، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى يەنىلا يەككە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىدىكى فېئودال خوجىلىق تۈزۈمى ئىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە جەمئىيەتنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنى ھەر دەرىجىلىك چوڭ ـ كىچىك بەگلەردىن تەركىب تاپاتتى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى قورالى بولۇپ، نۇرغۇن بەگلەر بىرەر رايوننى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان فېئودالاردىن ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بەگلىك تۈزۈمى تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا يولغا قويۇلدى. بەگلەرنىڭ ئەڭ چوڭى ھاكىمبەگ دېيىلەتتى. ئۇ شەھەر، بازارلارنىڭ ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يېزىلار-نىڭ چوڭ ـ كىچىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ھاكىمبەگدىن قالسا ئىشىكئاغا بەگ بولۇپ، ئۇ ھاكىمبەگكە ياردەملىشىپ كۈندىلىك ئىشلارنى بېجىرەتتى. بۇلاردىن باشقا جايلاردا يەنە ھەرخىل ناملاردا بىرمۇنچە بەگلەر بولۇپ، بۇ بەگلەر مەخسۇس بىر ئىشنى ياكى بىرەر يېزىنى باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى ئېنىق بولۇپ، تەشكىلىي قۇرۇلمىسى پۈختا ئىدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ نامى ۋە خىزمەت ۋەزىپىلىرى تۆۋەندىكىچە[1]:

1. تېرىلغۇ يەرلەر، باغۋەنچىلىك، سۇچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىك بېجىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

خەزىنىچى بەگ: خەزىنە ۋە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

① قېنىڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلو، مۇ گۇاڭژېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 228 ـ 231 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

شاڭبېگى: غەللە ـ پاراق يېغىۋېلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل.
مۇتىۋەللى بەگ: ئېتىز ـ ئېرىق، باغ ـ ۋاران، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ېېرىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
ئەرباب بەگ: ھاشار ـ سەيسىلەرنى باشقۇرىدۇ.
باقماتار بەگ: مېۋىلىك باغلارنى باشقۇرىدۇ.
دوپ بېگى: 2000 تۇتۇندىن غەللە ـ پاراق يېغىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
يۇز بېگى: يۇز تۇتۇندىن غەللە ـ پاراق يېغىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
ئارچىنبەگ: ئون نەچچە تۇتۇندىن غەللە ـ پاراق يېغىدۇ.
مىراپ بەگ: سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل.
2. ھەر تۈرلۈك قول سانائەت ۋە ھەربىي ھازىرلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:
ناقىپ بەگ: ئۇستىلارنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇخىل نەرسىلەرنى ياسىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
قارا دوگان بېگى: ئۆتەڭلەرنى قۇرۇش، قورال ـ ياراغ رېمونت قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
جەپ بېگى: مەخسۇس قورال ـ ياراغ ياساش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
قاش بەگ: مەخسۇس قاشتاش قېزىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
كاتىۋال بەگ: قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ېېجىرىدۇ.
3. تىجارەت ۋە سودا ېېجىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:
كېرەك ـ ياراغ بېگى: سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
باجگىر بەگ: باج يېغىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
بازار بېگى: بازار ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

4. ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە ئامانلىقنى ساقلاشقا مەسئۇل بەگلەر:

قازى بەگ: بارلىق قانۇنغا ئالاقىدار ئىشلارغا مەسئۇل.

سىپاھ قازىبەگ: يۇرت چوڭلىرىنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

رەئىس قازىبەگ: پۇقرالارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

پاششاپ بېگى: ئەسكى ئادەملەرنى تەكشۈرۈش، ئوغرىلارنى تۇتۇش، گۇندىپايلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل.

سېدىر بەگ: كوچىلارنى، باغ ـ ۋارانلارنى چارلىغۇچى

5. ھەربىي ئىشلار، ئالاقە ۋە قاتناش ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر:

دىۋان بېگى: جايلارنىڭ خەت ـ ئالاقە، ئارخىپ، كاتىباتلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل.

مىلك بېگى: جايلارنى بۆلۈپ باشقۇرىدىغان باشلىق.

شىغاۋۇل بەگ: ئۆتەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەمىناتىغا مەسئۇل.

سېدىر بەگ: يول ياساش ۋە ئاسراشقا مەسئۇل.

6. دىن ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

مۇتەسىپ بەگ: دىنىي كىتابلارنى باشقۇرۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا مەسئۇل.

زەپتى مەكتەپ بېگى: مەدرىسەلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل.

چىلىك سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، بەگلەرنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ سانىغا چەك قويۇلمىغانىدى. بەگلەرنىڭ مال ـ مۈلكى، سۈيۈرغال يەرلىرىمۇ چەكلەنمەيتتى. بەزى بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا نەچچە تۈمەن تۇتۇنلۇك كىشى بولۇپ، بىر ياكى بىر نەچچە بوستانلىقلارغا ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭغا تەۋە

ئاھالە ۋە مال ـ مۇلۈك ھەيران قالارلىق دەرىجىدە كۆپ ئىدى. مەسىلەن، قومۇلنىڭ بېگى يۈسۈپنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەيدۇللا، ئەسلىدىلا بۇ يەرنىڭ بېگى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قومۇلدا جاساق تارخان بەگ-لىك تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئەبەيدۇللانى بىرىنچى دەرىجىلىك «جاساق تارخان» قىلىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن قومۇلدىكى يەر ـ زېمىن ۋە يانچىلارغا بولغان ئىگىدارچىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. يۈسۈپكە قومۇلنىڭ ئاغلاقچى ئامباللىق ۋە يەركەننىڭ ھاكىم-بەگلىك مەنسىپىنى بەردى.

بۇنىڭدىن باشقا، تۈرپاندىكى ئەڭ چوڭ فېئودال ئىمىن خوجا (1787 ـ ؟) ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى سوپى خوجا قاراغوجا-دىكى چوڭ ئاخۇنلاردىن ئىدى. 1720 ـ يىلى ئىمىن خوجا پە-چانغا ھاكىمبەگ بولدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا جۇڭغارلارنىڭ تەھدىتە-دىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قول ئاستىدىكى 5000 كىشىنى باشلاپ گەنسۇنىڭ ئەنشى دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقا-نىدى. جۇڭغارلار تىنجىتىلغاندىن كېيىن، يەنە تۈرپانغا قايتىپ كېلىپ، 1757 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بەيسىلىككە تەينىلەندى. ئۇ پىچاندىن قاراغوجىغىچە بولغان جايلارنى باش-قۇراتتى. تۈرپاننىڭ غەربىدىكى ئىلانلىقتىن ئاستانىگىچە بولغان جايلار يەنە بىر خوجا مەڭلىككە قارايتتى. كېيىنچە، مەڭلىك چىڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. چىڭ ھۆكۈ-مىتى ئۇنىڭغا قاراشلىق زېمىن ۋە ئاھالىنىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىمىن خو-جىغا قاراشلىق زېمىن تېخىمۇ چوڭايدى.

ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ رايونىنىڭ بېگى خوجەس بەگ (1787 ـ ؟) ئىدى. خوجەسنىڭ زېمىنى تېخىمۇ چوڭ بولۇپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ بوستانلىقتىكى يا-

چىلار ئۇنىڭ يېرىنى تېرىيتتى.

بۇلاردىن باشقا، كاشغەر، يەركەن بوستانلىقلىرىدىمۇ زور تەسىر كۆچكە ئىگە ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارمۇ نۇرغۇن يەر - زېمىن، خانىقا، مازار، ۋەخپە يېرى ۋە مۇرىتلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى تەشكىل قىلاتتى.

1759 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى فېئودال بەگلەرنى دەرىجىگە بۆلۈشنى يولغا قويۇپ، بەگلەرنىڭ زېمىنى ۋە يانچىلىرىنىڭ سانىنى قانۇنىيلاشتۇردى. چىڭ سۇلالىسى ئۆزىگە سادىق بەگلەرگە يۇقىرى تەمىنات بەرگەنلىكتىن، بەگلەرمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. ئۇلار ئادەتتە خەلقنىڭ ئارىسىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى گەپ - سۆزلەرنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەكشۈردى. خەلق زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، بەگلەر چىڭ ھۆكۈمىتىنى قوللاپ، خەلقنى باستۇراتتى. ھاكىمبەگلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق قىسىملىرى بولاتتى، يانچىلارنى ئۆلتۈرۈش ياكى ھايات قالدۇرۇش ھوقۇقى بولاتتى، شۇنداقلا ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن جازالىيالايتتى. كاشغەرنىڭ ھاكىمبېگى يۇنۇس ۋەھشىيانە جازا بىلەن تۆت كىشىنى مەجبۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ھاكىمبەگلەرنىڭ كونتروللۇقىدىكى قازىلار ئەدلىيە ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالغان بولۇپ، جىنايى ئىشلار ۋە ھەق تەلەپ دېلولىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۇلار قارار چىقىراتتى. ھاكىمبەگلەرنىڭ يەنە قىيناپ سوراق قىلىش ھوقۇقىمۇ بولاتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار رايونىدا يۈرگۈزۈلگەن شەرىئەت ئۇيغۇر ئادەتلىرى بىلەن بىرىكىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنىدى. كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىتىنى چىقىش قىلىپ، شىنجاڭدا بارا - بارا چىڭ سۇلا-

لىسى قانۇننى يولغا قويدى ۋە چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تە-
يىنلەنگەن يەرلىك ئەمەلدار تەرىپىدىن يۇرگۈزۈلدى. «سۇيىقەست
پىلانلاش، ئىسيان كۆتۈرۈشنى پىلانلاش» قاتارلىق قىلمىشلار
بىر دەك چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.
مەسىلەن، بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغان چوڭ ـ كىچىك خو-
جىلارمۇ كەچۈرۈم قىلىنمىغانىدى. بەزى چوڭ دېلولار شەرئىدە-
كە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى قانۇن
بويىچە بىر تەرەپ قىلىناتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە
«بۇيۇك چىڭ قانۇنىدىن ئۆرنەكلەر»نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە
قىلدۇرۇپ، ئويما مەتبەئىدە باستۇردى، ئۇ ئۇيغۇر رايونىدا ئېلان
قىلىنىپ، يولغا قويۇلدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە سىياسىي ۋەزىيەت داۋالغۇش ئىچىدە تۇرغانلىقى-
تىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ تۈزۈمى كۆزلىگەن مەقسەتكە يې-
تەلمىدى.

يەرلىك ھېئوداللار ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھېئودال بەگلى-
رىنىڭ خەلققە قارىتا يۇرگۈزگەن ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى تۈ-
پەيلى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر
خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش
قىلدى. بۇلاردىن ئاساسلىقى 1765 ـ يىلىدىكى ئۇچتۇرپان
قوزغىلىڭى ۋە 1815 ـ يىلى كاشغەردە يۈز بەرگەن زىياۋۇدۇن
ۋەقەسى بار ئىدى.

ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا چىڭ سۇلالىسى تەرە-
پىدىن قوموللىغا ۋاڭ قىلىپ تەينىلەنگەن يۈسۈپنىڭ ئىنىسى بو-
لۇپ، ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە ئاكىسىنىڭ ھوقۇقى-
غا تاينىپ، خەلقنىڭ بېشىدا قانلىق قامچىسىنى ئوينىتىپ
كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئۇ يەنە ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن خەلقنى
قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. ئۇنىڭ غالچىلىرى ئۆز مەيلىچە خەلق-

ىنىڭ مال ـ مۇلكىنى تالان ـ تاراج قىلاتتى، بۇ ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاتتىق غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق خان ئامبىلى سۇ چىڭمۇ گالۇڭ، ئىقتىدارسىز ئەمەلدار بولۇپ، خەلقنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خالىغانچە ئا ـ ياغ ـ ئاستى قىلغانىدى. رەھمىتۇللا بەگنىڭ خوتۇنىنى يامۇلدا قوندۇرۇپ قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ قاتتىق ئۆچمەنلىكىنى قوزغا ـ دى. ئۇ 1765 ـ يىلى يەرلىك خەلقتىن 240 كىشىنى مەجبۇ ـ رىي ھاشارغا تۇتۇپ جىگدە كۆچىتى توشۇشقا سالدى ۋە ئوغلىنى نازارەتچىلىككە قويدى. ئۇ ھاشارچىلارنى ئۆز يۈك ـ تاقلىرىنى يۇدۇپ مېڭىشقا مەجبۇرلىدى، لېكىن نەگىچە توشۇپ ئاپىرىش ئېنىق ئەمەس ئىدى، ئۇلار بۇ ھەقتە ھاكىمبەگ ئابدۇللادىن كۆرسەتمە سورىغاندا، ئۇ ھاشارچىلارنى تەنبىھ بېرىپ نەچچە ئون قامچا ئۇردى. ئۇلار خان ئامبىلىنىڭ يامۇل بېگىدىن سو ـ رىغانىدى، ئۇ مۇڭاپىق جاۋاب بەرمەستىن، ئەكسىچە ئۇلارنى 30 دەررە ئۇرغۇزدى. بۇنىڭ بىلەن زۇلۇم كونا ئاداۋەت ۋە ئۆچمەن ـ لىكلەرگە قوشۇلۇپ، چىدىغۇسىز دەرىجىگە باردى، خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى چېكىگە يەتتى. 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كېچە ـ چىدە، ھاشارچىلار رەھمىتۇللا بەگنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئابدۇللانى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۇ ـ ۋەتتى، ئامبال يامۇلىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، سۇ چىڭ ئاتا ـ بالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى يوقىتىپ، يامۇلنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. دەسلىپىدە قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلار نەچچە يۈز ئادەم ئىدى، كېيىن ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي قوشۇن باشلاپ كېلىپ شەھەرنى ئوققا تۇتۇپ، خەلقتە ھەيۋە كۆرسىتىپ تەھدىت سالغانلىقتىن، ئۇچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، چىڭ ئارمىيەسىگە ئۇدۇلدىن زەربە بېرىپ، شەھەر

سېپىلىنى يېرىم يىل ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇردى.

قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى كاشغەر، ئىلىدىن چوڭ قوشۇن يۆتكەپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قورشىۋالدى. كۈچا، ئاقسۇ، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر فېئودال بەگلىرى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشماقچى بولغان ئاممىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، ئۇچتۇرپانغا سىرتتىن كېلىدىغان يارەمنى ئۈزۈۋەتتى. ئۇزاققىچە مۇھاسىرىدە قالغانلىقتىن، ئۇچتۇرپاندا ئوق ـ دورا ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك يېتىشمىدى، رەھىمسىزلا بەگكە ئوق تېگىپ قۇربان بولدى. ئىچكى قىسىمدا ئىختىلاپ كېلىپ چىقتى، 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇرۇش توختىدى. ئۇچتۇرپان شەھىرىدە جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىن باشلاپلا 20 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى، چىڭ سۇلالىسى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارغا قارىتا چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، نەتىجىدە ئاران نەچچە مىڭلا ئادەم قالدى. ئىلى جىياڭجۈنى مىڭرۇي بۇ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئىلىغا كۆچۈرۈشنى ئويلىغان بولسىمۇ، چىڭ گاۋزۇڭنىڭ ھەربىي قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈش بۇيرۇقى بويىچە، ئەرلەر يالاپ ئېلىپ ماڭغاندا ئۆلتۈرۈلدى، ئاياللار سولۇن، چاخار، ئويرات ئەسكەرلەرگە خوتۇن قىلىپ بېرىلدى. يانغان ئاياللار ۋە بالىلار ئەسكەرلەرگە قۇل قىلىندى[1]. ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ نىشانى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ۋە فېئودال بەگلەرگە قارىتىلغان بولۇپ، زۇلۇمغا، فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش خاراكتېرى بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدا شانلىق

① فېڭ جياشېڭ، چىڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭۇېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 319 ـ 323 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

سەھىپە ياراتتى.

1815 ـ يىلى كاشغەردىكى ئۇيغۇر خەلقى زىياۋۇدۇنىڭ رەھبەرلىكىدە يەرلىك فېئودال بەگلەرگە ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەبىھ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى يەنە بىر قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «زىياۋۇدۇن ۋەقەسى» دەپ ئاتالدى. قوزغىلاڭ جەريانىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاشغەردىكى بەزى ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى، مەھكىمىنىڭ ئاتخانىسى كۆيدۈرۈلدى. لېكىن زىياۋۇدۇنىڭ قوشۇنىدا بىر نەچچە يۈزلا ئادەم بولغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۆتكەپ كەلگەن زور كۆلەملىك قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەي، بىر ئايدىن كېيىن مەغلۇپ بولدى، زىياۋۇدۇن تۈتۈپ ئۆلتۈرۈلدى[1].

ئۇچتۇرپان ۋە زىياۋۇدۇن قوزغىلاڭلىرىدىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقى 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى نەچچە قېتىملىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ بىرنەچچە قېتىملىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن جاھانگىر خوجا گۈرۈھىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەچكە، خەلقنىڭ ھەققانىي قارشىلىق كۈرەشلىرى دىنىي ۋە غازات تۈسىنى ئالغانىدى.

1820 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاشغەردە تۇرۇشلۇق مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى بىن جىڭنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، ئۇ پۇقرالارنىڭ قىزىلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى، قول ئاستىدىكىلەرگە تايىنىپ خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلدى. بىر قىسىم بەگلەر خەلقنىڭ ھەققانىي غەزەپ ـ نەپرىتىنىڭ

① فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭۇېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 311 ـ، 317 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

تۇرتكسسده بىرلىكته ئىمىزا قويۇپ، ئىلى جياڭجۇنى چاقىرىپ شياڭغا بىن جاڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلدى، چاڭ شياڭنىڭ بىن جىڭنى قانات ئاستىغا ئېلىشى خەلقنىڭ تېخىمۇ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. 1826 ـ يىلى يازدا، جاھانگىر خوجا 500دىن ئارتۇق بۇيرۇت (قىرغىز)نى باشلاپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىش باھانىسىده مازارلارغا بېرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنى غازاتقا چاقىردى. بۇ دەل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلقته چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەيپىيات پەيدا بولغان ۋاقىت بولۇپ، كاشغەر، يەركەن، يېڭىسار، خوتەندىكى ئاق تاغلىق ئۇيغۇرلار بۇ ئىڭغا تەڭپ ـ تەڭپتىن ئاۋاز قوشتى، بۇنىڭ بىلەن جاھانگىر خوجا شۇ يىلى ناھايىتى تېزلا بۇ تۆت شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئىلى جياڭجۇنى چاڭ شياڭ ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى، چاڭ ئەسكەرلىرىدىن نەچچە يۈز كىشى تىرىك قولغا چۈشتى.

1826 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى جىلىن، خېيلۇڭجياڭ، شەنشى، گەنسۇ، سىچۈەن بەش ئۆلكىدىن توپلىغان قوشۇن ئاقسۇدا ئۇچراشتى. چوڭ قوشۇن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، كاشغەر قاتارلىق شەھەرلەرنى ئوڭۇشلۇق ئالدى، جاھانگىر خوجا ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، قوقانغا قېچىپ كەتتى. 1828 ـ يىلى باھاردا، ئۇ شىنجاڭنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا كېلىپ يەنە بىر قېتىم پاراكەندىچىلىك تېرىدى. بۇ قېتىم قارا تاغلىقلار ئۇنىڭغا قارشى چىقتى، ئاق تاغلىقلار ئىنكاس قايتۇرمىدى. ئۇ يېڭىلگەندىن كېيىن، قارا تېكىن تېغىغا قېچىپ بېرىۋالدى ۋە تۈتۈلۈپ، شۇ يىلى بېيجىڭغا ئاپىرىلىپ قاتتىق قىينىلىپ ئۆلتۈرۈلدى[1].

① فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭزېن«ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 319 ـ 323 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى قىلغان كۈرەشلىرى ۋە ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربتىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مەملىكىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىدى. مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئاسارەت ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. ئېغىر ئاپەت ئىچىدە قالغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سەۋر ـ تاقىتى چېكىگە يەتتى ، شۇنىڭ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلەر ـ نى باشلىۋەتتى. 1851 ـ يىلى تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى پارتلىـ دى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىمۇ شۇنىڭ تەسىرى بىلەن كۈچادا قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

1864 ـ يىلى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت دېھقانلىرى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چوڭ كۆلەملىك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتـۈ ـ رۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنى يېڭى دول ـ قۇنغا كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى كۈچادىكى ئۆگەن دەر ـ ياسى ئەتراپىدا ئاشلىق بېجىنى تاپشۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىۋاتقان دېھقانلار باشلىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئېچىۋاتاتتى، ئاچ ـ يا ـ لىڭاچ قېلىپ ئۆلگەن ئادەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى كۈچادىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلىرى ئاۋاز قوشتى، قاتناشنى ئۈزۈپ، كۈچا شەھرىنى ھۇجۇم قىلىپ ئالـ دى. خان ئامبىلى سالىڭئا قاتارلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلىرىنى ۋە كۈچا ۋاڭى ئەھمەدنى ئۆلتـۈردى. 6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى قوزغىلاڭچى قوشۇن بۈگۈرنى ئىشغال قىلـ دى. قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلا باشقا جايلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتـ

تى، كورلا خەلقى قاتناشنى ئۇزۇپ، كورلا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن قاتارلىق جايلىرىدىمۇ 2000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ- نىڭدىن باشلاپ قوزغىلاڭ ئوتى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىما- لىدىكى كەڭرى رايونلاردا يالقۇنجاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىن- جاڭدىكى فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق تەھدىت پەيدا قىلدى. 1864 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇرۇمچىدە خۇي- زۇ، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۇرۇمچى شەھىرىنى ئېلىپ ئەتراپتىكى شەھەرلەرگە كېڭەيدى. گۇچۇڭ، موري، داۋانچىڭ، جىمىسار، قارا شەھەر، سانجى، قۇتۇ- بى، شىخۇ، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. جەنۇبىي شىن- جاڭدىكى يەركەن خەلقى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يېڭىسارداىكى مۇھاپىزەتچى قىسمىدىكى لەن فاچۈن 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، قومۇلدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇلار 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇرۇمچىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن مانجۇ شەھىرىنى ئىگىلىدى، 10 - ، 11 - كۈنى كېچىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئى- لىدا ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقىدىن بولۇپ نەچچە مىڭ ئادەم شەھەر سىپىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسىنى مەغلۇپ قىلدى، ئاغلاقچى ئامبالنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. قوزغىلاڭچى قو- شۇن تېز سۈرئەتتە كېڭىيىپ، نەچچە تۇمەنگە يەتتى، ئۇلار ئور- تاق ھالدا مەزمزات ھېكسىمبەگنى رەھبەرلىككە سايلىدى. 1865 - يىلى 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كېچىدە قوزغىلاڭچى قو- شۇن نەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ بايانداي قورغىنىغا ھۇجۇم قىل- دى. ئۇلار ئاۋۋال جەنۇبىي دەرۋازىغا تېگىش قىلدى، چىڭ سۇلا- لىسىنىڭ ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى قورغاننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. كېيىن قوزغىلاڭچىلار قازاقلار بىلەن بىرلىشىپ،

1866 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىلى كۈرەسىنى ئىشغال قىلدى، ئىلى جياڭجۈنى چاڭچىڭ ئەسىرگە ئېلىندى. ئۇيغۇرلار ـ نى ئاساس قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوزغـ ـىلىڭى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك گۈمران قىلدى. باربكۆل ـ دىكى كىچىككىنە رايوندىن باشقا جايلار ئاساسەن ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى ئاممىسى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى.

دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىش بىلەنلا ئاز ساندىكى فې ـ ئودالىلار ۋە دىنىي رەھبەرلەر ئىجتىمائىي ۋە دىنىي ئورنىدىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا كىر ـ گۈزۈۋالدى. قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن ئۇلار ئارقا ـ ئار ـ قىدىن فېئودال بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرۇشتى. كۇچادىكى مازاردا زاھىتلارچە ياشاۋاتقان راشىددىن خوجا رەھبەرلىككە تەكلىپ قىلىندى. راشىددىن خوجا ئۆزىنى «خان خوجا»، شۇنداقلا يەنە «پەيغەمبەر ئەۋلادى، زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئا ـ تىسى» «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۇلۇغ ئەۋلادى، ئالەمگە قۇدرەت بەخش ئەتكۈچى» دەپ ئاتىدى. ئۇ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى قوز ـ غىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىكىگە تەينىلەپ، رەھبەرلىك ھو ـ قۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئارقىدىنلا غەربتە ئاقسۇ، ئۇچ ـ تۇرپانلارغا، شەرقتە تۇرپانغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۆز ھاكىمىيە ـ تىنى شەكىللەندۈردى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان فېئودال بۆ ـ لۈنمە كۈچلەرنىڭ ئىچىدە كۇچا، ئۈرۈمچى، غۇلجىدىكى ھاكـ ـمىيەتلەرنىڭ كۈچى بىر قەدەر زور ئىدى. پومپىشچىكلار سىنىپى ۋە دىندارلار خان ياكى پادىشاھ دەپ ئاتىلىپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. ئۇلار ھاكىمىيەتنى ئىگە ـ لىگەندىن كېيىن، خەلقتىن خالىغانچە باج ـ خىراج يىغىپ، ئۈرۈشنىڭ پۈتۈن چىقىمىنى ئەمگەكچى خەلقتە ئارتىپ قويدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس

قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى تەپىڭ تىنگو ئىنقىلابى ۋە شەنشى، گەنسۇلاردىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە پارتلىغان ۋە كېڭەيگەن. بۇ ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستىبداد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئورتاق كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. دېھقانلار قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى بەزى تۈزۈملىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۆز مىللىتىدىن بولغان ۋالاڭ، گۇلاڭ، بەگلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بەردى. ئەمما قوزغىلاڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستىخىيەلىك ھەرىكىتى داۋامىدا شەكىللەنگەچكە، ئېنىق سىياسىي پىروگراممىسى يوق، شۇنداقلا بىرلىككە كەلگەن قوماندانلىق ئاپپاراتى ۋە پۇختا تەشكىللەش كۈچىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈچلۈك بولغان دىنىي تۈس ۋە تار مىللەتچىلىك خاھىشى بولغانلىقتىن، ناھايىتى تېزلا فېئودال بەگلەر ۋە بىر قىسىم دىنىي رەھبەرلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل داۋاملاشقان دەبدەبىلىك قوزغىلاڭ ئەكسى تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، قوقان ھەربىي گۇرۇھىنى باشلاپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1864 ـ يىلى يازدا، قىرغىزلارنىڭ سەرداری سىدىقبەگ دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ كاشغەر شەھىرىنى تارتىۋالدى. كاشغەر يېڭىشەھەر ۋە يېڭىسارداۋ تۇرۇشلۇق چىڭ ئارمىيەسى ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسەتتى. سىدىقبەگ پەيزاۋاتتا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇۋاتقان خۇيزۇلارنىڭ باشلىقى جىن شياڭيىن قاتارلىقلارنى قوقانغا ئەۋەتىپ، قوقاندىن چوڭ خوجا بۇرھانىدىن ئەۋلادلىرىنى قايتۇرۇپ، ھەربىي ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. قوقان ئەمىر لەشكىرى ئالمىقۇل ياقۇپبەگنى ۋە بۇرھانىددىنىڭ ئەۋرىسى بۇزرۇكخان تۆرىنى كاشغەرگە ئەۋەتتى.

ياقۇپبەگ كاشغەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئاممىنىڭ خو-جىلارغا بولغان قارىغۇلارچە ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋالدى. بۇزرۇك خوجا ياقۇپبەگ ۋە ياقۇپبەگ-نىڭ تۇغقىنى ئالداش دادخاھ، شۇنداقلا 50 غازاتچى ۋە كۈتكۈ-چىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا كاشغەرگە كىرىپ خانلىق تەختىگە چىقتى. ئارقىدىنلا سىدىقبەگنى ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن قوشۇپ قوغلاپ چىقاردى، ياقۇپبەگ «قوشبېگى» قىلىپ تەيىنلەندى.

ياقۇپبەگ كاشغەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاۋۋال يەر-كەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ بىرىنچى قېتىم 500 ئەسكىرى بىلەن يەركەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بو-لۇپ، ھەربىي لازىمەتلىكلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. كېيىن يەر-كەنگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق يېڭىسارغا بولغان مۇھاسىرىنى ئەملگە ئاشۇردى. ياقۇپ-بەگ ئارمىيەسى يېڭىسارنى 40 كۈن مۇھاسىرىگە ئالغاندىن كېيىن، سېپىلنى پارتلىتىپ شەھەرگە كىردى. ئېيتىلىشچە، بۇ ئۇرۇشتا بىر - ئىككى مىڭ ئادەم ھالاك بولغانىدى، ئارقى-دىنلا ياقۇپبەگ يەركەننى ۋە كاشغەر يېڭى شەھەرنى ئىگىلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارى خې بۇيۇن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا تەسلىم بولدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، شەھەر ئىچى-دىكى ئاھالىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

1865 - يىلىنىڭ ئاخىرى، ياقۇپبەگ بۇزرۇك خوجىنىڭ نامىدا بۆلۈنمە خوتەن ھاكىمىيىتىنىڭ «پاشا»سى ھەببۇللاغا خەت يېزىپ، «خوتەندىكى مازار - ماشايىخلارنى زىيارەت قى-لىش»نى ئىلتىماس قىلدى، ئارقىدىنلا چوڭ قوشۇننى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ياقۇپبەگ ھەببۇللانىڭ سەممىي كۈ-تۈۋىلىشىغا ئېرىشتى ۋە ئۇنىڭغا خوتەنگە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن

كەلمىگەنلىكىنى، ھەببىۇللانىڭ خوتەندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. ھەببىۇللا ياقۇپبەگكە ئىشەندى، بىراق ياقۇپبەگ ھەببىۇللاخاننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. خوتەن خەلقى بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلەندى، شەھەرگە كىرگەن ياقۇپبەگ قوشۇنىغا قارشى كۈرەش قىلدى. ياقۇپبەگ رەھىمسىزلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنى قىرغىن قىلدى. 1867 ـ يىلى ياقۇپبەگ ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق راشىددىن خوجىغا قاراشلىق جايلارغا قوشۇن تارتتى. بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ئاقسۇغا قىستاپ كەلدى. ئاقسۇدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئارقىدىنلا يەنە «مازار زىيارەت قىلىش» نەيرىڭى بىلەن كۇچانى ئىشغال قىلىدى ۋە راشىددىن خوجىنى ئالداپ ئۆلتۈردى، كۇچانى تالان ـ تاراج قىلىپ قۇيۇقۇق قىلىپ قويدى.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ئىككى يېرىم يىل ئىچىدە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارنى بويسۇندۇرۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. ئۇ ئۆزىنى «بەدۆلەت» دەپ ئاتىۋالدى. ياقۇپبەگنى ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن، قوقان خانلىقى ئۇنىڭغا «ئاتالىق غازى» دېگەن نامنى ئىنئام قىلغانىدى. 1869 ـ يىلى ياقۇپبەگ بۇزرۇك خانىنى تەختتىن چۈشۈردى، كېيىنچە ئۇنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقاردى.

1870 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ياقۇپبەگ قوشۇن توپلاپ تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى ۋە تۇرپاننى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. تۇرپاندىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ماجۇڭ نەچچە ئايلىق مۇھاسىرىدىن كېيىن، 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ تەسلىم بولدى. ياقۇپبەگ تۇرپاننى ئىگىلىگەندىن كېيىنلا ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىتاغ ـ نىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بەزى

رايونلار ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تولۇق ئۆتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيە ـ نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرى ناھايىتى كەسكىن بولدى. 1868 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك روبېرت شاۋ بۇيرۇقتا بىنائەن شىنجاڭغا كىرىپ، كاشغەردە ياقۇپبەگنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى. ياقۇپبەگ ئەھرارخانىنى ئىككى قېتىم ھىندىستانغا ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە دائىرىلىرى بىلەن ئالاقە قىلدى. 1873 ـ يىلى ئەنگلىيە رەسمىي يوسۇندا ئەۋەتكەن دوگلاس فورسسىلاردىن تەشكىللەنگەن 300 كىشىلىك چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى كاشغەرگە يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگكە مىلتىق ۋە مىنامیوت قاتارلىق قوراللارنى ھەدىيە قىلدى. ياقۇپبەگ فورسىس ئېلىپ كەلگەن ئەنگلىيە ئايال پادىشاھى ئۆز قولى بىلەن يازغان خەتنى تاپشۇرۇۋالدى. 1874 ـ يىلى ياقۇپبەگ ئەنگلىيە بىلەن سودا شەرتنامىسى ـــ «ئەنگلىيە ـ كاشغەرىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. بۇ 17 ماددىلىق شەرتنامە بولۇپ، شەرتنامە: «ئەنگلىيە ياقۇپبەگنىڭ كاشغەر ۋە يەركەن رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ؛ ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭ بىقىندى دۆلەتلىرىدىكى سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىختىيارىچە كىرىپ ـ چىقىپ، ئولتۇراقلىشىپ سودا قىلسا بولىدۇ؛ ئەنگلىيەدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئىمپورت باھاسى 2.5%تىن ئاشمايدۇ؛ ئەنگلىيەلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىختىيارىيچە ئۆي، يەر ـ زېمىن ياكى ئامبار سېتىش، سېتىۋېلىش، ئىجارە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ ئىگىسىنىڭ رۇخسىتىسىز زورلۇق بىلەن كىرمەسلىك ۋە تەكشۈرمەسلىك كېرەك؛ ئەنگلىيەنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا كونسىسىيە ھوقۇقى بولىدۇ» دېگەندەك مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقانىدى. ياقۇپبەگ ئۆزئەمەلدارلىرىنى ئوسمان تۇرك ئىمپېرىيەسىگە، تۇركىيە خەلىپەسى ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى

تەقدىم قىلىپ ئۆزىنى قوللاشنى تەلەپ قىلدى. تۈركىيە خەلـ
پىسى ئۇنىڭغا نام ـ ئاتاق بېرىپ، خانلىق تاج، تون، قىلىچ دې
گەندەك بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلدى. ياقۇپبەگ تۈركىيەگە ئىتائەت
قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تۈركىيە پۇلىنىڭ شەكلىدە پۇل
قۇيدۇردى، چارروسىيە 1865 ـ يىلى قوقانىنىڭ شىمالىنى يۇ
تۇۋالدى. 1866 ـ يىلى ياقۇپبەگ چارروسىيە بىلەن «بىر ـ بى
رىنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىق ۋە قارشى تەرەپنىڭ چېگرا سىغا
كىرىپ قاچقۇنلارنى قوغلاپ تۇتۇش ھوقۇقى بولۇش» دېگەندەك
مەزمۇندا غەيرىي رەسمىي كېلىشىم ئىمزالىدى. 1868 ـ يىلى
ياقۇپبەگ جىيەنى مىرزا شادىنى تاشكەنت ۋە سانكىت پېتېر
بۇرگغا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چارروسىيە كاپىتان رې
يىنتالنى كاشغەر رايونىغا ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا
دىكى خانلىقلار ياقۇپبەگنى ھەدەپ ئۆزىگە تارتماقتا ئىدى. بۇ
خارا خانلىقىنىڭ ئەمىرى ياقۇپبەگ بىلەن ھەمكارلىشىپ چار
روسىيەگە ئورتاق زەربە بېرىشنى ئارزۇ قىلدى. چارروسىيە ئۆ
زىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنپەئەتىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىشى
دىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1871 ـ يىلى ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلى
سۇلتانلىقىنى يوقىتىپ، ئىلىنى بېسىۋېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ
داۋاملىق شىمالغا كېڭىيىشىنى توستى. 1872 ـ يىلى 5 ـ
ئايدا روسىيەلىك بارون كولپاكوۋسكىي غۇلجىدىن يولغا چى
قىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن، بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى
ئىگىلەش ۋە ياقۇپبەگ بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن
كاشغەرگە كەلدى. 1872 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ياقۇپبەگ كولپاكو
ۋىسكىي بىلەن «روسىيە ـ كاشغەرىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالى
دى. شەرتنامە بەش ماددىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ: «روسىيە ياقۇپ
بەگنىڭ يەتتە شەھەر ھۆكۈمدارى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلى
دۇ؛ روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ يەتتەشەھەردە مال ساقلايدىغان
كارۋان ساراي قۇرۇش، سودا ۋاكالەتچىسى تەسىس قىلىش ھو

قۇقى بولىدۇ؛ تاۋارلارنىڭ تاموژنا بېجى 2.5% بولىدۇ؛ رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە كارژانلىرى ئەركىن ۋە بىخەتەر ئۆتۈپ، قوشنا دۆلەتلەرگە بارالايدىغان بولۇش» قاتارلىق مەزمۇنلاردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ چارروسىيەنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. چارروسىيەمۇ بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا سودا بازىرىغا ئېرىشتى. شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ جىيەنى هاجى تۆرىنى چارروسىيە پايتەختى سانكىت پېتېربۇرگقا چارپادىشاهنى زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتتى.

ياقۇپبەگ هاكىمىيىتى هۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا فېئودال مۇستەبىت تۈزۈم يۈرگۈزۈلدى. ئۇ شىنجاڭدىكى هەر - مىللەت خەلقنى سىياسىي هوقۇقتىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، يەرلىك فېئودالالارنى چوڭ ئىشلارغا تەدبىر بەلگىلەشكە قاتناشتۇرمىدى. ياقۇپبەگ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر يۈرۈش ئوتتۇرا ئەسىرچە فېئودالالىق مۇستەبىت تۈزۈمنى شىنجاڭغا ئەينەن كۆچۈرۈپ ئەكىلىپ، يەرلەرنى ئۆز قولچوماقلىرىغا بۆلۈپ بەردى. هەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار مائاشىنى سۈيۇرغال زېمىن ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى خالىغانچە شىلۈبلىش ئارقىلىق ئالاتتى. ئۇلار سۈيۇرغال زېمىندا پۈتۈن كۈچى بىلەن بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىپلا قالماستىن، سۈيۇرغال زېمىنلارنى شەخسىي مۈلۈك سۈپىتىدە ساتاتتى. جايلارنىڭ ئەسلىدىكى هاكىمبەگلىرى ياقۇپبەگكە ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىق بايلىقلارنى ئەۋەتىپ تۇراتتى.

ياقۇپبەگ باج - سېلىق هەققىدە يازما بەلگىلىمە چىقارمىغاندى، باجنىڭ تۈرى پۈتۈنلەي هۆكۈمرانلارنىڭ ئېهتىياجىنى چىقىش قىلاتتى. بەزى باجلارنىڭ مۇقىم نىسبىتى يوق بولۇپ، پۈتۈنلەي باجگىرلارنىڭ خالىغىنىچە بەلگىلىنىپ يىغىلاتتى. ئۇ - نىڭدىن سىرت، خەلق هەربىي قىسمنى زور مىقداردىكى ئو -

زوق ـ تولوك، يېقىلغۇ، ئات ـ قېچىر، ھارۋا قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەيتتى، يەنە ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي لازىمەتلىك، ئاشلىق، ساماناللىرىنى ھەقسىز توشۇيتتى. ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئېغىر دە-رىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئىنتايىن نامراتلىشىپ كەتتى. تۇرمۇشىنى قامداش ئۇچۇن، بەزى كىشىلەر باللىرىنى قۇل قىلىپ سېتىشقا مەجبۇر بولدى.

ياقۇپبەگ ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، دىنىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇ خانىقالارنىڭ زېمىنى ۋە مال ـ مۈلكىنى كۆپەيتىپ، يېڭىدىن مەسچىت، مەدرىسە، مازارلارنى قۇرۇپلا قالماي، دىنىي ئۆلىمالارغا ئىنتايىن چوڭ ھوقۇق بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىگە تارتتى؛ ئۇ يەنە شەرىئەت مەھكە-مىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى كۇچەيتىپ، شەھەر ـ يېزىلاردا شەرىئەت مەھكىمىلىرىنى ئومۇملاشتۇردى. قازىلار ئىسلام شەرىئىتىگە ئاساسەن سوت قىلاتتى. ياقۇپبەگ مەخپىي ساقچىلاردىن پايدا-لىنىپ ئايالالارنى چۇمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىدى، تارتمىغانلار قاتتىق جازاغا مەھكۇم ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىغا قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللا-نىپ چوقۇم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى شەرت قىلدى، ئۇنداق قىلمىغانلار بولسا ئۆلتۈرۈلەتتى.

چارروسىيەنىڭ ئىلىنى، ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭنى بېسىۋې-لىشى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ئېغىر مىللىي كىرىزىس پەيدا قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ مەسىلە-سىگە ئەھمىيەت بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى 1875 ـ يىلى زو زۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى قىلىپ تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جىن شۇنىنى ئۇ-رۇمچىنىڭ باشبۇغلۇقىغا تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىش-لىرىغا يارەملىشىشكە قويدى، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ

تولۇق هوقۇقىنى زو زۇكتاڭغا تاپشۇردى.

1876 ـ يىلى 4 ـ ئايدا زو زۇكتاڭ لەنجۇدىن سۇجۇغا كىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزدى. «ئاۋۋال شىمالغا، ئاندىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش»، «ئاستا ئىلگىرىلەپ، تېز جەڭ قىلىش» پىرىنسىپىنى تۈزۈپ، ئالدى بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئاندىن جەنۇبنى ئېلىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوچكە بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى: جاڭ ياۋ قىسمى قومۇلغا ئورۇنلاشتى، شۇ جەنبىياۋ قىسمى بارىكۆلنى ئىگىلىدى، لىيۇ جىنتاڭ فۇكاڭغا كىرىپ ئورۇنلاشتى، ئاندىن ئۇرۇمچىنى ئېلىپ، ئارقىدىنلا سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. چارروسىيە تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان ئىلىدىن باشقا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاساس سېلىندى. زو زۇكتاڭ قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەر بىي ئاشلىق تەييارلاپ، ئەسكىرىي ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىشقا تەييارلىق قىلدى.

1877 ـ يىلى 4 ـ ئايدا لىيۇ جىنتاڭ 15 مىڭ ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ تۇرپانغا قوشۇن تارتتى. تۇرپاندا تۇرۇشلۇق بەي يەنخۇ ئاللىبۇرۇن قېچىپ كەتكەنىدى، ما رېنىدى نائىلاج 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن تەسلىم بولدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسىنىڭ تۇرپاندىكى غەلىبىسى ياقۇبېگنىڭ ئاساسىي كۈچىنى ۋەيران قىلدى. ياقۇبېگ قوشۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن تەسلىم بولدى. داۋاملىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراۋاتقان ئەھۋالدا، ياقۇبېگنىڭ ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ياقۇبېگ ئۆز مەغلۇبىيىتىنىڭ مۇقەررەر لىكىنى كۆرۈپ، كورلىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. لېكىن يا ـ

قۇپبەگ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ياكى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، دېگەن قاراشلارمۇ بار. 8 ـ ئايدا چىڭ ئارمىيەسى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىنى باشلىدى. 12 ـ ئايدا ياقۇبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ـ جەنۇبىي شىنجاڭ ـ دىكى مۇھىم شەھەر كاشغەر قايتۇرۇۋېلىندى.

1876 ـ يىل 7 ـ ئايدىن 1878 ـ يىل 1 ـ ئايغىچە بولغان بىر يېرىم يىل ئىچىدە چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسى شىنجاڭنىڭ ئىلىدىن باشقا جايلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 1884 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكىگە ئۆزگەرتىپ، مەھكەمە، ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنى ئورناتتى. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ بىۋاستە ئىلىكە ئىگە قىلىپ، يەرلىك فېئودال بۆلۈنمە كۈچلەرنى ئاجىزلاتتى، شۇنداق بىلەن باشقا ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمىنىڭ بىرەكلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ چارروسىيە چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تۈرلۈك تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالىدى. مەسىلەن، 1851 ـ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى»، 1860 ـ يىلىدىكى «جۇڭگو ـ روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»، 1881 ـ يىلىدىكى «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» قاتارلىقلار. روسىيە بۇ ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق زېمىنىنى بېسىۋېلىپ، ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت ئاھالىسىدىن 100مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى مەجبۇرىي روسىيە تەۋەلىكىگە كۆچۈرۈپ كەتتى. چارروسىيە يەنە شىنجاڭدا تاموژنا بېجى كەچۈرۈم قىلىنغان سودا ۋە شىنجاڭدا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چارروسىيە ئىلى، تارباغاتاي، ئۇرۇمچى، ئالتاي قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئىلگىرى ـ

كېيىن بولۇپ كونسۇلخانا تەسىس قىلىپ بولدى. كونسۇلخانا سودا ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش، مەكتەپ ۋە چېركاۋلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى قىلاتتى، يەنە رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئەرز ـ دەۋا ئىشلىرىغا ھۆكۈم قىلاتتى، جۇڭگو، رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئۇنىڭدىن باشقا، پوچتا ـ تېلگىراف، بانكا قاتارلىقلارغىمۇ قول تىقالايتتى. رۇسىيە سودىگەرلىرى كونسۇلخانىسىنىڭ ھامىيلىقىغا تايىنىپ خالىغانچە يايلاق ئىگىلەۋالاتتى، سۇ تالىشاتتى، يەرلىك خەلقنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ، مال ـ مۈلكىنى قاتتى ـ سوقتى قىلاتتى. رۇسىيە كونسۇلخانىسى بەزى بازارلارغا ئاقساقال (شائىيو) تەينەپ، ئۆزلىرىگە كۆز ـ قۇلاق قىلىۋالغانىدى. ئۇلار ئاقساقال تەينىلىگەندىن باشقا، چارروسىيە كونسۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ھەربىي تەسىرىگە تايىنىپ جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى تەينىلەش ـ قالدۇرۇش ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى، ئۆزلىرى مۇۋاپىق تاپقان ئادەمنى يۆلەيتتى. كونسۇللار جۇڭگونىڭ يەرلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگىمۇ ئارىلىشاتتى.

تاجاۋۇزچىلىق تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، چارروسىيە بىر تەرەپتىن روسىيە چېگرا رايون خەلقلىرىنى مەجبۇرىي ئېلىمىز چېگراسى ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئېلىمىز دېھقان ـ چارۇچىلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر ۋە يايلاقلىرىنى ئىگىلىۋالسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭدا قانۇنسىز روسىيە مۇھاجىرلىرىنى كۆپەيتىپ، «سودا بېلىتى» سالتى. بەزى ئاقساقاللار ساختا نەسەبنامە ياساپ، بەزى ئۇيغۇرلارنى روسىيەگە قاراشلىق ئۆزبېكلەرنىڭ پۇشتى دەپ كۆچەپ تەرغىب قىلىپ، ئۇلارنى قايمۇقتۇرۇپ، روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزدى. ئاتالمىش «سودا بېلىتى» چارروسىيە كونسۇللىرى روسىيە سودىگەرلىرىگە تارقاتقان سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش گۇۋاھنامىسى ئىدى،

جايلاردىكى رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئاقساقاللىرى ئۇنى جۇڭگودىكى قانۇنسىز سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگولۇق مەككار سودىگەرلەر رۇسىيە سودىگىرى بولۇۋېلىپ، جۇڭگونىڭ قانۇن جازاسىدىن ئۆزىنى قاچۇراتتى. بەزى پۇقرالارمۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشلىق بېجىنى تاپشۇرماسلىق، ئالۋان ـ ھاشاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنمۇ «سودا بېلىتى» سېتىۋېلىپ ئۆزىنى قوغدايتتى. چارروسىيە شىنجاڭدىكى بەزى مۇھىم شەھەرلەردە، مەسىلەن، غۇلجا، چۆچەك، ئۈرۈمچى، قەشقەر، تۇرپان، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ۋە مالىلىرىنى ساقلىشىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، «سودا چەمبىرىكى» تەسىس قىلدى. بۇ جايلار بارا ـ بارا چارروسىيەنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت قىلىدىغان بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. رۇسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار ئاساسلىقى سانائەت بۇيۇملىرى بولۇپ، ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنى پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە مەلۇم مىقداردىكى يۇڭ توقۇلمىلار ئىدى، ئىككىنچى ئورۇندا تۆمۈر ۋە تۆمۈر ئەسۋابلار تۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، شېكەر، سەرەڭگە، قەغەز، كىرسىن ۋە ئاز مىقداردىكى رۇسىيە ساپال بۇيۇملىرى ۋە ئەينەك ـ شىشە بۇيۇملار بار. شىنجاڭدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغىنى ئاساسلىق سانائەت خام ئەشيالىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، پاختا، تېرە، يىپەك، ساپال بۇيۇملار، چاي، قۇرۇق مېۋە ۋە گىلەم قاتارلىقلار ئىدى.

1908 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى قەشقەردە رەسمىي كونسۇلخانا قۇردى. ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ كۆپى ھىندى، ئافغانلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلاردا پائالىيەت قىلاتتى. بويىاق ماتېرىياللىرى، رەخت، دۇخاۋا، قارىمۇچ، دورا ماتېرىياللىرى، ئەيلەنگەن تېرە ۋە ئەپيۇن قاتارلىقلارنى ئېلىپ كىرىپ، شىنجاڭدىن ئەلتېرە، ئۆچكە تە-

ۇيتى، ئۇچەي، سۇغۇر تېرىسى، خام يىپەك، گىلەم، كىگىز قا-
تارلىقلارنى يىغىۋالاتتى.

جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن، چەت ئەل تاۋارلىرى شىنجاڭغا كەلكۈندەك كىرىشكە باشلىدى. چەت ئەل كاپىتالى شۇ جايلاردىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرى-شىنى چەتكە قېقىپ، بارغانسېرى ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىكنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. چەت ئەل سودا-گەرلىرى تۇرلۇك ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ دېھقان - چار-ۋىچىلارنىڭ سۇ، يايلاقلىرىنى ئىگىلىۋېلىشتى، مال سېتىۋېلىپ جازانىخورلۇق قىلىشتى. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆسۈملۈك قەرز تارقىتىپ، يەرلىك خەلقنى ئېكس-پىلاتاسىيە قىلدى. قەرز مۇددىتى توشۇپ تۆلىيەلمىسە، پايدا ئۈستىگە پايدا قوشۇپ، زوراۋان ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىك-تۇرۇپ، قەرزدارلارنى تاپقان - تەرگىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ۋەيران بولغان دېھقانلار ۋە شەھەرلەردىكى ئۇششاق ھۈ-نەرۋەنلەردىن نۇرغۇن كىشى تۇرمۇشنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن، سەرسان بولۇپ، چەت ئەللەرگە چىقىپ ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يېزا - بازارلىرىدىكى ئەمگەكچى خەلقتىن رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئىشلەيدىغانلار يىلىغا 10 مىڭغا يەتكەنىدى.

شىنجاڭنىڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يىپەك، توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك قاتارلىق كەسىپلەرنىڭ تە-رەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. 1908 - يىلى ئۇيغۇر سودىگەر ھۈسەنباي 1000 قوينىڭ باھاسىغا گېرمانىيەدىن تېرە ئاشلاش ماشىنىسى ئەكىلىپ، ئىلدا تېرە زاۋۇتى قۇردى. 1910 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش باشلىغاندا، 250 ئىشچىسى بار ئىدى. بۇ شىنجاڭدىكى تۇنجى مىللىي سانائەت كاپىتالى شىركىتى بو-

لۇپ، شىنجاڭدىكى مىللىي سانائەتنىڭ بىخ ئۇرغانلىقىنى كۆر-سەتمە بېرىدۇ.

كۆپلىگەن چەت ئەل كاپىتالىستلىرى شىنجاڭدا بىر قەسەم زاۋۇتلارنى قۇردى، خام ئەشيا پىششىقلاپ ئىشلەپ ياكى يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، چەتكە توشۇپ كېتەتتى. نۇرغۇن چەت ئەل فېرمىلىرى مەبلەغ سېلىپ چارۋىچىلىق مەيدانى تەسىس قىلىپ، كۆپ ساندا چارۋا بېقىپ، شىنجاڭدىكى ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭ زېمىنىدا ئۆزىگە كېرەكلىك خام ئەشيا مەھسۇلاتلارنى بىۋاستە ئىشلەپچىقىراتتى. بۇ يېڭىدىن گۈللەنگەن پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بىۋاستە زەربە بېرىپ كەلگەن ـ چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا تەھدىت سالغانىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چارروسىيە پۇتۇنلەي ئېكسپورت قىلىنىدىغان پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللانىدى. مەسىلەن، قوي يۇڭىنى يۇيۇپ، تازىلاپ، ئوراشتىن باشقا يەنە ئىلى، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن زاۋۇت قۇرۇپ، يۇڭ، خۇرۇم، يۇڭ ئەدىيال، تاۋار ـ دۇردۇن ئىشلەپچىقاردى. چۆچەك، خوتەنلەردە ئالتۇن كېنى ئاچتى.

ھەرقايسى دۆلەتلەر شىنجاڭدا تاۋارلىرىنى سېتىش، كاپىتال چىقىرىش جەريانىدا، بىر تۈركۈم دەللاللارنى يېتىشتۇردى، دەللاللاردىن پايدىلىنىپ يەرلىك خام ئەشيالارنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتتى. بۇ دەللاللار چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ نىقابى ئاستىدا باج ئوغرىلاش ئارقىلىق قانۇنسىز پايدىغا ئېرىشەتتى. ئۇيغۇر خەلقى بىۋاستە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ئىدى. ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى مونوپول قىلىۋېلىپ ۋە چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ يېڭىلا ۋۇجۇتقا كەلگەن ۋە راۋاجلىنىۋاتقان مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى باستى.

ئاجىز مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك جاھانگىرلارنىڭ كۈچ-لۈك مونوپول كاپىتالى بىلەن رىقابەتلىشىشكە قادىر بولالمىغان-لىقتىن، جاھانگىرلارنىڭ سودىسى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىش-لىق دەللال سودىگەرلەر راۋاجلانغاندىن تاشقىرى، مىللىي سودا ـ سانائەت بوغۇلۇپ قېلىپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇ-رۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى چوڭ بولمىدى. ئۇيغۇرلار رايونىدا فېئودالىلىق تۈزۈم يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋەردى.

ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەيلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنقلابىي كۈرەشلىرى

1905 ـ يىلى ئىنقىلاب پېشۋاسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى جۇڭگو ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى-نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1911 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىنقىلابچىلار ۋۇچاڭدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، دۆلەت نامىنى جۇڭخۇا مىنگو دەپ جاكارلاپ، چىڭ سۇلالىسى يىلنامىسىنىڭ ئەمەلدىن قالغانلىقى-نى ئېلان قىلدى. شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا 2000 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئا-خىرلاشتۇرۇپ جۇمھۇرىيەت قۇردى. جۇڭگو خەلقىگە دېموكرا-تىك ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يولىنى ئې-چىپ بەردى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي چېگرا‌سى بولغان شىنجاڭغىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. ئۇرۇمچى ۋە ئىلە-دىكى قوزغىلاڭلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرا-نلىقىنى ئاياغلاشتۇردى. شىنخەي ئىنقىلابىغا ئۇيغۇر خەلقىمۇ

ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى 1911 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى كۆتۈرۈلدى. ئەمما پىلانىنىڭ ئەتراپلىق بولمىغانلىقى ۋە خائىنىنىڭ مەخپىي مەلۇمات بېرىشى قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ ئون كۈندىن كېيىن، 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىنقىلابچىلار رەھبەرلىك قىلغان يەنە بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ ـ ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى ئۇرۇمچى ئىنقىلابىغا قارىغاندا ئەتراپلىق ۋە تولۇق ئىشلىدى. ئۇلار خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يېڭى ئارمىيە ۋە گېلاۋ خۇيچىلارغا خىزمەت ئىشلەشكە قاراتتى. بۇ مەزگىلدە گېلاۋخۇي ئىلىدا ئەزالىرىنى كۆپەيتىۋاتقان بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن بۇ تەشكىلاتقا كىرگەنىدى. ئىنقىلابچىلار قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى نىزا ۋە ئىشەنچسىزلىكلەرنى تۈگەتتى، ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى. ئۇلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق ھالدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مۇشۇنداق بىر قاتار تەشۋىقات، تەشكىلات خىزمەتلىرى ئىشلەنگەنلىكتىن، ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلاڭغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى. ھېكسىمبەگ خوجا شۇ جايدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى يېتەكلەپ ئاشلىق ئىئانە قىلىپ، ئىنقىلابنى قوللىدى. سودىگەر ھۈسەنباي قاتارلىقلارمۇ ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىپ، قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەرگە ئېگەر ـ جابدۇق، ئۆتۈك قاتارلىقلارنى بەردى.

قوزغىلاڭ 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى كەچ سائەت توققۇزدا كۈ ـ
رە شەھىرى (بۈگۈنكى قورغاس ناھىيەسىدىكى كۈرە) دە پارتىـ
دى، ياڭ زەنشۇ قوزغىلاڭنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالـ
دى. قوزغىلاڭچى قوشۇن خۇيزۇ مۆتىۋىرى ما لىڭشياۋ، گېلاۋ ـ
خۇينىڭ رەھبىرى شۇ سەنتەينىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ھەر مىـ
لەت خەلقىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بەشكە بۆلۈنۈپ تېزلا شەر ـ
قىي قوۋۇقنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا قورال ـ ياراغ ئامبـ ـ
رىنى بېسىۋالدى. ئىككىنچى كۈنى قوزغىلاڭچىلار ئىلى جياڭـ
جۈنى جىرۋىينى تۈتۈۋېلىپ ئېتىۋەتتى. قوزغىلاڭ غەلىبە قىـ
غاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلار خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، مۇسۇلـ
مان، تىبەتلەردىن ئىبارەت «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ئىلگىرىـ
لەش جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ، «بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتى»نى
ئېلان قىلدى، ياڭ زەنشۇ جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنـ
دى. 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ـ جۇڭـ
خۇا مىنگو ھەربىي ھۆكۈمىتى ئىلى بۇيۇك تۈتۇق مەھكىمىسى
قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. سابىق ئىلى جياڭجۈنى گۇاڭ فۇنى
تۈتۇقلۇققا، ياڭ زەنشۇ قوماندانلىق باش ئىشتابنىڭ قوماندانلىـ
قىغا تەيىنلەندى. ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېـ
يىن، ئەلنى تىنچلاندۇرۇش ئېلانى چىقىرىپ پۈتۈن شىنجاڭدىـ
كى ھەر مىللەت خەلقىگە زور ئىلھام بەردى. ھەر مىللەت، ھەر
ساھەدىكىلەر ئىنقىلابنى قىزغىن ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلـ
دۇردى. بىرمۇنچە ئۇيغۇر گېلاۋخۇيغا قاتنىشىپ ئىنقىلابقا ئاۋاز
قوشتى. ئىلى قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈشتىن ئاۋۋال، يېڭىلا تەيىنـ
لەنگەن ئىلى جياڭجۈنى جىرۋي شەنشى ـ گەنسۇنىڭ ۋالىيسى
چاڭ گېڭ بىلەن يوشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ، چىڭ سۇلالىسىـ
نىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن،
شۇنتۇڭ خانىنى غەربكە كۆچۈرۈپ كېلىپ ۋاقىتلىق غەربىي
شىمالنى بازا قىلىپ، كېيىنچە تىرىلدۇرۇشنى قەستلىگەنىدى.

ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبىسى ئۇلارنىڭ بۇ سۆيىقەستىنى بەربات قىلدى، بۇ ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا قوشقان ئالاھىدە تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىلى قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئىلى قوزغىلىڭى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ بىر دەۋرلىك ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ھمايە قىلغان ئۇلۇغ باشلىنىشتۇر.

قومۇل، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىمۇ 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قومۇل ۋاڭى قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ فېئودال خوجىسى ئىدى. قومۇل ۋاڭلىرى 1697 ـ يىلى ئەبەيدۇللا تارخانىبەگدىن باشلاپ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ۋاڭلىققا مىراسلىق قىلىپ كەلگەنىدى. شىنجاڭدا ئۆل ـ كە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ـ مۇ بۇ تۈزۈم ئۆزگەرتىلمىدى. بۇ مەزگىلدىكى قومۇل ۋاڭى شا ـ مەخسۇت 1875 ـ يىلى ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلغانىدى. ئۇ ئۇي ـ غۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، قومۇلدىكى ئۇيغۇر خەل ـ قىنى ئون ئۈچ سۇمۇل (يېزىغا تەڭ) بۆلۈپ، ھەربىر سۇمۇلغا دورغىلارنى تەينىلەپ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قويغانىدى. ئۇيغۇر دېھقانلىرى قومۇل ۋاڭىغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشى شەرت ئىدى، يەنى ھەرئايدا مەلۇم كۈن ھاشارغا ئىشلەش بەدـ ـلىگە ئازغىنە يەرنى تېرىپ تۇرمۇشىنى قامدايتىتى. بۇنداق ھا ـ شار دەسلىپىدە ھەرئايدا ئۈچ كۈن ئىدى، كېيىنچە يەتتە كۈنگە كۆپەيتىلدى. دېھقانلار مۇشۇنداق ھەقسىز ھاشارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيەسى ۋە زۇلمى ئاستىدا شەخسىي ئەركىنلىكىنى يوقىتىپ، تۇرمۇشى ئېغىر نامراتلىق پاتقىقىغا پېتىپ، قۇللارغا ئوخشاپ قالدى، ئۇنىڭغا چىڭ ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرىنىڭ

زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى قوشۇلۇپ خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازى-لىقىنى قوزغىدى.

1907 - يىلى 5 - ئايدا قومۇلدىكى 1000 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر دېھقان تورپاق جەمەتىدىكىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېغىلىپ، ئالۋاننىڭ كۇن سانىنى قىسقارتىشنى، ۋاڭ ئوردىسىغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھۆكۈمەتكە غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. دېھقانلار كەتمەن، گۇرجەك، توقماق، پىچاقلارنى كۆتۈرۈپ، شوئار توۋلاپ، قومۇل شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ ۋاڭ ئوردىسىنى قورشىۋالدى. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىنى كېسەك بىلەن توسۇۋېتىپ، قومۇل ۋاڭى بىلەن ئىككى ئاي تىركىشىپ تۇردى. بۇ چاغدا شىنجاڭغا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ كېتىۋاتقان ياڭ زېڭشىن بىر تەرەپتىن باركۆل بازىرىدىكى يى شېڭگۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ دېھقانلارنى باستۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن ھاشارنى يەڭگىللىتىش توغرۇلۇق قومۇل ۋاڭى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ۋەقەدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۇەن داخۇا بۇ قېتىمقى ھاشارغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ رەھبىرىدىن سەككىز ئادەمنى ئۆلتۈردى، دېھقانلار ئاممىسى غەزەپلىنىپ يەنە بىر قېتىم قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا باسىتۇرۇۋېتىلدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا تورپاق جەمەتىدىكىلەر(موللا راجى، دۇگامەت، شاكىر قاتارلىقلار) رەھبەرلىك قىلغانلىقتىن، ئۇيغۇرلار بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتىدى[1].

تورپاق يېغىلىقى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قومۇل دېھقانلىرى تىز پۈكمەي، تېخىمۇ زور كۆلەملىك كۇرەشكە هازىرلاندى. 1912 - يىلى باهاردا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى

① بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 20 -، 21 - بەتلەر؛ «قومۇل ناھىيەسى تەزكىرىسى»، 328 - بەت.

يۇەن داخۇا ئۆزىنىڭ ھالاكەتكە يۈز تۇتقان تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئىلىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، شامەخسۇتتىن 500 ئەسكەر سوراپ، ئۇلارنى شىخۇ ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتمەكچى بولدى. بۇ 500 ئەسكەر قومۇلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە، تۆمۈر خەلىپە ئۇلارغا باشلامچىلىق قىلىپ، قوشۇننى باشلاپ ماڭغان ئەمەلدارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ھاشارنى يەڭگىللىتىشنى چاقىرىق قىلىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ باركۆل-دىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشتى. گېلاۋخوجا ئادەم ئەۋەتىپ تۆمۈر خەلىپە قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن ئالاقىلەشتى، ھەربىي ئالاقە ئورنىتىلىپ، دېھقانلارنى ئۆلتۈرگەن جاللات يى شېڭفۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇن يۇەن داخۇا ئەۋەتكەن قورشاپ يوقىتىشقا كەلگەن قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، كۆپ مىقداردىكى قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىنى غەنىيمەت ئالدى، ئۆزىنى تېخىمۇ ياخشى قوراللاندۇرۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇردى. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەينىلەنگەندىن كېيىن، ھەربىي كۈچكە تايىنىپ باستۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، «كۆرۈنۈشتە جەڭ قىلىشنى ئاساس قىلىمۇ، ئاستىرتىن ھال سوراپ تەسەللى بېرىشنى ئاساس قىلىش» نەيرەڭىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆز قوشۇنلىرىغا «قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇستىلىق بىلەن ئالداپ، ئۆزىگە تارتىش، دۇشمەن بىلەن تۈتۈشۇپ قېلىپ، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى داۋالغۇتۇۋەتمەسلىك»نى بۇيرۇدى[1]. 1912 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ، ياڭ زېڭشىنىڭ تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش چارىسى ئىزچىل ئەمەلگە ئاشمىدى. بىراق ئۇ قومۇلدا تۇرۇشلۇق قىسمىغا كۆپ قېتىم تاغقا چىقماسلىق، قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن قوراللىق توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش

① ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكتىن ساۋاقلار»، B توپلام، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۆرەش قىلىش ئىرادىسىنى سۇسلىتىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. دېگەندەك قوزغىلاڭچى قوشۇن قوراللىق پائالىيەتلەرنى ۋە ئامەمۇڭى خىزمەتلەرنى بوشاشتۇرۇپ قويدى. 1913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ياڭ زېڭشىن خۇيزۇ يېڭجاڭ لى شۇفۇنى ئۆز خىتىنى ئېلىپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى. ئۇ «قۇرئان» تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ، قومۇل ۋاڭنىڭ ھاشارنى ئىككى كۈنگە قىسقارتىشىغا، قوزغىلاڭچى قوشۇننى ھۆكۈمەت ئارمىيەسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، تۆمۇر خەلىپىنى يېڭجاڭلىققا تەينىلەشكە كاپالەتلىك قىلدى. تۆمۇر خەلىپە ئىخلاسمەن مۇسۇلمان، شۇنداقلا سىياسىي كۆرەش تەجرىبىسى كەمچىل بولغانلىقتىن، ياڭ زېڭشىننىڭ سۆيىقەستىنى تونۇپ يېتەلمەي شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ، ياڭ زېڭشىن بىلەن مۇرەسسەلەشتى ۋە ياڭ زېڭشىننىڭ قاپقىنىغا چۈشۈپ كەتتى.

قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى تۇرپان دېھقانلىرىنىڭمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشتى. لۇكچۇن ۋاڭلىقمۇ قومۇل ۋاڭلىقىغا ئوخشاشلا چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن قۇرۇق ئەمەل بولۇپ، لۇكچۇن ۋاڭى بىلەن تۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆتكۇر زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. قومۇل قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، 1912 ـ يىلى كۈزدە تۇرپان ئاستانىدە مۇيدىن خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قومۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ياڭ زېڭشىن ئوخشاشلا «تەسلىم بولۇشقا چاقىرىش» ۋاستىسىنى قوللىنىپ، دېھقانلار قوشۇنىنى بىر بالىون قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، مۇيدىن خەلىپىنى يېڭجاڭ قىلىپ ئۆرۈمچىگە جايلاشتۇردى. تۆمۇر خەلىپە، مۇيدىن خەلىپىلەر ئۆرۈمچىگە كىرگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن ئۇلارنىڭ ھەربىتىنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. قومۇل ۋاڭى ۋە يەر

لىك ئەمەلدارلار كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھاشارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تۈگۈل، قوزغىلاڭ جەريانىدا ۋاڭ ئوردىسى تارتقان زىيانىنى دېھقانلاردىن ئۇندۇرۇۋالدى. قوزغىلاڭدىن كېيىن تۆمۇر خەلىپە تەيىنلىگەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋاڭ ئوردىسى ئالماش-تۇرۇۋەتتى، بەزىلىرى قاماققا ئېلىندى. بۇ ۋاقىتتا، تۆمۇر خەلىپە ياڭ زېڭشىننىڭ نەيرىڭىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ ئۆز يېقىنلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مەخپىي قورال يۆتكەپ، روزا ھېيىت مەزگىلىدە قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇمچىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى. ئەمما، خائىننىڭ چېقىپ قويۇشى بىلەن ياڭ زېڭشىن توزاق قۇرۇپ، 1913 - يىلى 9 - ئايدا تۆمۇر خەلىپە ۋە مۆيدىن خەلىپىلەرنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ قوشۇنىدىكى نۇرغۇن ئادەم گۇچۇڭ ناھىيەسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئولانئۇسۇ جىلغىسىدا ياڭ زېڭشىن بۆكتۈرمىگە قويغان ئەسكەرلەر تەرىپىدىن قىرىپ تاشلاندى. 1914 - يىلى 3 - ئايدا مۆيدىن خەلىپىنىڭ سەپدىشى ئەمەت ۋە تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىرلار تۇرپاندا قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار مۆيدىن خەلىپىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا قەسەم ئىچىپ قوللىرىغا قورال ئالدى. ئۇلار ئەزەلدىن ئەمىلگە تايىنىپ كىشىلەرنى بوزەك قىلىپ كەلگەن جىسانى ئۆلتۈرۈپ ياقۇنتاغقا چىقىۋالدى. ئاندىن جەمىسار، گۇچۇڭ، پىچان تاغلىرىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىدى. ئەمەت خائىن تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، قوزغىلاڭ 1914 - يىلى 2 - ئايغا كەلگەندە مەغلۇپ بولدى.

ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە قارىتا ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇ مىللەتلەرنى ئۆزئارا قارىمۇقارشى قىلىپ، بىر - بىرىنى چۈشەپ قويۇش ئارقىلىق زىددىيەتلەردىن پايدىلىناتتى. ياڭ زېڭشىن چوڭ پومېشچىك، باي سودىگەرلەر ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى تىزگىنلە-

دى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يۇرتۇزلۇق قارىشىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بىر - بىرىگە سېلىپ قويدى. ئىلىدا ياقۇپباي ۋە ھۇسەنباي دېگەن ئىككى چوڭ باي بولۇپ، ئالدىنقىسى قەشقەرلىك، كېيىنكىسى ئاتۇشلۇق ئىدى. بۇ ئىككىيلەن شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ ئارىسىدا بىر قەدەر زور تەسىر كۈچكە ئىگە ئىدى. ياڭ زېڭشىن ياقۇپبايدىن ئىشپىيون ئورنىدا پايدىلىنىپ ئۇنىڭغا «سەممەيەت» بىلدۈردى. ھۇسەنبايىنمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئىززەتلەپ مۆتىۋەر قاتاردا مۇئامىلە قىلدى. ياڭ زېڭشىن بۇ ئىككىيلەننى پۈت تېپىشتۇرۇپ قويۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلارغا ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈشنى بۇيرۇدى. بىردەم ئۇنىڭغا، بىردەم بۇنىڭغا يان باستى. بۇ ئىككىيلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنى باي بولۇش، مەنسەپ ئۆستۇرۇشتىكى يۆلەنچۈك قىلىۋالدى. ياڭ زېڭشىن قەشقەرلىك باي سودىگەر روزىنى ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ باشلىقى، ئاتۇشلۇق ياقۇپنى مەملىكەتلىك پارلامېنت ئەزاسى قىلىپ ئۆستۈردى. باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر بايلىرىنىمۇ مەملىكەتلىك كېڭەش پالاتا ئەزاسى قىلىپ، ئۇلار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنى كونترول قىلدى.

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، فېئودال ئەمەلدارلار ۋە ھەر مىللەت فېئودال بەگلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىشى ۋە قاقتى - سوقتى قىلىشى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆزىمۇ شىنجاڭدىكى ئەمگەكچى خەلقنى شىلاشنى مەقسەت قىلغان ئەمەلدارلارنىڭ بىرەر مەنسەپكە ئۆتۈشىپ قالسا، زورلۇق بىلەن خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلۋېلىپ، چۆنتەكنى توشقۇزماي قايتمايدىغانلىقىدەك ئەھۋالنىڭ جۈڭگودا ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. ھەر مىللەت فېئودالىرىمۇ باج - سېلىق يىغىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى تېخىمۇ بەك قاقتى - سوقتى قىلاتتى. ئەمە-

گەكچى خەلق فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشى ئاستىدا ناھايىتى ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى.

ياڭ زېڭشىن ئۆلكە ئىچىدە ئىشكىنى ئېتىۋېلىپ خەلقنى نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. ئۇ ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق پوچتا ـ تېلېگرافنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەرقانداق گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قاتتىق مەنئى قىلدى. ئۇ ئۆزى يېزىپ مەھكىمىسىنىڭ زالىغا ئېسىپ قويغان مەسنەۋىسىدە شۇنداق دېگەنىدى:

جۇمھۇرىيەت تۈنجى رەت قىلدى ئىزھار مەرىپەت،
ئۇيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك.
جۇڭگۇيۈەندىكى غوۋغاغا پەرۋا قىلماق نە كېرەك،
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئېرەم ھۆسنىدەك.
مۇسۇلمانىنى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەند قىلساڭ،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.»

ئۇ ئۇزۇن مەزگىل بېكىنمىچىلىك ۋە خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىنىڭ ئارزۇسىغا ماس ھالدا، رۇسىيەدە يۈز بەرگەن ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنىمۇ كۈچىنىڭ بارچە توستى. شۇڭا «4 ـ ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپ قېتىم ئىنقىلابي كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا كۆرۈنەرلىك تەسىر قوزغىمىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر ياش ئەمەلدارلار ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭدىكى فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇردى. ئۇلار فەن

ياۋنەننى مەركەز قىلغان ھالدا بارا ـ بارا سىياسىي جەھەتتە ئۆكتىچى گۇرۇھ بولۇپ شەكىللىنىپ، ياڭ زېڭشىن باشچىلىقىدىكى جاھىللار گۇرۇھىغا قارشى كۈرەش قىلدى. فەن ياۋنەن قاتارلىق كىشىلەر ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا خەلقنى نادانلاشتۇرۇش سىياستىنى يولغا قويۇپ، مىللىي زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، ناھايىتى چىرىك لەشكەن ۋە قاراڭغۇلۇققا تولغان سىياسىي ھاۋانى شەكىللەندۈردى، دەپ قارايتتى. ئۇلار شىنجاڭنى ياخشى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، سىياسىيدا چوقۇم ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كېرەك، ھەرقايسى مىللەتلەرگە مۇتلەق باراۋەر بولۇپ، بىردەك مۇئامىلە قىلىش كېرەك؛ بۇنىڭ ئۈچۈن تېزلىكتە مىللىي باراۋەرلىك سىياستىنى يولغا قويۇش، مالىيەنى رەتكە سېلىش، خىيانەتچىلىكنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش، ماۋارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھەربىي قىسمىنى تەرتىپكە سېلىش زۆرۈر، دەپ قارايتتى. بۇ تەشەببۇس ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ تارقالىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ مەلۇم تەسىر پەيدا قىلدى. ئۆكتىچىلەر 1928 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارارلىق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمىدا ياڭ زېڭشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دۇر. جاھىللار گۇرۇھى تېزلىكتە ئەسكەر ئەۋەتىپ سىياسىي ئۆزگىرىشنى باستۇردى. فەن ياۋنەن قاتارلىقلار قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى، سىياسىي ئۆزگىرىش ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولدى.

«7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىنىڭ يېقىنى، سابىق مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇ ياڭ زېڭشىنىڭ كونا جەندىسى

گه تولۇق ژارىسلىق قىلىپلا قالماي، يەنە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تېخىمۇ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتى يۈرگۈزدى. بۇ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلىپلا قالماي، سىياسىي جەھەتتىمۇ داۋالغۇپ تۇرىدىغان ئەنسىز ھالەتنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن قوـ مۇل خەلقنىڭ جىن شۇرۇپنغا قارشى كۈرىشى باشلاندى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، قومۇل رايونىدا يەنىلا قوـ مۇل ۋاڭنىڭ جاساق تارخانلىق تۈزۈمى داۋاملىق ساقلىنىپ كەلدى. قومۇل ۋاڭنىڭ 40 مىڭ مودىن ئارتۇق يېرى بار بوـ لۇپ، كۆپ قىسمىغا دېھقانلار مەجبۇرىي، ھەقسىز ئىشلەپ بېـ رەتتى. دېھقانلار ئۆزىنىڭ ئازغىنە يېرىدىن چىققان ھوسۇل ئۈـ چۈن بەلگىلىك مىقدارىدا ئاشلىق تاپشۇرۇپلا قالماي، يەنە سۇ پۇـ لى، جازانە ۋە ئۆشرە ـ زاكات قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. 1907 ـ يىلى ۋە 1912 ـ يىلى قومۇل دېھقانلىرى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا چىدىمايى، ۋاڭلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشنى تەـ لەپ قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئىككىلا قېتىمدا باستۇرۇۋېتىلدى. 1930 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قومۇل ۋاڭى شامەخـ سۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى نەزەر ژارىسلىق قىلدى. ئۇـ زۇن يىللاردىن بېرى ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى ئۇچۇن كۈرەش قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى يەنە بىر قېتىم جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىدىن يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىپ نەزەرىنىڭ ژارىسلىق قىلىشىغا قارـ شى تۇردى. جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى ئۆز مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، قومۇل ۋاڭىنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەرنى ئۆزگەرتىش ھۆكۈمەتنىڭ باج كىرىمىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، يەنە گەنسۇـ دىن چىققان مۇساپىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، بوز يەر ئېچىپ تېـ رىلغۇ يەرنى كۆپەيتىپ، دېھقانچىلىق ېجىنى ئاشۇرۇش مالىيە ـ

دىكى قىزىل رەقەمنى تولدۇرۇش قاتارلىقلارغا پايدىلىق، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرىن دېھقانلارنىڭ تەلىپىگە مايقۇل بولۇپ، قومۇل رايونىدا قومۇل، ئاراتۇرۇك، باركۆلدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيەنى تەسىس قىلىپ، بوز يەر ئېچىش ۋە غەللە - پاراق يېغىشقا كىرىشىپ كەتتى. جىن شۇرىن نەزەرنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلىدى.

1931 - يىلى 1 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىقى ئۈچ ناھىيەنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بوز يەر ئېچىش ۋە يەر بېجى يېغىش چارىلىرىنى ئېلان قىلدى. يەر بېجى يېغىش چارىسىدە: «ئۇيغۇر دېھقانلىرى پىششىق يەرلەرنى تېرىشنى خالىسا يەر خېتى ئېلىپ داۋاملىق تېرىسا بولىدۇ، بىراق يەر بېجى 1930 - يىلىدىن باشلىنىپ يېغىلىدۇ، ۋاقى ئوردىسىغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، ئۇيغۇر دېھقانلىرى داۋاملىق تېرىشنى خالىمىغان يەرلەر ۋە بوز يەرلەر بوز يەر ھېسابىدا تېرىغۇچىلارغا (ئاساسلىقى خەنزۇلارغا) ئىككى يىللىق يەر بېجى كەچۈرۈم قىلىنىپ بېرىلىدۇ» دېيىلدى. ئەمەلىيەتتە ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئەينى ۋاقىتتا گەنسۇدا تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچراپ قېچىپ چىققان بىر قىسىم مۇساپىرلارغا پىششىق يەرلەرنى ۋە بىنەم يەرلەرنى بۆلۈپ بەرگەنلىكى ئۈستىگە، ئۇلارغا ئۆكۈز، دېھقانچىلىق قوراللىرى ۋە ئۇرۇق تارقىتىپ بېرىپ ياردەم قىلىدى. ئەكسىچە ئۇيغۇر دېھقانلىرى بولسا بەلگىلىمە بويىچە پىششىق يەرگە ئىگە بولالمىدى، بۇنىڭ كۆچلۈك نارازلىق قوزغىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ قومۇل دېھقانلىرىنى ۋاقى - غوجىلارنىڭ فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىدىن قۇتقۇزۇش ئەسلىدە بىر ياخشى ئىش ئىدى، بىراق ئۇ فېئودال ۋاقى - غوجىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيەسىنى ئاخىرلاشتۇرالىغان بىلەن، مىللىي تەڭسىزلىك

ۆه باج ـ سېلىقىنىڭ يەنمۇ ئېغىرلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقار-
دى، شۇڭا دېھقانلار ھۆكۈمەتتىن نارازى بولدى. قومۇل دېھقان-
لىرى يەر بېجى ئېلىشنى كېچىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان بول-
سىمۇ، يەرلىك ھۆكۈمەت بۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى. دەل مۇشۇ
پەيتتە شوپۇل چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ھەربىي قىسىمنىڭ بىر
ئەمەلدارى ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ قىزىنى مەجبۇرىي خوتۇنلۇققا ئې-
لىشقا ئۇرۇندى. بۇ خەلقنىڭ كۆچلۈك غەزىپىگە، خەلق قوزغى-
لىڭىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولدى. 1931 ـ يىل 3 ـ ئايدا
قوزغىلاڭچىلار شوپۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ پەيجاڭىنى ۆه
ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قورال ـ ياراغلىرىنى تارتۋالدى.
ئارقىدىنلا ئاراتۇرۇك، نوم، توخۇلۇ، تاشۇبلىق قاتارلىق جايلار-
دىكى ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشۇپ،
جىن شۇرېننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقتى. قومۇلدا تۇ-
رۇشلۇق قوشۇننىڭ قوماندانى لیۇ شىزېڭ نەچچە قېتىم ئەس-
كەر ئەۋەتىپ باستۇردى. بۇ چاغدا تۆمۇر خەلىپە قوزغىلاڭچىغا
قاتناشقان خوجىنىياز ھاجى قوزغىلاڭچىلارنى تەشكىللەپ،
قاراڭغۇ كېچىدە تاغ جىلغىسىدا لیۇ شىزېڭنىڭ قوشۇنىغا زەربە
بەردى. لیۇشىزېڭ ئەۋەتكەن بىر باتالیون ئەسكەر تاغدا ئاساسەن
يوقىتىلدى. خوجىنىياز ھاجى قومۇل ۋاڭ ئوردىسى مۇھاپىزەت-
چىلەر قىسمىدا پالگان بېشى بولغانىدى. ئۇ نەزەر دائىرىسى
كەڭرى، ھۆكۈم قىلىشقا ماھىر، چىقىشقاق كىشى بولۇپ، قوز-
غىلاڭچىلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ
ھۆكۈمەتكە قارشى قوراللىق كۈچلەرنىڭ رەھبىرى بولۇپ قال-
دى. قومۇل ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قوزغىلاڭنى قورال كۈچى
بىلەن باستۇرۇپ غەلىبىگە ئېرىشىشنىڭ قىيىنلىقىنى ھېس
قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىنى «تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىپ»،
قوزغىلاڭچىلارنىڭ قورال تاپشۇرۇشىنى شەرت قىلدى. خوجە-
نىياز ھاجى تۆمۇر خەلىپە قوزغىلىڭىدىن ياخشى ساۋاق ئالغان

بولغاچقا، جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە ئۇ-نىمىدى. جىن شۇرىن قومۇلدىكى ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۇق-قاندىن كېيىن، ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن يەنە قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ چاغدا باركۆلدىكى قازاقلارنىڭ رەھبىرى غاربىمۇ قوزغىلاڭ-غا ئاۋاز قوشتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن غارىپ گەرچە ھازىر غەلىبە ئارقا - ئارقىدىن قولغا كەلتۈاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۆلكە ئارمىيەسىنىڭ كۈچى ئۇستۈن بولغانلىقتىن، ۋاقىت ئۇزارغانچە ئۆزلىرىنىڭ بەرداشلىق بېرىپ بولالماسلىق ئېھتى-مالىلىقىنى ئويلىشىپ، جيۇچۈەنگە ئادەم ئەۋەتىپ ما جۇڭيىڭدىن ياردەم سورىدى[1].

ما جۇڭيىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشيا دېگەن يېرىدىن بولۇپ، ئۆزىنى گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي بىرلەشمە ئارمىيەسى-نىڭ باش قوماندانى دەپ ئاتىۋالغانىدى. 1931 - يىلى زېمىن تا-لىشىپ جاڭيېغا ھۇجۇم قىلغاندا يېڭىلىپ جيۇچۈەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇ چىقىش يولى تاپالمايۋاتقان پەيتتە، خوجىنىياز ھاجى ۋە يولۋاسنىڭ تەكلىپى يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ما-جۇڭيىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، قوشۇنىنى باشلاپ شىنجاڭغا كىردى. 1931 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قومۇلنىڭ شەر-قىدىكى ساربۇلاققا يېتىپ كەلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا قومۇلنىڭ مۇداپىئەدىكى ئۆلكە ئەسكەرلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، قومۇلنىڭ كونا شەھەر، يېڭى شەھەرلىرىنى قورشاپ، كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بىراق، قومۇل شەھىرىدە ئوق - دورا يېتەرلىك، ئاشلىق خېلى كۆپ بولغاچقا، شەھەرنى يېرىم يىلدەك مۇھاسىرىگە ئې-لىۋالغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىدى. كېيىن ماجۇڭيىڭ قو-شۇن باشلاپ باركۆلگە ھۇجۇم قىلدى، باركۆلدە ئۆلكە ئارمى-يەسىنى مەغلۇپ قىلىپ، كۆپ مىقداردىكى قورال - ياراغقا ئې-

① بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 126 - 130 - بەتلەر؛ ھەمدۇللا قۇربانوف: «خوجىنىياز ھاجى توغرىسىدىكى ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 15 - سانىغا كىر-گۈزۈلگەن، 1 - 5 - بەتلەر.

رىشىپ، كۈچىنى زورايتتى. جىن شۇرىن قومۇلدىن كەلگەن جىددىي تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، لۇ شياۋزۇنى باش قوماندان، شېك شىسەينى باش مۇشاۋىرلىققا تەينلەپ قو- مۇلغا يارەمگە ئەۋەتتى. ئەمما، ئالدىن يۇرەر قوشۇن لودۇڭغا كىرگەندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي تارمار بولدى. لۇ شياۋزۇ گۇچۇڭغا چېكىندى. ئارقىدىنلا جىن شۇرىن يەنە ئىلىدىكى جاڭ پېيىۋەننى باش قوماندانلىققا تەيىن- لەپ، قومۇلغا كىرىپ مۇھاسىرىنى تارمار قىلىشقا بۇيرۇدى. ما جۇڭيىڭ ما شىمىڭنىڭ قوشۇننى داۋاملىق ئۆلكە ئارمىيەسى بىلەن قارشىلىشىشقا قالدۇرۇپ ئۆزى جيۇ چۈەنگە قايتىپ كەت- تى[1].

ما جۇڭيىڭ كەتكەندىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجىمۇ قوشۇ- نىنى باشلاپ تاغقا چىقىۋالدى. بۇ دەل ياز بىلەن كۈزنىڭ ئارا- لىقىدىكى چاغلار بولۇپ، ئوت ـ چۆپلەر قويۇق ئۆسكەنلىكتىن ئۆلكە ئارمىيەسىنىڭ ھەربىكەت قىلىشى قىيىنغا توختايتتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا جاڭ پېيىۋەن ئىلىغا قايتۇرۇلۇپ، ئورنىغا سە- جاڭ لى خەيرۇنى قومۇلنى قوغداشقا ئەۋەتتى، شېك شىسەي، لىيۇ جيېسەننى قوزغىلاڭچىلارنى داۋاملىق قورشاپ يوقىتىشقا تەينىلدى. خوجىنىياز ھاجى قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ تاغقا چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئاشلىق ۋە ئوق ـ دورا جەھەتتىن قە- سىلىپ قالدى. بۇ چاغدا تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى ئوچ ۋەكىل- نى ئۈنىڭ بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار 500 قۇر ھەر- بىي كىيىم، 70 تال ملىتىق، نەچچە سانىدۇق ئوق ـ دورا ۋە ئۈن ئالغاچ كەلگەنىدى. كېيىن يەنە پىلىموت، ئوق ـ دورا ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى. خوجىنىياز ھاجى يە- نە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن ئوتتۇزدىن كۆپرەكىنى تاشقى موڭغۇلە-

① ۋاڭ مېڭياڭ نەشرگە تەييارلىغان: «ما جۇڭيىڭ ۋەقەسىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرلە- شىشى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 5 ـ سانىغا كىرگۈزۈلگەن، 104 ـ 138 ـ بەتلەر؛ بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 130 ـ 132 ـ بەتلەر.

يەگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. خوجنىياز ھاجىنىڭ قىسمى يەنە ئاق ئورۇس سودىگىرى گېمىلكىنىڭ 400 تۆگىلىك مېلىنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى، بۇنىڭ بىلەن خوجنىياز ھاجىنىڭ ئەمەلىي كۈچى بارا - بارا كۈچسىيىپ، ئۆلكە ئارمىيەسىگە ئۇزۇكسىز زەربە بېرىپ تۇردى.

خوجنىياز ھاجىنىڭ غەلىبىسى جىن شۇرېنغا قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇشنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئۇ يەنە ئادەم ئەۋەتىپ خوجنىياز ھاجى بىلەن سۆلھىلەشمەكچى بولدى. يولۋاس قاتارلىق كىشىلەرنىڭ پىلانلىشى بىلەن، سۆلھى شەرتلىرى ئۇستىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. كېلىشىم بويىچە، ئۆلكە تەرەپ قوزغىلاڭچىلارغا 400 دادەن بۇغداي، تۆت تۇمەن سەر ئۆلكە پۇلى(كۈمۈش تەڭگە) بېرىش بەدىلىگە قوزغىلاڭچىلاردىن 2000 تالدىن ئارتۇق مىلتىقنى يىغىۋالماقچى بولدى. تەقسىماتتا يولۋاس بىلەن خوجنىياز ھاجى جاڭجاللىشىپ قالدى، يولۋاس گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرا سىغا بېرىۋېلىپ، ما جۇڭيىڭدىن پاناھ تىلىدى. خوجنىياز ھاجى قىسمىنى باشلاپ قومۇلغا يۈرۈپ كەتتى. 1932 - يىلى 11 - ئايدا تۇرپان ئاستانىدە مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلار قومۇل قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئاستانىدە ئۆلكە ئارمىيەسى بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ، بىر باتالیون ئەسكىرىنى تامامەن يوقىتىپ، نەچچە يۈز تال مىلتىق ۋە نۇرغۇن ئوق - دورىغا ئېرىشتى. تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۇچ ناھىيە خەلقى ئاستانىدە قوزغىلاڭ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، توپ - توپ بولۇپ ئاستانىگە يېتىپ كېلىپ، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ قورۇسىغا يىغىلىدى. ئارقىدىنلا تۇرپان ناھىيەسىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، پىچاغا يۈرۈش قىلدى، ئەمما 13 كۈن شىددەتلىك جەڭ قىلغان بولسىمۇ يېڭىلىپ قالدى. يېڭىلگەن قوزغىلاڭچىلار قومۇل تەرەپكە

يۆتكىلىپ، شەرقتىن كەلگەن خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن ئۇچراشتى. ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سانى نەچچە تۈمەنگە يېتىپ ھەيۋىسى تېخىمۇ ئاشتى. جىن شۇرېن ئۆلكە ئارمىيەسى بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇپ بولالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، 2000دىن ئارتۇق ئاق ئورۇس ئەسكىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، لۇكچۇنگە قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار لۇكچۇندە قوزغىلاڭچىلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى مەخسۇت مۇھىتىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار ۋە خەلق ئاممىسى تاغلارغا قېچىپ چىقىۋالدى، نۇرغۇن كىشى ئاچلىقتىن ۋە سوغۇقتىن ئۆلۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئادەم سانى كۆپ بولغان بىلەن قورال يېتىشمەيتتى.

چىرىك، ئىقتىدارسىز جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى قومۇل، تۇرپانلاردا يۇز بەرگەن قوزغىلاڭنىڭ زەربىسى بىلەن ھەربىي ئىشلاردا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى، مالىيە كىرىزىسى كۈنسېرى كۈچەيىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇمۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى، ھۆكۈمەت ئۆلكىنىڭ ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالدى. 1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىدىكى رادىكال ئىدىيەگە ئىگە تاۋ مىڭيۇ، چېن جۇڭ، لى شياۋتيەن قاتارلىق ياش ئەمەلدارلار ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئاق ئورۇس قوشۇنى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھەربىي - سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، جىن شۇرېننى قوغلىۋېتىپ يېڭى ھۆكۈمەت تەشكىللىدى. لىيۇ ۋېنلۇڭنى ۋاقىتلىق رەئىس قىلىپ سايلىدى، شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولۇۋالدى.

قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىنقىلابقا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارقا - ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. 1933 - يىل 2 - ئايدا توق-

سۇنلۇق تۆمۈر ئېلى تۇرپان، قارا شەھەر، لۈكچۇن، كورلا، بۇ-گۇر، كۇچا، شايار، باي قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭچى قو-شۇنغا رەھبەرلىك قىلىپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر يېڭىشەھەردە جىن شۇرېننىڭ ئىنىسى جىن شۇجى تۇ-رۇۋاتاتتى. ئۇ خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلغاچقا، خەلق ئۇنىڭغا چىش ـ تىرنىقىغچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ قوزغىلاڭ-چىلارنىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئالدىراپ ـ تېنەپلا ئۇلارنى توسۇشقا ئەسكەر ئەۋەتتى، بۇ قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ مارالبېشىغا چېكىنىدى. مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋالدا جىن شۇجى ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالدى. قەشقەرنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقى ۋالىي ما شاۋۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ما شاۋۇ مارالبېشىغا تۆمۈر ئېلىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم ئەسكەر ئەۋەتكەن بولـ-سىمۇ، ئۇلار ئىككى ئايلىق تىركىشىشتىن كېيىن پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. ما شاۋۇ قىرغىزلارنى ئەۋەتىپ باستۇرۇشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، تۆمۈر ئېلى قىرغىز ئوسمانىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەر شەھىرىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئىشـ-غال قىلدى.

خوتەن رايونىدىكى قوزغىلاڭ دەسلەپتە قاراقاش ناھىيەسـ-دىن باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتىكى قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ئاچكۆز، نومۇسسىز ئادەم بولۇپ، يەرلىك مۇشتۇمزورلار بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇن يالىشىپ، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا قاتـ-تىق زۇلۇم قىلغانلىقتىن، خەلقنىڭ نەپرىتىگە قالغانىدى. 1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا جىن شۇرېن لاداقتىن بىر تۈركۈم قورال ـ ياراغلارنى يۆتكەپ كەلگەندە، بۇ قورال ـ ياراغلارنى قوزغىلاڭچىلار قولىغا چۈشۈرۈۋالدى ۋە تۆمۈر ئېلى ئاقسۇنى ئىـ-گىلىگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چىرا، كېرىيە، لوپ، گۇما، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى خەلقـ-

مۇ بۇنىڭغا قىزغىنلىق بىلەن ئاۋاز قوشتى، بۇنىڭ بىلەن ناھا-
يىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ رايونلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولـ-
غا ئۆتتى.

1933 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سابىت دامولا قا-
تارلىقلار پىلانلىغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيـ-
تى» قەشقەردە قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. سابىت دامولا باش
ۋەكىللىككە تەينىلىنىپ، خوجىنىياز ھاجىنى ئۆزىگە تارتىش
ئۈچۈن، ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىس
دەپ ئېلان قىلدى. ھۆكۈمەتنىڭ پىروگراممىسىدا، شەرىئەت
مىزان قىلىنىدىغانلىقى، ئىسلام دىنى ئاساسىدىكى شەرىئەت
دىندارلار ۋە پومېشچىكلار بىرلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان-
لىقى بەلگىلەنگەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھىندىستان، ئافغانىس-
تان، ئىران، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە
قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، خەلقئارانىڭ ئېتىراپ
قىلىشىغا ئېرىشمەكچى بولدى. بۇ ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كې-
يىن، ئۆزىنىڭ چېرىكلىكى، ئىقتىدارسىزلىقى، تەشكىللىنىش-
تىكى چېچىلاڭغۇلۇقىدىن سۆزى بىلەن ئەملى بىردەك بولماي،
كۆپ سانلىق ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىدى، بۇنىڭ بىلەن
ھەتتا قەشقەر شەھەر رايونىنىمۇ كونترول قىلىپ تۇرالمىدى.
ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۆزئارا پۇت تېپىشىپ، ھوقۇق تالاشتى يا-
كى ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىپ پۇقرالارنى ئەزدى. شۇڭا بۇ ھا-
كىمىيەت ناھايىتى تېزلا گۇمران بولدى. كېيىن خوجىنىياز
ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن توختام تۈزۈپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتـ-
نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى.

1933 ـ يىل 12 ـ ئايدا غۇلجىدىكى جاڭ پېيىۋەن بىلەن
ما جۇڭيىڭ ھەمكارلىشىپ، شېڭ شىسەيگە ئورتاق زەربە بې-
رىشكە تەييارلاندى. بۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئار-
مىيەسى شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ ئىتتى-

پاقدىشى بولغان جاڭ پىيىۋەن ئارمىيەسىنى يوقاتتى. شىخۇ، ماناس قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىدى، ئارقىدىنلا سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ھاۋا ئارمىيە قىسمى ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى شىددەتلىك بومبارداىمان قىلدى، پىيادە ئەسكەرلەر بولسا ئېغىر قوراللار ۋە تانكىلار بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. ما جۇڭيىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىندى. ما جۇڭيىڭ قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغاندىن كېيىن، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، شەھەر ئىچىدە ئىككى كېچە ـ كۈندۈز چوڭ قىرغىنچىلىق قىلدى، ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 4000 ـ 5000 ئادەمدىن ئېشىپ كەتتى. ئاتۇش ۋە يېڭىسارلاردىمۇ شۇ جايدىكى پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، كۆيدۈرۈپ، بۇلاپ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، ئىككى قولى ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قېنى قىزىل قېنى بىلەن بويالدى. ئۇلار يەنە قەشقەر خەزىنىسىنى نەچچە يۈز جىڭ ئالتۇن تىللا ۋە چوكا ئالتۇن، يۈز نەچچە تونىنا كۈمۈشنى بۇلاپ قۇيقۇرۇق قىلىپ قويدى. ئەڭ ئاخىردا چېكىدىن ئاشقان بۇ قەبىھ جاللاتلار سوۋېت ئەلچىخانىسىنىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا پاناھ تىلەپ چىقىپ كەتتى[1].

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى، مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرى، جاھانگىرلارنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكى جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئېتىبارىنى قوزغىدى. ياپونىيا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كومپارتىيەسى شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىدە بولدى. 1937 ـ يىلى باھاردا جۇڭگو ئىشچى ـ دېھقان قىزىل ئارمىيەسى 4 ـ يۆنىلىش ئارمىيەسى خېشى كا-

① بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 228 ـ بەت، سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، 170 ـــ 171 ـ بەتلەر.

ریدوریدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قالدۇق قىسمى يولداش لى جورەن، لى شيەننيەنلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن شىنجاڭغا كىردى. چېن يۈن، تېڭ دەييۈن قاتارلىق يولداشلار موسكۋادىن شىنجاڭغا ئۇلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن كەلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كېلىشتۇرۇشى ۋە ياردىمى بىلەن، جۇڭگو كومپارتىيەسى شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىكە سەپ قۇردى①.

شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش، خەلقنى ئۆزىگە مايىل قىلىش، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ياقلايدىغانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستانە ئۆتۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدىغان چاغدا ئۇ «مىللىي باراۋەرلىكنى يولغا قويۇش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش، يېزىلاردا قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، ئەمەلدارلارنى پاكلاش، مائارىپنى كېڭەيتىش، ئاپتونومىيەنى يولغا قويۇش، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش»تىن ئىبارەت «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە»نى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ـ مائارىپ قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. شېڭ شىسەي يەنە «جاھاز-گىرلىككە قارشى تۇرۇش، شۇرالار بىلەن دوستلىشىش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش، پارىخورلۇقنى يوقىتىش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش»تىن ئىبارەت «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى تۇزۇپ چىقتى. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىنچلىققا ئىنتىلىش، دېموكراتىيەنى ئىلـ-

① خۇاڭ خوچىڭ: «شىنجاڭدىكى ناھەق دېلولارنىڭ باش ـ ئاخىرى»نىڭ مۇقەددىمىسى، 1 ـ 5 ـ بەتلەر، جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.

گىرى سۇرۇش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۇرگەچكە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كەلدى. بۇ سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن شىنجاڭ-نىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىك، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى. جۇڭگو كومپارتىيەسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك مەنپەئەتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھاكىمىيەتنى يېڭىلا قولغا چۈشۈرگەن شۇنىڭ شىسەيگە قارىتا ھەم ئىتتىپاقلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئۇنى قولغا كەل-تۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە پايدا-لىق بەزى ئىشلارنى قىلدۇردى. 1935 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش قىلىدىغان ئام-مىۋى تەشكىلات ـــ «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» (قىسقارتىلىپ «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇ-يۇشما» دېيىلىدۇ)نى قۇردى. ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» 1938 ـ يىلى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى، كوممۇنىستلار باش كاتىپلىقنى ئۇستىگە ئالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر قايسى باشقارما، بۆلۈم، ھەيئەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگىمۇ كوممۇ-نىستلار تەينىلەندى. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭىيىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرىدىغان ھەقىقىي بىرلىك سېپىگە ئايلاندى. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» « جاھانگىرلىككە قارشى سەپ»، «شىنجاڭ ياشلىرى» قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىپ، خەلقنە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى بەردى. 1938 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلىغىچە، «جا-

هانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» ئالدىنقى سەپكە يارەم بېرىش يۈزىسىدىن «پۇل ئىئانە قىلىش» ۋە «قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ئىئانە قىلىش» ھەرىكىتىنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇردى. 1938 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىكىكىنچى تۇركۇمدە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا يارەم قىلغان جۇڭا ۋە بىر تۇركۇم قورال ـ ياراغ بېسىلغان ئون ئايتوموبىل يەنئەنگە ماڭدۇرۇلدى. شۇ يىلى 100 مىڭ قۇر قىشلىق كىيىم ـ كېچەك توپلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ئۇنۇملۇك يارەم بېرىلدى.

ۋاقىتتىنمۇ ئۆتۈشى بىلەن شېڭ شىسەي بارغانسېرى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىدى. 1937 ـ يىلىدىن تارتىپ، «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان» دېگەنگە ئوخشاش تۇرلۇك يالغان دېلولارنى ئۇزۇكسىز ئويدۇرۇپ چىقىپ، ھەرخىل ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىرىش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، «جاھانگىرلىكنىڭ جاسۇسى»، «خائىن»، «تىروتىسكىچى» دېگەندەك بەتنامىلار بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر رەھبەرلىرىنى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلىرىنى قولغا ئالدى. 1937 ـ يىلى توقۇپ چىقىلغان «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش دېلوسى»دا 9 ـ ئايدىن باشلاپ 1938 ـ يىلى 11 ـ ئايغا قەدەر پۈتۈن شىنجاڭدىن 2000 دىن ئارتۇق كىشى قولغا ئېلىندى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھەر قايسى مىللەت رەھبەرلىرى(مەسىلەن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجى)، ئىلغار زىيالىيلار ۋە جەمئىيەتتە تەسىرى بار ئەربابلار ئىدى. 1940 ـ يىلى شېڭ شىسەي يەنە بىر قېتىم چوڭ «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش دېلوسى»نى توقۇپ چىقىپ، دېموكراتىك زاتلار ۋە ئىلغار ياشلارنى ئاساس قىلغان ھالدا 1200 كىشىنى قولغا ئالدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەشھۇر دېموكراتىك زات دۇ جۇڭيۈەنمۇ بار ئىدى. 1942 ـ يىلى خەلقـ

ئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋە دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى فاشىستىك كۈچلەرنىڭ غالجىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شېڭ شە-سەي يەنە بىر قېتىم ئاتالمىش «12 - ئاپرېل توپىلاڭ كۆتۈ-رۈشنى پىلانلاش دېلوسى»نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، جۈڭگو كومپار-تىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى يولداش چېن تيەنچيۇ ۋە يولداش ماۋ زېمىنلار باشچىلىقىدىكى شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان بارلىق جۈڭگو كومۇنىستلىرىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلاپ، قاتتىق ئۇرۇپ قىيناپ ئىقرار قىلدۇردى. 1937 - يىل-لىدىن 1942 - يىلىغىچە شېڭ شىسەي قولغا ئالغان كومۇ-نىستلار، دېموكراتىك ئىلغار زاتلار، ھەر قايسى مىللەت رەھ-بەرلىرى ۋە ياش زىيالىيلار 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى، بەزىلىرى قامالدى. سوۋېت ئىتتە-پاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ياشلىرىدىن يا ئۆلتۈرۈلمەي، يا ھەپسىگە ئېلىنماي ساق قالغانلار ئاران 20 دىن ئاشاتتى. شىنجاڭنىڭ قايسىلا يېرىدە بولمىسۇن، ئىشپە-يونلارنىڭ مۇتتەھەملىكىدىن پەيدا بولغان ناھەقچىلىكلەر ئۈچراپ تۇراتتى. ۋەھشىيانە ئىشپىيونلار ھۆكۈمرانلىقى ھەر مىللەت خەلقىنى ئېغىر تېررورلۇق ئىچىدە ياشاشقا مەجبۇر قىلدى.

سىياسىي جەھەتتىكى ئەكسىيەتچىلىك ئىقتىساد ۋە مەدە-نىيەتكە بۇزغۇنچىلىق ۋە چېكىنىش ئېلىپ كەلدى. 1941 - يى-لى جۈڭگو كومۇنىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئورنىتىلغان ما-لىيە تۈزۈمى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلاندى، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە تارماقلىرىدىكى مۇھىم ۋەزىپە-لەرنى ئىگىلىۋالدى. ئالتۇن كان ۋە بانكا ئۇنىڭ شەخسىي مۈل-كىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ ھەتتا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۆلكىلىك بانكىدىكى بارلىق نەق پۇل زاپىسىنى «دۇبەن مەھكىمىسى»نىڭ يەر ئاستى ئۆيىگە يۆتكەپ ئەكىرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە،

ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇلكىنى «خائىنلارنىڭ مۇلكى» دەپ-گەن باھانە بىلەن ھەدەپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. 1942 - يىلى شىنجاڭ - سوۋېت ئارىسىدىكى ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ئەنئەنىۋى سودا توختىتىپ قويۇلدى. شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازاردىن مەھرۇم قالدى، ئېھتىياجلىق سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ مەنبەسىمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى تىرىشىپ يېتىشىۋاتقان ئىلغار مەدەنىي تەشكىلاتلار، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. مەكتەپلەردىكى ئىلغار ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار قولغا ئېلىندى، ئۆلتۈرۈلدى.

1942 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى شىنجاڭغا ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا گومىنداڭ تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، شىنجاڭغا بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، سۇڭ مېيلىڭ جياڭ جېيشىغا ۋەكىل بولۇپ شىنجاڭغا كېلىپ شېڭ شىسەي بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا شېڭ شىسەي چۈڭچىڭغا بېرىپ جياڭ جېيشىغا خىزمەت دوكلات بەردى. 1944 - يىل 8 - ئايدا گومىنداڭ شېڭ شىسەينى شىنجاڭدىن يوتكەپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى قىلىپ تەينىلىدى. شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋۇ جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ پۈتۈنلەي گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بۇرۇنقىدەكلا مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زۇلۇم سىياسىتى

يۇرگۈزدى. باۋجيا تۇزۇمىنى مەجبۇرىي يولغا قويۇپ، مىللىي مۇناپىق، زومىگەر پومپىشچىك، جبدەلخور لۇكچەكلەرنى تالىلاپ، يېزا باشلىقى ياكى باۋجاڭ قىلىپ تەينىلىدى. ژاندارما ۋە ساقچىلارنىڭ هوقۇقىنى كۇچەيتىپ، خەلقنىڭ پۈتۈن سىياسىي هوقۇقىنى تارتىۋالدى. شىنجاڭنىڭ مالىيە ۋە پۇل تۇزۇمى بارغانسېرى قالايمىقانلىشىپ، مال باهاسى ئۆستى. خەلقنىڭ كۇن كەچۈرمىكى تەس بولۇپ قالدى. شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭغا نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزۈپ، تۇرۇشلۇق ئەسكەر سانىنى جىددىي كۆپەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يالغۇز ئۇرۇمچى رايونىدلا ئۆزىنى قوغداش ئەترىتىدىن 54 ى قۇرۇلدى، ئۆلكىلىك ئامانلىقنى ساقلاش ئىشتابى ئۇلارغا 2300 مىلتىق تارقىتىپ بەردى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئازادلىققا ئېرىشىشى

گومىنداڭ شىنجاڭغا بۋاستە هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدىكى زۇلمەتلىك دەۋرلەرنىڭ بىرى ئىدى. گومىنداڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۇرگۈزۈپ، خەلقنى بارلىق سىياسىي ۋە ياشاش هوقۇقلىرىدىن مەهرۇم قىلدى. 1944 ـ يىلى كۇزدە، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق كۇرەش قىلدى. 1944 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى شېڭ شىسەيگە قارشى، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل هۆكۈمرانلىقىغا قارشى مەخپىي تەشكىلات ـــ «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» قۇرۇلدى، ئېلىخان تۆرە رەئىس بولدى. قوزغىلاڭ نىلقا ناهىيەسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىدا باشلاندى. قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىغا شۇ جايدىكى گومىنداڭ هۆ-

كۆمىتىنىڭ خەلقنى ئات تەقدىم قىلىشقا قىستىغانلىقى سەۋەب بولدى. 1943 ـ يىل 3 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بىر بۇيرۇق جاكارلاپ، خەلقنى بىر تۇمەن ھەر بىي ئات تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇيرۇقتا ئەگەر ئات تاپشۇرالمىغانلار نەق پۇل تاپشۇرسىمۇ بولىدىغانلىقى، نەق پۇل ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئات باھاسى بويىچە ھېسابلىنىدىغانلىقى قەيت قىلىنغانىدى. ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن ئات باھاسى بازار باھاسىدىن يېرىم ھەسسە يۇقىرى ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ شىنجاڭ خەلقىگە قارىتا يۇرگۈزۈلگەن ئوپئوچۇق بۇلاڭچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئات تاپشۇرۇش ۋەزىپىسى ئاساسەن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر ۋە قازاق دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. 1944 ـ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلار ئارىلىقىدا نىلقا ناھىيەسى ئۇلاستاي تاغلىق رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل دېھقان ـ چارۋىچىلىرى ئاۋۋال غۇلجا مەخپىي ئىنقىلابىي گۇرۇپپىسىنىڭ تەسىرى ۋە قوللىشى ئاستىدا پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇپ، گومىنداڭ ئار مىيەسى بىلەن كۈرەشنى باشلىدى. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مەخپىي ئىنقىلابىي گۇرۇپپىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، پارتىزانلار كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، ئەكبەر باتۇر، خەمىت مۇسلىموف، سەيىت باتۇر، غېنى باتۇر ۋە ئىۋان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا نىلقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىدى[1]. بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئىلھامى ئاستىدا غۇلجا خەلقىمۇ «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى»نىڭ چاقىرىقى بىلەن 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قورال لىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى، غۇلجا شەھەر رايونىنى ئۆز كونترولىغا ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا غۇلجىغا قوشنا سۈيدۇڭ، چاپچال،

① شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 23 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

قورغاس، بورتالا، ئارىشاڭ، شىخۇ قاتارلىق ناھىيىلەرمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن ئازاد قىلىندى.

1944 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ھەرقايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار ۋەكىللىرى غۇلجىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. قۇرۇلتايدا ئېلىخان تۆرە ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە، ھېكمىبەگ خوجا مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى. شۇ كۈنى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كېڭىشى»نىڭ 1 ـ نومۇرلۇق قارارى ماقۇللىنىپ، مالىيە، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، دىن، ئەدلىيە ۋە باج ئورگانلىرىنى قۇرۇشقا ئالاقىدار ئىشلار ئېلان قىلىندى[1]. 1945 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كۇرەشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تارقاق قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى مۇنتىزىم ئىنقىلابىي قوشۇن ـــ مىللىي ئارمىيە قىلىپ تەشكىللىدى. مىللىي ئارمىيە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن پۈختا ھەربىي پىلان تۈزۈپ چىقتى. 5 ـ ئايدىن باشلاپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئومۇميۈزلۈك ھەربىي ھۇجۇم قوزغىدى. بۇيرۇقنا بىنائەن تارباغاتايغا ھۇجۇم قىلىدىغان قوشۇن 6 ـ ئايدا دۆربىلجىننى، 7 ـ ئايدا چۆچەكنى ئىشغال قىلدى. ئالتايغا ھۇجۇم قىلغۇچى قوشۇن يەرلىك خەلق قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ماسلىشىپ 9 ـ ئايدا ئالتاينى ئىگىلىدى. يەنە بىر تۈركۈم قوشۇن 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شىخۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ يۇرۇش قىلىپ، ئۇدۇل ماناسقا يېتىپ باردى. مەغلۇپ بولۇپ رەسۋاسى چىققان گومىنداڭ ئارمىيەسى قېچىپ كېتىۋېتىپ مىللىي ئارمىيەنىڭ شەرققە يۇرۇش قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ماناس دەرـ

① شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 37 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

ياسى كۆۋرۈكىگە ئوت قويۇۋەتتى. شۇ پەيتتە تەڭرىتاغنىڭ جە-
نۇبىدىمۇ پارتىزانلار ھەربىتى كۇنسېرى جانلىنىپ كەتكەن-
دى. پارتىزانلار گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ، گو-
مىنداڭنىڭ ھەربىي ئاپتوموبىللىرىغا ئۇزۇكسىز زەربە بېرىپ،
گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ ھەربىي ياردەم يولىنى ئۇزۇۋەتتى.
تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرى
دائىم پارتىزانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇردى. مىللىي ئارمىيە
تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قوشۇن تەڭرىتاغنىڭ مۇزلۇق داۋانلىرى-
دىن ھالقىپ، ئاقسۇ رايونىغا كىرىپ، ئاقسۇ ناھىيە بازىرىنى
مۇھاسىرىگە ئالدى، ئىككى ياقتا باي ۋە ئاقسۇ كونىشەھەر نا-
ھىيەلىرىنى ئىشغال قىلدى. 1945 - يىل 8 - ئايدا يىراقتىكى
پامىر ئېگىزلىكىدە قىرغىز، تاجىك، ئۇيغۇر خەلقلىرىمۇ قورال-
لىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مىللىي قوراللىق قوشۇن تەشكىللەپ
بىردىنلا تاشقورغان، يېڭىسار، قاغىلىق ناھىيەلىرىنى ئىگىلە-
دى. بۇ قېتىمقى قوراللىق قوزغىلاڭ «تاشقورغان ئىنقىلابى» دەپ
ئاتالدى.

1945 - يىل 1 - ئايدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقە-
نىڭ مىللىي دېموكراتىك ھەربىتى زور غەلىبىگە ئېرىشتى.
ئىنقىلابىي قوشۇن ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئۇچ ۋىلايەتنى ئا-
ساسەن ئۆز كونترولىلۇقىغا ئالدى. ھەرقايسى جايلاردىكى قوز-
غىلاڭچىلارنىڭ ۋەكىللىرى غۇلجىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، ۋاقىت-
لىق ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. ئىلى، ئالتاي، تارغا-
باتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى رەسمىي
قۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىر قاتار تەدبىر-
لەرنى قوللىنىپ، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە مائا-
رىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. مۇنتىزىم ئارمىيە تەشكىللەپ،
ھەربىي ئۇنۋان بېرىش تۇزۇمىنى يولغا قويدى. ئۇچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى دائىرىسى ئىچىدە ھەر دەرىجىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بىر قاتار قانۇن، قائىدە ـ تۈزۈملەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، بىر قەدەر مۇكەممەل ئەدلىيە سىستېمىسى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىنى شەكىللەندۈردى[1]. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئۆز پۇلىنى تارقاتتى[2]، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كېڭەيتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بازار ئاچتى. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ۋە تېخنىكوملارنى كۆپەيتتى، كۇتۇپخانا، كۇلۇب، سەنئەت ئۆمەكلىرىنى قۇرۇپ، خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇردى. مۇشۇ تەدبىرلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردىكىگە قارىغاندا كۆپ ياخشىلاندى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ساراسىمگە چۈشۈپ كەتتى. 1945 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جياڭ جىڭگو جياڭ جىيېشىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان خېتىنى ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. شىنجاڭدىكى مەۋجۇت مەسىلىلەر ئۈستىدە ۋۇ جۇڭشىن بىلەن مەسلىھەتلەشتى ۋە ۋۇ جۇڭشىنغا ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرىنى ئىشلىتىپ، شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش تەكلىپىنى بەردى. بۇ مەزگىلدە ئۇ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلى بىلەن كۆرۈشۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇردى.

① يەن دېيەنچىڭ: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قانۇنچىلىق تارىخى»، 1 ـ، 5 ـ بەتلەر، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل.

② چېن يەنچى: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل تارىخى ھەققىدە تەكشۈرۈش»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 1995 ـ يىل 3 ـ سانى، 67 ـ 72 ـ بەتلەر.

كىر ئالماشتۇردى[1]. گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ قاتارلىقلار گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئارمىيە، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن كېڭىشىپ «قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلىشتا ئۈمىد يوق، سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشقا كى ئەڭ ياخشى ۋاستىچى سوۋېت ئىتتىپاقىدۇر» دېگەن ئورتاق تونۇشقا كەلدى. 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەت دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ـ ھەمكارلىق شەرتنامىسى»نى ۋە باشقا قو ـ شۇمچە كېلىشىملەرنى ئىمزالىدى. شەرتنامىنىڭ قوشۇمچە كې ـ لىشىمنامىسىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى، سوۋېت ھۆكۈمىتى بولسا: «شىنجاڭدا يېقىنقى ۋاقىتلاردىكى يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە سوۋېت ھۆكۈمىتى «دوستلۇق ـ ھەمكارلىق شەرتنامىسى» نىڭ 5 ـ ماددىسى بويىچە، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق مەيدانىدا بولىدۇ» دەپ بىلدۈردى[2]. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كې ـ لىشتۈرۈشى بىلەن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1945 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى[3]. ئەخمەتجان قاسىمى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ سۆھبەت جەريانىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن قەتئىيلىك، ماھىرلىق بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. قوراللىق كۈرەش بىلەن سۆھبەتنىڭ زىچ ماسلە ـ شىشى ئاستىدا، 1946 ـ يىل 6 ـ ئايدا گومىنداڭنى ئۈچ ۋىلا ـ يەت تەرەپ بىلەن 11 ماددىلىق «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى

① شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 73 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

② شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 95 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

③ شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 108 ـ، 110 ـ، 111 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

بىلەن شىنجاڭ قوزغىلاڭچىلار رايونىنىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرا سىدا تۈزۈلگەن قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى بىتىم» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ 11 بىتىم دېيىلىدۇ) ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىندى ۋە ئىككىلا تەرەپ قاتناشقان ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەسئۇلى سۈپىتىدە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىگە تەينىلەندى.

1947 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەمۇرىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق تەپتىش ئەمەلدارى مەسئۇدنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلىدى. بۇ بۇيرۇق ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ ئىش دەرھال ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار كەينى ـ كەينىدىن غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىر ـ لەشمە ھۆكۈمەت يىمىرىلدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى ئورتاق كۈرەش قىلىش مەقسىتىدە، 1948 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى غۇلجىدا «شىنجاڭدا تىنچ ـ لىق ۋە دېموكراتىيەنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» (قىسقارتىلىپ «ئىتتىپاق» دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى، ئەخمەتجان رەئىس بولدى. بۇ تەشكىلات شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، باراۋەر، ئەركىن، بەختلىك تۇرمۇش قۇرۇشقا چاقىردى.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھ ـ بەرلىرى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى توختىماستىن يەكۈنلەپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۈرەش نىشانىنى ئېنىقلاشتۇرۇپ، گومىنداڭنىڭ ئىستىبداد ھۆ ـ

كۆمرانلىقىغا، چوڭ خەنزۇچىلىققا، شۇنداقلا تار يەرلىك مىل-لەتچىلىككە قارشى ھارماي كۈرەش قىلدى. ئەخمەتجان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ قاراپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىلەن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىن-قىلابنى ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىن-قىلابنىڭ غەلىبىسى بولمىسا شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاب-نىڭ غەلىبىسىگمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايت-تى. ئۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چوقۇم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى، بولۇپمۇ ھەرقاي-سى ئازسانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ ئىتتىپاق بو-لۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇ «ھەر-قانداق چوڭ مىللەتچىلىك ۋە تار مىللەتچىلىك ئىدىيەسى خەلق-قە زىيانلىق، ئۇنىڭغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش لازىم» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ: «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئەتى بىردەك بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئەزگۈچى، ھۆكۈمران سىنىپلار مەنپەئەتى بىلەن بىرلىشەلمىشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارايتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى ھەققىدە توختالغاندا: «بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىمىز پۈ-تۈن كۈچى بىلەن جۇڭگونىڭ ھاكىمۇتلەق سىياسىتىگە، بۇ سىياسەتنى يۈرگۈزگۈچى جۇڭگو فېئودالىزمىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە، ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرى بولغان مىلىتارىستلارغا، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىك ئۈۋىسى بولغان ئەكسىلئىنقىلابچى گو-مىنداڭغا قارشى تۇرۇشى كېرەك» دېگەنىدى[1]. ئۇ 1949 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئېلان قىلغان «مىللىي مەسلىدىكى بەزى خاتالىقلا-رىمىز» ناملىق ماقالىسىدە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپ-كى مەزگىلىدە مىللىي مەسىلىلەردە سادىر بولغان خاتالىقلار

① ماھمۇد قاسىمى: «يولداش ئەخمەتجان قاسىمى توغرىسىدا ئەسلىمە»، شىنجاڭ گېزىت-تى، 1979 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى سانى، 3 ـ بەت.

ئۇستىده توختىلىپ، دادىل تەنقىد قىلىپ، تەجرىبە ـ ساۋاقلار ـ نى يەكۈنلەپ، بۇ خىل خاتالىقنى تۈزىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ: «بىزنىڭ مىللىي ئازادلىقىمىز، باراۋەر ـ لىكىمىز ۋە ئەركىنلىكىمىز مەملىكەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ دېموكراتىيە سېپىدە قېرىنداشلارچە ئورتاق كۈرەش قىلىشى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ» دېدى. ئىنقىلابنىڭ مەقـ ستى «گومىنداڭ ۋە جاھانگىرلىكنىڭ تەسىرىدىن خالىي، ھەر مىللەتنىڭ تولۇق باراۋەرلىكى ئاساسىدىكى يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر تەر ـ كىبىي قىسمى، ئۇچ ۋىلايەت شىنجاڭنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئىلى بولسا بىز ئاپىرىدە بولغان، ئەجدادلىرىمىز كۆمۈلگەن جاي. جۇڭگو بىزنىڭ ۋەتىنىمىز، بىزنىڭ يۇرتىمىز. بىزنىڭ تەلەپ قىلىدىغىنىمىز ئازادلىق، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك» دەپ ئېيتتى[1]. 1949 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئەخمەتجان ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ئاكتىپ ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا سۆز قىلىپ: «مىللىي ئازادلىق ئىنقىلا ـ بىمىزنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرمەكچى، بارلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولماقچى بولىدىكەنمىز، توغرا بولغان مىل ـ لىي سىياسەت يۈرگۈزۈشىمىز، مىللىي مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىشىمىز كېرەك. جۇڭگو كومپارتىيەسى ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ خىتابنامىسىدىن شۇنى بىلىۋالالايمىز ـ كى، مىللەتلەرگە قارىتىلغان سىياسەتنى توغرا ئىجرا قىلىش مەسىلىسى مىللەتلەرنىڭ ھوقۇق باراۋەرلىكىگە كاپالەتلىك قە ـ لىش مەسىلىسىدۇر، جۇڭگو خەلقىنى ئازادلىققا چىقىرىمىز، غەلىبىگە ئېرىشتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، جۇڭگودىكى مىللىي

① شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى : «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابـ غا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 185 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوللىشىمىز كېرەك» دېدى[1].

1949 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولداش دېڭ لىچۈننى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسىلىق سالاھىيىتىدە موسكۋا ئارقىلىق غۇلجىغا ئەۋەتتى. «لىچۈن تېلېگرافى ئىستانسىسى» قۇرۇلۇپ، ئۇچ ۋىلايەتتە جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى بىلەن بولغان بىۋاستە ئالاقە ئەمەلىيلەشتى. 1949 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىنى جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى، مىللىي ئارمىيەنىڭ باش قوماندانى ئىسھاقبېك مۇنۇنوف(قىرغىز)، ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئابدۇكېرىم ئابباسوف، مىللىي ئارمىيەنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى دەلىلقان سۇگۇرباېۋ(قازاق)، شىنجاڭ جۇڭگو ـ سوۋېت مەدەنىيەت، ھەمكارلىق جەمئىيىتىدىن لوجى(خەنزۇ) قاتارلىقلار تەكلىپكە بىنائەن 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى غۇلجىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. كۆتۈلمىگەندە ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ، ئايروپىلاندىكىلەرنىڭ ھەممىسى قازا قىلدى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ تەزىيە تېلېگراممىسى يوللىدى، شۇنداقلا قەبرە تېشىغا بېغىشلىما يېزىپ بەردى، ئۇلارنى «مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيە يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى» دەپ مەدھىيەلىدى. ئارقىدىنلا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى سەيپىدىن، ئالىمجان، تۇجىدىن ئىبارەت ئۇچ كىشىلىك ۋەكىللەر ئۆمىكىنى بېيجىڭدىكى مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت

① شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى : «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 296 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

كېڭىشىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتتى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يەتتە ۋىلايەتتە ئەكسىيەتچىل باۋجيا تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، شەھەرلەردە مەخپىي ساقچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ دېموكراتىك پائالىيەتلىرىنى باستۇرۇپ، گومىنداڭ ئىشپىيونلۇق ئاپپاراتلىرى ئارقىلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى قاماقتا ئالدى. ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش سېپىنى پارچىلاپ، خەلقنىڭ كۈرەش نىشانىنى بۇرىۋەتمەكچى بولدى.

گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن تۇرپان، پىچان ۋە توقسۇن دېھقانلىرى ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋەھشىي ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ۋە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىگە قارشى كۈرەش قىلىشى ئۇچۇن 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مىللەتلەر ئاممىسى ئاربىدا بىر قەدەر زور تەسىرگە ئىگە ئىككى ئىلغار ياشلار مەخپىي تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرى ئۇرۇمچىدە ئۇچرىشىپ ۋە كېڭىشىپ، بىرلىشىشنى قارار قىلدى؛ ئىلغار ياش زىيالىيلاردىن مەخسۇت تېيىپوف، ھوشۇر ئىبلى، نۇسرەت شەھىدى، تۇرسۇن بۇرھان، يۇسۇپ سەئىدى ۋە مۇقاش، بۇلانتاي قاتارلىقلار بىرلىكتە مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلات ــ «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلقچىللەر بىرلىكى»نى قۇردى. ئۇلار ھەر مىللەت ياشلىرىنى ئىتتىپاقلىشىشقا چاقىردى. ئۇلار بەلگىلىگەن نىزامنامىدە، يېڭى ئەزا قوبۇل قىلىشتا مىللەت، جىنس، كەسىپ چەكلىمىسى قويۇلمايدىغانلىقى، ئەمما چوقۇم ئىنقىلابىي روھقا

ئىگە، ئىرادىلىك ياشلاردىن بولۇشى كېرەكلىكى تەكىتلەندى. ئۇلار 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلغۇچى ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش قىلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان فاشىستلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ئۇلار «خەلق دېموكراتىيەسىنى كېڭەيتىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار ئاق تېررورلۇق ئاستىدىمۇ قۇربان بېرىشتىن قورقماي، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىغا قارشى جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. ئۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپلا قالماي، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش خىزمەتلىرىگىمۇ ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى. «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلقچىللەر بىرلىكى» ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقلىرىگە ئازاد رايونلارنىڭ ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئۇتۇقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تونۇشتۇردى. ئۇلار گىرەمدە ئۆزلىرىنىڭ باسمىخانىسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىدا نۇرغۇن تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى يېزىپ تارقاتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن كۆپلىگەن تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ئۇچ ۋىلايەتكە بېرىپ ئىنقىلابقا قاتناشتى[1].

1948 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، قۇدرەتلىك جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى كەينى ـ كەينىدىن لىياۋشېن ئۇرۇشى، خۇەيخەي ئۇرۇشى، پىڭجىن ئۇرۇشىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ ئۇرۇشنى قوزغاپ، گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىپ، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى گۈمران بولۇپ، پارچىلىنىشقا باشلىدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى

① بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 346 ـ 349 ـ بەتلەر، تارىخ ماتېرىياللىرى نەشرىياتى، 1984 ـ يىل.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. مەسئۇد ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەش شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۈنسېرى ئەۋج ئالدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي گۇمران بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، 1949 - يىل 1 - ئايدا مەسئۇدنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە، تەرەققىيپەرۋەر زات بۇرھان شەھىدنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەشكە مەجبۇر بولدى. يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر قەدەر ئىلغار تەدبىرلەرنى قوللاندى، مەسلەن، مەسئۇد ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئوپئوچۇق ئەكسىيەتچىل سىياسەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى رەھبەرلىرىنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىپ ھەمكارلىشىشنى قوبۇل قىلىشىغا، ئۆلكىلىك سودا شىركىتىنى تەشكىل قىلىش، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدىكى سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، دېگەندەك. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بەزى مۇھىم ئورۇنلىرىدىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئورنىغا مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلات «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلقچىللەر بىرلىكى»نىڭ مەسئۇللىرىنى ۋە غوللۇق ئەزالىرىنى قويدى. مەسلەن، ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى»گە ئىلغار ياش زىيالىي ھوشۇر ئېلى باشلىق بولدى. ئۇ گېزىتخانىنى رەتكە سېلىپ، گېزىتنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلاپ، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە ئىلغار ئاخبارات ئاگېنتلىقلىرىنىڭ خەۋەرلىرىنى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ماقالىلىرىنى باستى. يەنە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلقچىللەر بىرلىكى»نىڭ يەنە بىر مەسئۇلى نۇسرەت شەھىدىنى ئۆلكىلىك كادىرلار ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا، ھوشۇر

مۇسانى ئۇرۇمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى- نىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلىدى. «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلقچىللەر بىرلىكى»دىكى ھەر مىللەتتىن بولغان ئىنقىلاب- چىلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقى ۋە تەرەق- قىياتى يولىدا، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى ئۈ- چۈن ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى.

1949 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋەتەننىڭ غەربىي شىمالىغا غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ھۇجۇمچى قىسمى شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسىنى چېكىشكە باشلىدى. ۋەزىيەت گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇش- لۇق مەمۇرىي، ھەربىي خادىملىرىنى نەگە بېرىپ، نەدە توختاش مەسىلىسىدە تاللاشقا مەجبۇر قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن ئۇرۇمچىگە مەخپىي كېلىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بۇرھان شەھىدى، تاۋ سىيۆ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، جۈڭ- گو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ مەسىلە- سىنى ھەل قىلىشتىكى ئويىنى يەتكۈزدى. 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى گارنىزون قوماندانى تاۋ سىيۆنىڭ باشچىلىقىدا تېلېگراممىا يوللاپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئايرىلغانلىقىنى جا- كارلىدى. 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى بۇرھان شەھىدى باشچىلى- قىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ ھەقىقەتكە قايتىش تې- لېگراممىسىنى ئېلان قىلدى. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى.

1949 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇم- ھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى بېيجىڭدا تەنتەنىلىك ئۆت- كۈزۈلدى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ بېيجىڭ تيەنئەنمېندا پۈتۈن مەم-

لىكەت خەلقىگە، شۇنداقلا پۈتۈن دۇنياغا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇ-رىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەنتەنىلىك جاكارلىدى. 1949 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى بۇيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭغا كىردى. 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ بىرونبۇك قىسمى شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە كىردى؛ 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى خەلق ئازاد-لىق ئارمىيەسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدە-كى ھەر قايسى مۇھىم شەھەر ـ بازارلارغا ئورۇنلاشتى. 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوراللىق قىسمى ـــ مىللىي ئارمىيە ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ خەلق ئازادلىق ئار-مىيەسى بىلەن غەلىبىلىك ئۇچراشتى. 1950 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مىللىي ئارمىيە خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 5 ـ كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى①.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭدا جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى شۆبە بيۇروسىنى تەسىس قىلدى ھەمدە شىنجاڭ-نىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كەينى ـ كەينىدىن پارتىيەنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق دېموكراتىك ھاكىمىيەتلىرىنى پائال تۇرده قۇرۇپ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارنى قانات يايدۇردى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1949 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىده شىنجاڭدىكى ھەر مىل-لەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن تەشكىل تاپقان ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بولدى.

① شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېزىش ھەيئىتى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 356 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇشتا ئېنىق قىلىپ: «شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەت باپبارا-ۋەر، مىللەتلەر ئارا ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق يولغا قويۇلىدۇ، مىللەتلەر ئىچىدىكى خەلق دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇلىدۇ، چوڭ مىللەتچىلىك ۋە تار مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇلىدۇ. مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل - يېزىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەر قانداق مىللىي كەمسىتىش، مىللىي زۇلۇم، قىساس-خورلۇق، ئۆچمەنلىك ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان قىلمىشلار مەنئى قىلىنىدۇ» دەپ ئېلان قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن تارىختىن بۇيان ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلار يۈرگۈزۈپ كەلگەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتى ئۇزۇل - كېسىل بىكار قىلىنىپ، ھەممە مىللەتنىڭ باراۋەرلىكىگە ۋە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئۇيغۇر ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىنى ھەقىقىي تۇرمە قەد كۆتۈرۈپ، ئازاد بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش ئۈچۈن، 1950 - يىلىدىن باشلاپ خەلق ھۆكۈمىتى باۋجيا تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، يېزىلاردا يېزىلىق، كەنتلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. 1950 - يىل 1 - ئايدا، جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى پۈتۈن شىنجاڭنى ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلىدىن ئىبارەت ئۈچ رايونغا ئايرىدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى 5 - كورپۇس (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي دەۋرىدىكى مىللىي ئارمىيە) پارتكومى قوشۇمچە ئىلى رايونلۇق پارتكوم بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ھەمكارلىشىشى بە-

لەن ئۇچ رايونلۇق پارتكوم، 10 ۋىلايەتلىك پارتكوم، 80 ناھىيە-لىك پارتكوم، 500دىن ئارتۇق رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ يار-دىمىدە، كەڭ ئۇيغۇر رايونلىرىدا ۋىلايەتلىك، ناھىيەلىك، شە-ھەرلىك، رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى. يېڭى ھاكە-مىيەت قۇرۇش جەريانىدا، ھەر قايسى جايلاردا ئومۇميۈزلۈك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ياشلار بىرلەشمە-سى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارمۇ قۇرۇلدى.

1952 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى ۋە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭدا يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ھەرىكەت 1953 - يىلى قىشتا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. خەلق ھۆكۈمىتى مالىيە، پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشتا، ئاۋۋال مەركەز-نىڭ مالىيە - ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى قارارنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ، تېزلىكتە پۇل پاخاللىقى، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدەك ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتتى. شۇنداقلا شىنجاڭدا خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، باشقا پۇللار ئوبوروتتىن توختىتىلدى، بازارلار مۇقىملاشتۇرۇلدى.

يېڭىدىن قۇرۇلغان خەلق ھاكىمىيىتى ھەر مىللەت خەلقى-نىڭ مەدەنىيىتى، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىدىكى قالاق ھالەتنى تېزلىكتە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار-نى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى مائارىپ، مە-دەنىيەت مۇئەسسەسىلىرىنى ۋە سەھىيە - داۋالاش ئاپپاراتلىرى-نى تەرتىپكە سالدى، يۇكسەلدۇردى. مائارىپ سىستېمىسىدا نۇقتىلىق ھالدا مائارىپ ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، كونا مائارىپ تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، يېڭىچە مائارىپ تۈزۈمىنى بەرپا قىل-

دى. شىنجاڭ «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى (بۇ ـ گۈنكى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بۇرۇنقى نا ـ مى) تۆت ئاي تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1952 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئوقۇش باشلىدى. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتى ئو ـ قۇش باشلاش بىلەنلا ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، بىرىن ـ چى قارارلىق كۇرسقىلا 5 ـ كورپۇسنىڭ 70 تىن ئارتۇق ئەس ـ كىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلاردىن يۇقىرى دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ئىختىساسلىقلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا ئاساس سېلىپ بەردى. يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ سەھىيە ـ داۋالاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور مىقداردىكى ئادەم كۈچى ۋە مالىيە كۈچى سەرپ قىلىپ، ئەسلە ـ دىكى داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، سەھىيە ـ داۋالاش خادىملىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇردى. بولۇپمۇ يەرلىك مىللەتلەردىن بولغان سەھىيە خادىملىرىنى تەربىيەلەپ، ئۇز ـ لۇكسىز سەييارە داۋالاش ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ ئۇيغۇر رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، سەھىيە تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇردى. ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىگە ئالدىنى ئې ـ لىش ۋە داۋالاش ئىشلىرىنى ھەقسىز ئېلىپ بېرىپ، كېسەلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە يامراپ كېتىشىنى ئازايتتى.

ئۇيغۇرلار رايوندا خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەن، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ـ نىڭ ماددىي، مەنىۋى تۇرمۇشى دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلاندى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سوتسىيالىزمغا قاراپ قەدەم تاشلاش قىزغىن ـ لىقىغا زور دەرىجىدە ئىلھام بەردى. 1953 ـ يىلى كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى بارلىققا كەلدى. 1954 ـ يىلى جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومە ـ تېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى راۋاجلاندۇ-رۇش توغرىسىدىكى قارارنىڭ روھىغا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر مىللەت دېھقانلىرىنى يېزا ئىگە-لىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش يولىغا مېڭىشقا يېتەكلىدى.

1952 - يىل 9 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك مىللىي تېر-رىتورىيەلىك ئاپتونومىيەنى يولغا قويۇش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيەنى ئومۇملاشتۇ-رۇشنىڭ تۈرلۈك كونكرېت خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ھەيئەت ئالدى بىلەن ھەر قايسى جايلارنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر تەكشۈ-رۈپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى، شۇنداقلا مىللىي رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، تارىخىي ئەھۋالى ۋە مىللىي مۇناسىۋەتلەرگە ئالاقىدار ئەھۋاللارنى ئىگە-لەپ، ھەر دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونوم جايلارنى قۇرۇشنىڭ لايىھەسىنى ئىشلەپ چىقتى. كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىا ئارىسىدا مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى كۆچلۈك تەشۋىق قىلدى، ھەر مىللەت ۋەكىللىرىنى تەكلىپ قىلىپ تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيەنى يولغا قويۇشتىكى ئاساسىي مە-سىلىلەر ھەققىدە ئەتراپلىق پىكىرلەشتى. تېررىتورىيەلىك ئاپ-تونومىيە كادىرلىرى كۇرسى ئېچىپ، ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشقا دائىر خىزمەتلەرنى ئىشلەيدىغان بىر تۈركۈم تايانچ كادىرلارنى يېتىشتۈردى. 1953 - يىلى قىشتىن باشلاپ، كەينى - كەينە-دىن موڭغۇل، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، تاجىك، شىبەدىن ئىبا-رەت ئالتە مىللەتنىڭ ئاپتونوم ناھىيەسى ۋە بەش ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. ناھىيەلىك، ئوبلاستلىق ئاپتونومىيە ئور-گانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ئۇلكە دەرە-جىلىك ئاپتونومىيەلىك جاينى قۇرۇش ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەردى. 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دۆلەت قۇرۇلغانلىقىغا ئالتە يىل تولغان بايرام كۈنىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدى، سەيپىدىن ئەزىزى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى تەشكىل قىلغانلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار خېلى سالماقنى ئىگىلىدى، ئاساسلىق رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىگىمۇ ئۇيغۇرلار تەيىنلەندى. ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش پۈتكۈل دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا پائال قاتناشتى. ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىدە ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، مالىيە ئىشلىرىدىمۇ مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيەنىڭ پىرىنسىپى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلدى. ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ فاكتورىنى، سۈرئىتى ۋە چارىلىرى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئاڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن بەلگىلەندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەركەزنىڭ فاكتورى، سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرىدىغان چاغدا، مەركەز تەرىپىدىن جانلىق ئىجرا قىلىش هوقۇقى بېرىلدى. مالىيەدىمۇ ئېتىبار بېرىلدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ئىشلىتىش هوقۇقىغا ئىگە بولدى. شىنجاڭ گېزىتى، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئاخبارات، رادىيو، مەتبۇئات ئورۇنلىرىنىڭ هەممىسىدە ئۇيغۇرلاردىن تەھرىر، مۇخبىر ۋە باشقۇرغۇچى خادىملار بار بولدى. ئۇلار هازىرمۇ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلارنى نەشر قىلىپ تارقىتىۋاتىدۇ، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىۋاتىدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش

مىللەتلەرنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئىختىساسلىقلىرىنى تەربىيەلەش بولماقتا. ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلىرى مىللىي پېداگوگىكا مائارىپىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلـ ـدۇرۇپ، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ قالاق ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن زور خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

7. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيىتى

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ناھايىتى بۇرۇنلا مۇقىم ئولـ
تۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ،
يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى ساھەسىدە ئۆزگىچە ئىجادىيەت ۋە
كەشپىياتلارنى يارانقان، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە
تارقىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىلىم ـ پەن خەزىنىسىنى بېيىتىپ،
ئىلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇـ
ھىيەن رول ئوينىغان.

شىنجاڭ دۆلىتىمىز بويىچە كېڭەز ئەڭ بۇرۇن تېرىلغان ۋە
ئىشلىتىلگەن جايدۇر. ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار ۋە بىر قىـ
سىم ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىـ
لەر دەۋرىدە، يەنى 5 ـ ، 6 ـ ئەسىرلەردىلا تۇرپاندا پاختا ۋە
پاختا توقۇلمىلار ئىشلىتىلگەنىدى، شۇنداقلا مەھسۇلات مىقدارى
ۋە توقۇمىچىلىق كەسپى بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە ئىدى. تاڭ
سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يەنى 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرـ
گىچە تۇرپاننىڭ پاختا ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېـ
خىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدى. بىر قىسىم ۋەسىـ
قىلەردە قوچو رايونى تەمىنلىگەن پاختىدىن توقۇلغان خالىتىلارـ
نىڭ يۈزىجۇ(باش مەھكىمىسى چاڭئەنده) دىكى ئۇرۇشتا غەلىبە
قىلغان ئەسكەرلەرگە ھەربىي لازىمەتلىك سۇپىتىدە بېرىلگەنلىـ
كى خاتىرىلەنگەن. بۇ تۇرپاننىڭ كېڭەز تېرىقچىلىقى ۋە پاختا
توقۇمچىلىقىنىڭ بۇرۇندىنلا تەرەققىي تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ

بېرىدۇ. 1956 ـ يىلى مارالبېشى ناھىيەسى توققۇزساراي خارا-بىسىدىن قېزىۋېلىنغان 9 ـ ئەسىرگە تەۋە پاختا، شۇنداقلا گۈللىرى كۆركەم، كۆك ـ ئاق گۈللۈك توقۇلما بويۇملارلا باي-قىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە بىر قىسىم چىگىتمۇ تېپىلغان. گۈللۈك پاختا توقۇلمىلار سۈپەت جەھەتتىن قوپال بولۇپ، كۆك رەڭلىك تەگلىككە مۇشۇ خىل رەڭلىك پاختا يىپ ئارقاق قىلىنىپ گۈل چىقىرىلغان. ئېنىقكى، بۇ تاك شەكىللىك دەستگاھتا توقۇپ چىقىرىلغان. بۇ خىل دەستگاھ ۋە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى بۇگۈنگە قەدەر جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى نۇرغۇن جايلاردا ساقلانماقتا. شىنجاڭ ئەڭ بۇرۇن كىرگۈزگەن ۋە ئۇزاق مەزگىل تېرىپ ئۆستۈرگەن كېۋەز ـ ئافرىقا كېۋەزدۇر. بۇ سورت بالدۇر پىشىشتەك ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا، شىنجاڭدا ئۆستۈرۈشكە ماس كېلەتتى. شۇڭا بۇ خىل كېۋەز كەڭ ئۆستۈرۈلۈپ، بۇ رايونلاردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېۋەز تېرىش ۋە پاختا توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى مەملىكىتىمىز يېزا ئىگىلىكى ۋە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىغا قوشقان چوڭ تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

تەبىئىي شارائىتنى چىقىش قىلغاندا، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان كۆپ قىسىم جايلار دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئەۋزەل شارائىتلىرىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ رايونلارنىڭ دېھقانچىلىقىدا ناھايىتى كۆپ خىل مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلغان. شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بۇغداي، پاختا، ئاق قوناق، شال، كۆممىقوناق، يالىڭاچ ئارپا، كۈنجۈت، كەندىر ۋە پۇرچاقلارنى ئاساس قىلىدۇ. مېۋە ـ چېۋىلەردىن ئۈزۈم ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى «ئەڭ»لەردىن ھېسابلىنىدۇ. «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابتا «تۇرپاندىن

دانلىق زىرائەت بۇغداي، زىغىر چىقىدۇ. قوغۇن، تاۋۇز، ئۈزۈم-نىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، ھەم ناھايىتى ئېسىل بولۇپ، غەربىي يۇرتتا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۇپرىقى مۇنبەت، پاختا ۋە پۇرچاقلىرىمۇ ياخشى» دېيىلگەن. تۇرپاننىڭ ئەھۋالى مۇ-شۇنداق، باشقا بوستانلىقلاردىكى ئەھۋالمۇ ئۇنىڭدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى داڭلىق مېۋە - چىۋە ئىش-لەپچىقىرىدىغان جايلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا دۆلىتىمىزدىكى مې-ۋە - چىۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ چوڭ بازا بولۇپ، قەدىم-دىن «مېۋە - چىۋە ماكانى» دېگەن نامى بار. ئۇزۇن يىللار مابەي-نىدە، ئۇيغۇر خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق نۇرغۇن ئەلا سورتلارنى يېتىشتۇردى ۋە ئۆستۇردى. قومۇل ۋە پىچاننىڭ قوغۇنى، تۇرپاننىڭ ئۈزۈم-سىز ئاق كىشمىش ئۇزۇمى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، قاغىلىقنىڭ ئانارى، كۇچانىڭ ئۆرۈكى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، غۇلجىنىڭ ئال-مىسى ۋە قەشقەرنىڭ بادىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كاتتا شۆھرەتكە ئېرىشكەنىدى.

ئۇزۇم تۈرلىرىدىن كىشمىش، مۇناقى، قىزىل سايۋا، قاش-قىرى، غۇنچە ئۇزۇم قاتارلىقلار بار. بۇ تۈرلەرنىڭ بەزىلىرى مەرۋايىتتەك پارقىراق، بەزىلىرى زۇمرەتتەك يېشىل بولۇپ، جەمئىي 50 خىلدىن ئارتۇق سورتى بار. ئۈرۈقسىز ئاق كىش-مىشنىڭ پوستى نېپىز، گۆشى تەملىك، ئۆزى بالدەك تاتلىق بولۇپ، شېكەر مىقدارى 24%تىن ئارتۇق، شۇنداقلا ئوزۇقلۇق ماددىلار مول. قۇرۇق ئۈزۈمنىڭ شېكەر مىقدارى 75% - 80%كە يېتىدىغان بولۇپ، خەلقنىڭ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قى-لىشىغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. پىچاننىڭ چۆنەك تارتىپ تەك ئۆستۈرۈش، شېخىنىلا يەرگە قەلەمچە قىلىپ تىكىپ كۆپەي-تىش، تەكنى يەرگە كۆمۈش قاتارلىق تېخنىكا ۋە تەدبىرلىرى

يەرلىك مۇھىت ۋە كىلىمات شارائىتىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن شەكىللەنگەن ئۇزۇم ئۆستۈرۈشتىكى تەجرىبىلەردۇر.

قومۇل ۋە پىچان قوغۇنلىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، پوستىغا ئاساسەن تورلىشىدىغان قوغۇن ۋە تورلاشمايدىغان قوغۇن دەپ ئىككىگە؛ پىشىش مەزگىلىگە ئاساسەن بالدۇر پىشار قوغۇن، يازلىق قوغۇن ۋە كۈزلۈك قوغۇندىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. كۆپ ئۇچرايدىغان ئەلا سورتلاردىن ئايسىخان كۆكچى، قارىقاش، مىجىگەن ۋە ئاق تورلاش قاتارلىقلار بار. قوغۇنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن، قوغۇنچىلارنىڭ يەرنى رەتلەش، ئوغۇتلاش، ئۇرۇق بىرتەرەپ قىلىش، ئۇرۇق سېلىش، توپا يۆلەپ پېلەكنى كونترول قىلىش، سۇغىرىش، پېلەكنى رەتلەش، ئۈچىنى ئۇزۇشتىن تارتىپ يىغىش، ئۇرۇقلۇق ئېلىش، قوغۇن قېچى ياساشقىچە بولغان جەريانداا بىر يۈرۈش تېخنىكىسى بار. پىچانىنىڭ ھوك قوغۇنى ئەڭ ياخشى سورتلارنىڭ بىرى بولۇپ، شور تەركىبى نىسبەتەن يۇقىرى يەرلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ، سۇغىرىش ھاجەتسىز بولۇپ، پۈتۈنلەي تەرەققىي قىلغان يىلتىزىغا تايىنىپ يەر ئاستى سۈيىنى سۈمۈرۈپ مايىسىغا نەملىك يەتكۈزىدۇ ۋە ئۆسۈپ مېۋە بېرىدۇ. ئۆسۈش ئالاھىدىلىكى مۇشۇنداق بولغاچقا، يەرلىك قوغۇنچىلار ئۇنى «سۇ كۆرمەيدۇ، سۇدىن ئايرىلمايدۇ» دېيىشىدۇ. شۇڭا، قوغۇن چوڭ ھەم تاتلىق بولسۇن ئۈچۈن، چوقۇم بەلگىلىك يەر ئاستى سۈيى ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىش زۆرۈر.

ئۇيغۇرلار ئۆستۈرۈپ يېتىشتۇرگەن ياڭاقنىڭ تۈرى خېلى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى قەغەز ياڭاق، چىلگە ياڭاق قاتارلىق سورتلار بار. بۇ ياڭاقلار ئومۇمەن پوستى نېپىز، مېۋىسى چوڭ، مايى تەركىبى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، «مايلىق ياڭاق»نى قول بىلەن مىجىپ مېيىنى چىقارغىلى بولىدۇ. مايى مىقدارى 79% ئەتراپىدا بولۇپ، خاسلىق، كۈنجۈت،

قىچىنىڭكىدىن يۇقىرى، شۇنداقلا ماي تارتىشتىكى ياخشى خام ئەشيا ھېسابلىنىدۇ. بەزى ياڭاق دەرىخىنىڭ بىر تۈپىدە بىر تۈ- مەنگە يېقىن ياڭاق بولىدۇ ۋە يىلمۇيىل مېۋە بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ سۇ مەنبەسى مول. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سۇدىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىنى ئىككى تۈرگە بۆلۈش- كە بولىدۇ: بىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ياساپ تاغدىن ئېرىپ كەل- گەن قار سۈيىدىن پايدىلىنىش؛ يەنە بىرى، كارىز كولاپ يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىش.

كارىز شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئالاھىدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىدۇر. كارىزنىڭ سۇ مەنبەسى قارلىق تاغلار- دىكى تاغ ئېتەكلىرىدىن ئۆتۈپ، شېغىل قاتلىمىغا سىڭىپ كىرگەن يوشۇرۇن ئېقىم يېكى يەر ئاستى سۈيىدىن ئىبارەت. كارىز ئادەتتە ئۇچ بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ: بىرى، تەشمە (توغرا ئېرىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، يەر ئاستىدىكى سۇنى يىغىدىغان ۋە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان يول ھېسابلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيى تەشمىگە ئېقىپ چىقىپ، تەشمە ئارقىلىق ئىشلىتىلىدىغان جاي- غا ئېقىپ بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىرغا يەتمەيدىغانلىرى- دىن تارتىپ 10 كىلومېتىردىن ئاشىدىغانلىرىغىچە بار بولۇپ، ئوخشاش بولمايدۇ. سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بەزىدە ئاستىغا يۇڭ ئەدىيال سېلىنىدۇ. كارىزنىڭ ئىككىنچى بۆلىكى يەر ئۈستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تىلما بو- لۇپ، سۇ باشلاپ ئېتىز سۇغىرىشتا ۋە كوندىلىك تۇرمۇشتا سۇ ئىشلىتىشتە پايدىلىنىلىدۇ. ئۇچىنچى بۆلىكى قۇدۇق ياكى تىك قۇدۇق، ۋېرتىكال قۇدۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قۇدۇق بولسا يەر يۈ- زىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ كولىنىدۇ. تەشمە تېشىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن قۇدۇق قېزىش زۆرۈر بولۇپ، يەر ئاستى سۇ ئور- نىنى بىلىش ۋە تەشمىنىڭ تېشىلىش ئورنىنى بېكىتىشكە يار- دەم بېرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەشمە قازغان ۋاقىتتا، چە-

قىش ئېغىزى ۋە ھاۋا ئالماشتۇرۇش ئېغىزى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەشمىنىڭ يەر يۈزىدىن ھېسابلانغان چوڭقۇرلۇقىغا تەڭ بولمايدۇ، چوڭقۇرلىرى 100مېتىر، تېيىزلىرى بولسا ئاران 10مېتىر كېلىدۇ. قۇدۇقلار ئارىسىدىكى ئارىلىقلارمۇ تەكشىسىز بولۇپ، قۇدۇق ئېغىزى تاش ياكى دەرەخ شېخى، قومۇش پاخىلى قاتارلىقلار بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ.

كارىزلارنىڭ سۇ مىقدارى كۆپەرەكلىرى كۈنىگە 60 مودىن كۆپەرەك يەرنى، سۇ مىقدارى ئازلىرى بولسا كۈنىگە بىرنەچچە مو يەرنى سۇغىرالايدۇ. كارىز ئارقىلىق يەر ئاستى چوڭقۇر قاتلىمىدىكى يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. كارىزنىڭ قۇرۇلۇشى بىر قەدەرئاددىي، ئىشلىتىلىش ئۆمرى ئۇزۇن، سۇ يولى يەر ئاستىدا بولغانلىقتىن، پارلىنىش ئاز، شۇنداقلا سۇ يولىنىڭ قۇم ـ بوراندا كۆمۈلۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. كارىز شۇ يەردىكى تەبىئىي شارائىتقا ئىنتايىن باب كېلىدۇ. شىنجاڭدا تەخمىنەن 1600دىن كۆپرەك كارىز بار بولۇپ، ئاساسلىقى تۇرپان ـ قومۇل ئويمانلىقىغا تارقالغان. شىنجاڭدىكى كارىزلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5000 كىلومېتىر. بەزىلەر كارىزنى سەددىچىن سېپىلى ۋە بېيجىڭ ـ خاڭجۇ قانىلى بىلەن قوشۇپ «ئېلىمىزدىكى ئۇچ بۇيۈك قۇرۇلۇش» دەپ قارايدۇ.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر ئاگرونوم لۇ مىڭشەن يازغان «دېھقانچىلىق ۋە پىلىچىلىك ئاساسلىرى»(«تېرىقچىلىق ـ پىلىچىلىك قامۇسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نامىلىق كىتاب ئېلىمىزنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇچ مۇھىم يېزا ئىگىلىك دەستۇرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ «ئاي ھەم مەۋسۇم»(دېھقانچىلىق كالېندارىدىكى ھەر قايسى ئايدىكى كىلىمات ۋە فېنولوگىيە) بويىچە يېزىلغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى چۈ

شەندۇرۇلگەن ئەڭ قەدىمىي يېزا ئىگىلىك قامۇسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى خېلىلا كەڭ بولۇپ، تېرىقچىلىق، سۇ ئىشاتى، مېتېئورولوگىيە، ئوتياش، مېۋىلىك دەرەخ، بامبۇك، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر، ئۇجمە پىلىسى، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، چارۋىچىلىق، ئېچىتىش، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ بىر يىل 12 ئاي بويىچە ئايىنى تۇتقا قىلىپ، ھەرئايدا قىلىشقا تېگىشلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق تارماقلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى بىر - بىرلەپ رەتكە تۇرغۇزغان، شۇنداقلا ھەربىر تۇردىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىن كېيىن، كونكرېت ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرغان. تىلى ئاددىي ۋە يېغىنچاق، ئاممىباب ھەم چۈشىنىشلىك. لۇ مىڭشەن ئۆز ئەسىرىدە ئاي ھەم مەۋسۇم بويىچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايوندا زىرائەتلەرنى ئۇرۇق تاللاش، تېرىش، ئوغۇتلاش، سۇغىرىش، باشقۇرۇش، ئۇلاش ۋە ساقلاش قاتارلىق تەرەپلىرىنى بايان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىكى ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىنى، قەدىمدىن تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىش ۋە يەكۈنلەشكە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى خۇلاسىلەپ چىققان. بۇ كىتاب ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتى

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئۇچۇن ئۆزلۇكسىز تەجرىبە توپلاپ، ئۆزگىچە داۋالاش نەزەريىسى ۋە

ئەمەلىي مىللىي ئەنئەنىۋى دورىگەرلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۇيغۇر تېبابىتى» دەپ ئاتالغان.

قەدىمدە ئۇيغۇر خەلقى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا بولغاچقا، ھەر ۋاقىت تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ تەھدىتىگە ۋە ھاۋارايى ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايتتى. شۇڭا ئۇلار خېلى بۇرۇنلا ئەتراپىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ياكى تەبىئىي مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ ئادەتتىكى ئاغرىق ـ سىلاقلارنى داۋالاش ۋە بىر تەرەپ قىلىشنى بىلەتتى. ئالايلۇق، كىشىلەر ساماق شىرنىسى بىلەن شۇمشىنى پۇت ـ قوللارغا سۈرۈپ، زىيانداش ھاشاراتلاردىن مۇداپىئە كۆرگەن. جۈڭگو تېبابىتىنىڭ قەدىمىي كىتابى «پادىشاھنامە»نىڭ كېسەللىكلەر دەستۇرى»دىمۇ غەربىي رايوندىكى خەلقلەرنىڭ بەزى كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبى ۋە داۋالاش ئۇسۇلىنى ئاللىبۇرۇنلا ئىگىلىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

ئىپتىدائىي ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات ئورگانىزمىدىن دورا ياسالغاندىن باشقا، كۆپىنچە ئەپسۇن بىلەن بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالىغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلار شىمالىي چۆللۈكتىكى ۋاقىتتا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شامان ئەقىدىسى بويىچە، كېسەللىكلەرنىڭ ھەممىسى جىن چاپلاشقانلىقتىن كېلىپ چىقىدىغان بولۇپ، پەقەت شامان پېرىخۇنلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ جىننى قوغلىۋەتكەندىلا، كېسەللىك مەڭىبەسىنى يوقىتىپ، بىمارنىڭ سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدىكەن. بۇ خىل شامانىزمچە داۋالاش ئەنئەنىسى تا ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلار رايونىدا ئېقىپ يۈرىدۇ[1].

قوچو ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ تە-

① مەندىلت: «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلاردا شامان دىنى تەكشۈرۈش»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى مىللەتشۇناسلىق ئىشخانىسى تۈزگەن «مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە شامان دىنىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، 223 ـــ 238 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

سىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. تېپىلغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر تېبابىتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەنزۇ تېبابىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرق تېبابىتىدىكى نۇر-غۇن ئېلېمېنتلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزگىچە خاسلىق ۋە ئالا-ھىدىلىككە ئىگە تېببىي نەزەرىيە ۋە داۋالاش ئەمەلىيىتىنى بار-لىققا كەلتۈرگەن. شىنجاڭغا كىرگەن خەنزۇ تېبابىتى نەزەرى-يەسى ۋە ھىندى تېبابىتى نەزەرىيەسى ئۇيغۇر تېبابىتىنى قې-لىپلاشتۇرۇش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇش جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىغان. گېرمانىيە تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1905 — 1907 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى خارا-بالىكىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى خىل تېببىي ۋەسىقىنى تاپقان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ماتېرىيالنىڭ مەزمۇنى 41 خىل كېسەللىك تەشخىسى ۋە كېسەللىك ئالامىتىگە چېتى-لىدۇ. كېسەل داۋالايدىغان ھەر خىل ھايۋانات دورىلىرى، ئۆ-سۈملۈك دورىلىرى، مىنېرال دورىلار ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دورىلار جەمئىي 92 خىل. دورا ئارقىلىق كېسەل داۋالىغاندىن سىرت، ئۇيغۇرلار يەمەك - ئىچمەكنىمۇ دورىلىق دەپ بىلىپ، بەزى كېسەللەرنى يەمەكلىك ئارقىلىق داۋالىغان ياكى بەدەن قۇۋۇتىنى ئاشۇرغان. بۇ خىل يەمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بو-لۇپ، ئادەتتىكى ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىر قىسىم يەمەك - ئىچمەك ئارقىلىق داۋالاش ساۋاتلىرىنى بىلىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسى پەلسەپەۋى كۆزقاراشنى ئا-ساس قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئانىمىزم (ھەممە شەي-ئىلەردە روھ بولىدۇ، دەپ قارايدىغان نەزەرىيە) بىلەن ئالەمدىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش، ئۆزگىرىش ۋە تەرەق-قىي قىلىش جەريانىنى چۈشەندۈرگەن بولۇپ، تەبىئەت دۇنيا-

سىدىكى ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە تۇپراقنىڭ شەيئىلەرنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدە- كى ياشاش مۇھىتى، يەر شارىدىكى جانلىق ۋە مادىلارنىڭ كې- لىش مەنبەسى، ھەتتا ئادەم بەدىنى گىرىپتار بولغان ئاغرىق - سىلاقلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۆت چوڭ ئامىل بولغان ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە تۇپراق بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار. بۇ خىل قاراش تەرەققىي قىلىپ تۆت چوڭ ماددا تەلىماتىغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسىنىڭ ئۇلى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر تېبابىتى بۇ تۆت چوڭ ماددا ئادەم بەدىنىدە تۆت خىل ئالامەتنى، يەنى ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇقتىن ئىبارەت ئالامەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئالامەتلەر ئادەم بەدىنىگە نىسبەتەن كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ، ناۋادا ئادەم بەدە- نىدە سەپرا بولمايدىكەن، يېمەك - ئىچمەك پارچىلانمايدۇ؛ ھۆل- لۈك بولمايدىكەن، ئوزۇقلۇق ماددىلار سۈمۈرۈلمەيدۇ، ھاياتلىق- مۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ؛ ئەگەر سەۋدا بولمايدىكەن، چوڭ مېڭىدە ئاجىزلىشىش ۋە ئەقلىي قابىلىيەتنىڭ بىنورمالىقى كېلىپ چىقىدۇ؛ مۇبادا سوغۇقلۇق بولمايدىكەن، يۇرەك ئىق- تىدارىنى تەسىرگە ئۇچرىتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ- كى، بۇ تۆت ماددا ھاياتلىق ئۇچۇن نىسبەتەن ئېيتقاندا ئايرو- پىلان گەۋدىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدىغان ئامىلدۇر، ھېچ- قايسىسى كەم بولسا بولمايدۇ، شۇنداقلا ئېشىپ ياكى كېمىيىپ كېتىشىگىمۇ بولمايدۇ. بۇ تۆت ماددا ھەم ئادەم بەدىنىدە مەۋ- جۇت، ھەم ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەردىمۇ مەۋجۇت. يۇقىرىدا با- يان قىلىنغان تۆت خىل ماددىنىڭ ئادەم بەدىنىدە ئۆزئارا قار- شىلىشىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تېبابىتىدە دېيىلىدىغان مىزاج شەكىللەنگەن، مۇشۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ مىزاج تەلىماتى بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسىدە، بىر ئادەمنىڭ چىرايى، رەڭگىرويى، بەدەن شەكلى، مىجەز - خاراك-

تېرى، شۇنداقلا كەيپىياتى، تۇرمۇش ئادىتى ۋە پسىخىكىسى بۇ ئادەمنىڭ مىزاجى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسىدە مىزاج تەلىماتىدىن باشقا، يەنە خىلىت تەلىماتى ۋە ئورگانىزم تەلىماتى بار. خىلىت تەلىماتى ئادەم بەدىنىدىكى ھەر خىل ئوزۇقلۇق ماددىلار جىگەردىن ئۆتۈپ، خىلىتنى شەكىللەندۈرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. خىلىت بەلغەم خىلىتى، قان خىلىتى، سەپرا خىلىتى ۋە سەۋدا خىلىتىدىن ئىبارەت تۆتكە بۆلۈنىدۇ. بىر ئادەم تۇغۇلغاندىن تارتىپ تا نەپىسى تۇختىغۇچە، بۇ خىل تەبئىي شەكىللىنىدىغان سۇيۇقلۇق ئىسانلار سالامەتلىكىدە بولسۇن ياكى كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدا بولسۇن، ئوخشاشلا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ تۆت خىلىتنىڭ سان ۋە سۇپەت جەھەتتە نورمال ۋە تەبئىي ھالەتتە تۇرۇشى بەدەن ساغلاملىقنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ سان ياكى سۇپەت جەھەتتە نورمالسىزلىنىشى ھەر خىل كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدە تېۋىپلارکېسەل داۋالىغاندا، ئالدى بىلەن خىلىتلار ئادەم بەدىنىدە كېسەل پەيدا قىلغاندا كېلىپ چىقىدىغان بىنورمال ھالەتلەرنى پەرقلەندۈرۈشى كېرەك، شۇنداقلا كېسەلگە توغرا دىياگنوز قويۇپ داۋالىغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى ئوزگانىزملارنىڭ مىزاجىنى چۈشىنىش ھەم ماس مىزاجلار ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولىدىغان كېسەللىك مايىللىقىنى ئىگىلەش كېسەل داۋالاشتا ناھايىتى مۇھىم. مەسىلەن، ئاشقازانىنىڭ مىزاجى ھۆل ئىسسىق، لېكىن ئاشقازان سۇيۇقلۇقى ۋە سەپرانىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ھۆل سوغۇققا مايىللىشىپ كېتىدۇ، يەنى بۇ ئاشقازانىنىڭ نورمال فۇنكسىيەسىنى ساقلاشتىكى مىزاجدۇر. رايون، مۇھىت، پەسىل ۋە ئادەمنىڭ مىزاجى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتا، ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسى

دۇنيانى ئالتە رايونغا بۆلگەن، يەنى ھەربىر رايونىنىڭ ئۆزىگە ماس ھالدىكى يەرلىك مىزاجى بولىدۇ. شىنجاڭ ئالتىنچى خىل رايون بولۇپ، قۇرۇق سوغۇقتۇر. مىزاج رايونغا پەسىل نۇقتىسىدىن قارىغاندا، يازدا مىزاج قۇرۇق ئىسسىق، ئەتىيازدا ھۆل ئىسسىق، قىشتا ھۆل سوغۇق، كۈزدە بولسا قۇرۇق سوغۇق بولىدۇ. ئادەتتە ئىنسانلارنىڭ مىزاجى ھايۋانلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا مۆتىدىل، ئەرلەرنىڭ مىزاجى ئاياللارنىڭكىدىن مۆتىدىل. ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسى يەنە ئادەم ئورگانىزمىنىڭ ئىقتىدارى ۋە فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن ھەزىم قىلىش ئەزالىرىنى ئىككى تۈرگە ئايرىغان. يېتەكچى ئەزالار رەئىس ئەزالار دەپ، مۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھاياتىي كۈچ ۋە روھىي كۈچنى ساقلايدىغان ئورگان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، شۇنداقلا ھاياتلىقتىكى يەلنىڭ مەنبەسىدۇر. ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ ياشاش ۋە كۆپىيىشىگە رياسەتچىلىك قىلىپ ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە پۈتۈن بەدەننىڭ بارلىق ھاياتلىق پائالىيەتلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشەپ ۋە كونترول قىلىپ، پۈتكۈل بەدەننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيەسىدە چوڭ مېڭە، يۈرەك ۋە جىگەر ئادەم بەدىنىدىكى يېتەكچى(رەئىس) ئەزا، ئۆپكە، بۆرەك، ئاشقازان ـ ئۇچەي، ئۆت ۋە تال بولسا ياشقۇرۇلغۇچى ئەزا ھېسابلىنىدۇ[1].

ئۇيغۇر تېبابىتى ئادەمنىڭ سالامەتلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتى بولغان ياخشى تۈرمۇش مۇھىتى، يېمەك ـ ئىچمەك، مۇۋاپىق خىزمەت ۋە ئارام ئېلىشقا كۆڭۈل بۆلۈشنى تەن ساقلىقىنى ساقلاشتىكى زۆرۈرىيەت دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر

① ئىسھاقجان ياشچىلىقىدا تۇزۇلگەن: «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى»(ئۇيغۇرچە)، 1 ـ تۇم، 1 ـ 16 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى 1985 ـ يىلى نەشرى؛ جۇڭگو تېبابەت قامۇسى. ئۇيغۇر تېبابىتى جىلدى»(خەنزۇچە)، 1 ـ 16 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى باستۇرغان.

غۇرلار شەخسىي تازلىق، مۇھىت تازلىقى ھەم گۈزەللىك، بە-دەن بىلەن سىرتقى مۇھىتنىڭ دائىمىي بىردەكلىكى ۋە ماسلە-قىنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مۇڭاپىق مىقداردىكى ئوزۇقلۇقنىڭ بەدەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يەتكۈزۈلۈپ، تەن ساقلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن دەل ۋاقتىدا غىزالىنىش زۆرۈر بو-لۇپلا قالماستىن، بەلكى يېمەك ـ ئىچمەك مىقدارىغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك، ئارتۇقچە تويۇنۇپ يېيىشكە قەتئىي بولمايدۇ، يەنە غىزالىنىش ۋاقتى بىلەن ئوزۇقلۇق تەركىبلىرى ئوتتۇرا-سىدىكى مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلىش كېرەك. ئەتىگەندە مايلىق تاماق يېيىشكە بولمايدۇ. چۈشتە ئوزۇقلۇق مول بولۇشى كې-رەك. كەچتە كۆپ يېيىشكە بولمايدۇ، شۇنداقلا كەچتە ئۇخلاش-تىن بۇرۇن يېمەكلىكنىڭ تولۇق ھەزىم بولۇشى ئۈچۈن، كەچ-لىك تاماق چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدىن كېچىكمەسلىكى كېرەك. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كىشىلەر ئىستېمال قىلىدىغان يې-مەك ـ ئىچمەك ئوزۇقلۇق تەركىبىگە ئاساسەن بەش چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى خىلى، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول ھەم ئاسان ھەزىم بولىدىغان يەڭگىل يېمەكلىكلەر؛ ئىككىنچىسى، ئاسان ھەزىم بولمايدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەر؛ ئۈچىنچىسى، قاتتىقمۇ ئەمەس، سۇيۇقمۇ ئەمەس يېمەكلىكلەر؛ تۆتىنچى خىلى، سۈت، قايماق، شۇنداقلا چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم، توخۇ گۆشى، پاقلان گۆشى، قايماق قاتارلىقلارغا ئوخشاش يېمەكلىكلەر؛ ئەڭ ئاخىر-قىدىكىسى بولسا، ئوزۇقلۇق قىممىتى بىر قەدەر تۆۋەن ھەم تەستە سۈمۈرۈلىدىغان يېمەكلىكلەر، مەسىلەن، قوناق ئۇنى، كالا گۆشى، مانتا، چۆچۈرە ۋە سەي ـ كۆكتات دېگەندەك. بۇ يې-مەكلىكلەر ئىچىدە بەزىلىرى گەرچە ئوزۇقلۇق تەركىبى مول بولسىمۇ، ئاسان سۈمۈرۈلمەيدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ھاراقنىڭ ھەم ئوزۇقلۇق قىممىتى يوق، ھەم

كېسەل داۋالاش رولى يوق بولۇپ، دائىم ھاراق ئىچكۈچىنىڭ يۈرەك، جىگەر ۋە باشقا ھەزىم قىلىش ئەزالىرىدا مايسمان چۆكمە پەيدا بولىدىكەن. ھاراق ئاشقازاندا مۇھىم رول ئويناپ، غان تۆكچىلەرنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپلا قالماي، قانىنى قويۇقلاشتۇرىدۇ، بولۇپمۇ قان تەركىبىدىكى بىنورمال ماددىلار ۋە ماينىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، قان تومۇرلارنى قاتۇرۇۋېتىدۇ، قان بېسىمىنى ئۆرلىتىۋېتىدۇ... ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى ساقلىقنى ساقلاش ۋە يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقى جەھەتتىكى نۇقتىئىنەزەرلەر ھازىرقى زامان سەھىيە ئىلمى ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىلمىدىكى كۆز قاراشلارغا ئىنتايىن يېقىندۇر.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى بىمارنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا دىياگنوز قويغاندا، قاراپ دىياگنوز قويۇش، ئاڭلاپ دىياگنوز قويۇش، سوراپ دىياگنوز قويۇش ۋە تومۇر تۇتۇپ دىياگنوز قويۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ. قاراپ دىياگنوز قويۇش بىمار بەدىنىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى، روھىي ھالىتى، تىلى ۋە نەپەس ئېلىشى قاتارلىقلارغا قاراپ دەسلەپكى دىياگنوزنى قويۇشتىن ئىبارەت. ئاڭلاپ دىياگنوز قويۇش بىمارنىڭ ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى، كۆچلۈك ـ ئاجىزلىقى ۋە يۆتەلنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى، بوغۇق ياكى سۈزۈكلۈكى قاتارلىق ئالامەتلەر ئاساسەن كېسەللىك ئۆزگىرىشىدىكى ئەھۋالىنى بىلىشتە پايدىلىنىدۇ سوراپ دىياگنوز قويۇش بولسا بىمار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق كېسەللىك ئەھۋالى ۋە كېسەللىك تارىخىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. تومۇر تۇتۇپ دىياگنوز قويۇش بولسا بىمارنىڭ تومۇر سوقۇشىنىڭ تېز ياكى ئاستىلىقى، رىتىملىق ياكى رىتىمسىزلىقى، كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقى، تومۇرنىڭ قىزىق ياكى سوغۇقلۇقىغا ئاساسەن پۈتكۈل بەدەن ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، داۋالاشنى ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، كېسەلگە دورا بېرىش.

تىن ئىبارەت[1].

ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ دائىم ئوچرايدىغان كېسەللىكلەرگە قارىتا مول داۋالاش تەجرىبىسى بولغانلىقتىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەن قاقلىق قاتارلىق ئادەتتە داۋالاپ ساقايتىش تەس بولغان كېسەللىكلەرگىمۇ ئۆزگىچە داۋالاش ئۇسۇللىرى بار. بۇ تۇردىكى كېسەللىكلەرگە قارىتا ئادەتتە ئەھۋالغا قاراپ ئونىۋېرسال داۋالاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، دورا ئىچكۈزۈش، سىرتتىن دورا چاپلاش، كۈن نۇرىدا داۋالاش، ئارىشاڭ بىلەن داۋالاش ۋە روھىي جەھەتتىن داۋالاش دېگەندەك.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە، ئىچكى كېسەللىكلەرگە قارىتا ئومۇمەن دورا ئىچكۈزۈشنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئىسلاپ داۋالاش، ھەمەلچە قىلىش، قان ئېلىش قاتارلىق داۋالاش ئۇسۇللىرىنى ئىشلەتكەن. تاشقى كېسەللىكلەردىمۇ دورا بېرىش بار بولۇپ، يەنە ئىسسىق ئۆتكۈزۈش، تېڭىش ۋە ئوپېراتسىيە قىلىش قاتارلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتى رېتسېپلىرى ھەمىشە ئاساسىي دورا ۋە قوشۇمچە دورىدىن تەشكىل تاپىدۇ. كىلىنىكىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مۇرەككەپ رېتسېپلاردا كۆپلىرىدە 50 خىل، ئازلىرىدا يەتتە خىل دورا بولىدۇ. ئادەتتە بىر خىللا دورا ئىشلىتىلمەيدۇ. شەربەت، مېۋە شەربىتى، كۇمىلاچ، تالقان، مەجۇنات، ماي قاتارلىق ئون نەچچە خىل دورا شەكلى بار.

تۇرپاندا تارقىلىپ يۈرگەن قۇمغا كۆمۈلۈپ كېسەل داۋالاش ئۇسۇلى ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدە داۋالاش ئۇسۇلىدۇر. بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلىدا ئىشلىتىلىدىغىنى تۇرپاندىكى ئۆزگىچە تەبىئىي قۇم بولۇپ، بەزى كېسەللىكلەرگە ئوبدان مەنپەئەت قىلىدۇ. تۇرپانغا كەلگەن تارقالغان قۇم بىلەن داۋالاش

① ئىسھاقجان باشچىلىقىدا توزۇلگەن: «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى»(ئۇيغۇرچە)، 1 ـ تۇم، 207 ـــ 222 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى 1985 ـ يىلى نەشرى؛ جۇڭگو تېبابەت قامۇسى. ئۇيغۇر تېبابىتى تومى»(خەنزۇچە)، 207 ـــ 222 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى باستۇرغان.

ئۇسۇلى يوز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئەڭ دەسلەپتە يەرلىك خەلق بەل ـ پۇت تېلىپ ئاغرىشتەك كېسەللىكلەردە قۇم بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى ئارقىلىق داۋالاپ كېسەللىكتىن خالاس بولغان. داۋالاش ئۇنۇمى ئالاھىدە ياخشى بولغاچقا، كىشىلەر بۇ خىل ئەل ئارىسىدىكى قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالاش ئۇسۇلىنى تەدرىجىي قوبۇل قىلغان. ئۇيغۇر تېبابىتىدىمۇ بۇ يەكۇنلەنگەن ۋە كېڭەيتىلگەن. يېقىنقى نەچچە ئون يىللار مابەينىدە، بۇ خىل قۇم بىلەن داۋالاش ئۇسۇلىنىڭ نامى چىقىپ، تۇرپاندا قۇم بىلەن داۋالاش ئورنى قۇرۇلۇپ، مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن، ھەتتا چەت ئەللەردىن كەلگەن بىمارلارنى كۇتۇۋالدى ۋە داۋالاپ كەل ـ دى. بىمارلار داۋالىنىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن بەدەن تەك ـ شۇرتۇشى كېرەك، پەقەت بەدەن ئەھۋالى قۇمدا داۋالاش شەرتىگە ئۇيغۇن بولغان بىمارلار دوختۇرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە داۋالىنىشى لازىم. قۇم بىلەن داۋالاشنىڭ بەلگىلىك پەسلى بو ـ لۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مۇئەييەن ۋاقىت چېكى بار، قۇمدا داۋالىنىش ھەممىلا كېسەللىككە ماس كېلىۋەرمەيدۇ. ھەرىيلى 6 ـ ئايدىن 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قۇم بىلەن داۋالاشنىڭ ئەڭ ياخشى پەسلى ھېسابلىنىدۇ. ھەر خىل بوغۇم ياللۇغى، ئاستا خاراكتېرلىك بەل ـ پۇت ئاغرىقلىرى ۋە ئولتۇرغۇچ نېرۋا ئاغرىقلىرىغا ماس كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتى سۇنۇقنى داۋالاشتىمۇ ئۆزىنىڭ ئۇزاق تا ـ رىخى ۋە خاسلىقىغا ئىگە بولۇپ، مول تەجرىبىلەرنى توپلىغان. بەزى سۇنۇقچىلارنىڭ تېببىي تېخنىكىسى يۇقىرى، سۇنۇق تاڭ ـ غاندا ئاغرىق توختىتىش دورىسى ياكى ناركوز دورىسى بىھاجەت بولۇپ، روھىي جەھەتتىن داۋالاشنى ماسلاشتۇرۇپ كۆرۈنەرلىك داۋالاش ئۇنۇمىگە ئېرىشىدۇ. سۇنۇق ياكى بوغۇملار چىقىپ كې ـ تىشنى داۋالىغاندا، تېڭىپلار مەشغۇلات جەريانىدا قىزىقچىلىق قىلىپ، بىمارغا ئاغرىقنى ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىدۇ[1].

① ئىسھاقجان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى»(ئۇيغۇرچە)، 1 ـ تۇم، 238 ـــ 260 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى 1985 ـ يىلى نەشرى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن بېرى، ئۇيغۇر تېبابەتى ئېلىمىز ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن بارا ـ بارا دىققەت ـ ئېتىبارغا ئېرىشتى. داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ساھەسىدىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ئۇيغۇر تېبابەت نەزەرىيەسى ۋە داۋالاش ئۇسۇلىنى تەكشۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىپ ۋە خۇلاسىلەپ، بىر تۈركۈم تېببىي ماتېرىياللارنى ئۆز ۋاقتىدا رەتلەپ چىقتى ۋە قۇتقۇزۇپ قالدى. 60 ـ يىللاردىلا شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلىق ئۆسۈملۈك ـ لەر»نى تۈزۈپ نەشر قىلىپ، كەڭ تېببىي خادىملار ۋە ئوقۇر ـ مەنلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. 80 ـ يىللاردىن كېيىنكى ۋاقىتلار ئۇيغۇر تېبابىتى ئۇچقاندەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى ۋە ئۆز رولىنى جارىي قىلدۇردى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇيغۇر تېبابىتى تەتقىقات ئورنى، ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخا ـ نىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇرۇمچى ۋە خوتەن قا ـ تارلىق جايلاردا ئۇيغۇر تېبابىتى ئىختىساسلىقلىرىنى تەربىيە ـ لەپ يېتىشتۇرىدىغان مەكتەپلەر تەسىس قىلىندى. ئالتە تومۇق تۇنجى «ئۇيغۇر تېبابىتى قامۇسى» شىنجاڭدا تۈزۈلۈپ نەشردىن چىقتى. ئۇيغۇر تېبابىتى بىلىملىرىنى تارقىتىش ئۇچۇن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابىتى تەتقىقات ئورنى ئۇيغۇرچە «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ناملىق قەرەللىك ژۇر ـ نالنى نەشردىن چىقاردى، بۇ ژۇرنال ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

ئەدەبىيات ۋە تىياتىر

ئەدەبىيات

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخقا ۋە باي مەزمۇنغا ئىگە بو ـ لۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، شۇنداقلا ئې ـ

لىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، قەدىمىي ئەنئەنىگە ئىگە. شەكلى كۆپ خىل، مەزمۇنى ئاممىباب بولۇپ، چۆچەك، قوشاق، ئەپسانە، رىۋايەت، مەسەل، لەتىپە قاتارلىق كۆپ خىل ژانىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چۆچەكلەرنىڭ باش قەھرىمانى كۆپىنچە ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچرىغان يىللىقچى، پادىچى بالا، ئوتۇنچى، موزدۇز، تىككۈچى، سەھرا قىزى ۋە ھۆكۈمران سىنىپلاردىن خان ـ پادىشاھ، قازى، مولا، باي، بەگ، خوجا، مەككار سودىگەر، جازانىخورلار بولىدۇ. چۆچەكلەردە ھەمىشە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى شەپقەتسىز ئەزگەنلىكى، ئەمگەكچى خەلق بولسا ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن ھىيلە ـ مىكىرنى پاش قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىكى مەزمۇن قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇجمە سايىسى» ناملىق چۆچەكتە بېخىل، ئاچ كۆز سەلەي بايىنىڭ ئۇجمە سايىسى بىلەن كەمبەغەللەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقى، ياش ئەپچىلەمنىڭ باشقا كەمبەغەللەر بىلەن بىرلىكتە زېرەكلىك بىلەن سەلەي بايىنى قوغلىۋېتىپ كەمبەغەللەرنىڭ ئۆچىنى ئېلىپ بەرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇ چۆچەكتە ھۆكۈمرانلارنىڭ پاراسەتسىزلىكى ۋە ئاچ كۆزلۈكى مەسخىرە قىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەردلىكى ۋە پەم ـ پاراسىتى مەدھىيەلەنگەن. يەنە ئەمگەك قىزغىنلىقنى ئاشۇرىدىغان، گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئارزۇ ـ ئىستەكلەر ۋە ئەۋلاد تەربىيەسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن چۆچەكلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئۇچ ۋەسىيەت» چۆچىكى كىشىلەرگە ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆزئارا يارەملىشىپ، قىينىچىلىقلار ئۇستىدىن غالىب كېلىش، شۇ ئارقىلىق بەختكە ئېرىشىش توغرىسىدا تەلىم بېرىدۇ؛ «ئىككى ھۇرۇن»

ناملىق چۆچەك كىشىلەرنى ئەمگەك سۆيۈشكە، راھەت ـ پارا-
غەتكە بېرىلىپ كەتمەسلىككە ئۇندەيدۇ؛ «ئەقىللىق چىمەنخان»،
«دېھقان قىزى»، «دانىشمەن مەلىكە» قاتارلىقلاردا ئۇيغۇر ئايال-
لىرىنىڭ ئىشچانلىقى ۋە يۇكسەك ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرى قىز-
غىن مەدھىيەلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا يەنە نۇرغۇنلىغان نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى، موللا زەيدىن لەتىپىلىرى، سەلەي چاققان لەتىپە-لىرى، مەسەللەر ۋە ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرمۇ بار. ئالايلۇق، نە-سىردىن ئەپەندى توغرىسىدىكى لەتىپىلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، نەچچە يۈز يىلدىن بېرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كەڭ تارقىلىپ، خەلق-نىڭ ياقتۇرۇشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدى. لەتىپىلەر نەسىردىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ توقۇلما ئوبراز باش قەھرىمان قىلىن-غان، مەسخىرە ۋە تەنقىد خاراكتېرىدىكى قىسقا خەلق ھېكايە-لىرىدۇر. بۇ لەتىپىلەرنىڭ پىكىر يولى ئۆزگىچە، تىلى يۇمۇ-رىستىك بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشچانلىقى، باتۇرلۇقى، ئۇمىدۋارلىقى، يۇمۇرىستىكلىقى، ئەقىل ـ پاراسەتكە باي ۋە ھەققانىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە ئىكەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، فې-ئودال ھۆكۈمرانلار پاش قىلىنىدۇ ۋە مەسخىرە قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئۇزاق مەزگىللىك تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈرەشلىرىنىڭ يەكۈ-نى، شۇنداقلا ئەمگەكچى خەلق ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى-دۇر. ماقال ـ تەمسىللەر رېئاللىقنى ئېچىپ بېرىدۇ، كىشىلەر-نى ئويغىتىدۇ ۋە تەربىيەلەيدۇ. مەسىلەن، «خەلق گەپ قىلماس، قىلسا بوش قىلماس»، «باي قەيەردە، ۋاي شۇ يەردە»، «دوستقا ھومايما، دۈشمەنگە ھىجايما» دېگەندەك. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى مەزمۇنغا باي، بەدىئىيلىكتە روشەن مىللىي ئۇس-لۇب ۋە خاسلىققا ئىگە. تىلى ئاددىي، ئوخشىتىشلار جانلىق،

ۋەزمەن، جۇملە شەكلى بىردەك بولۇپ، ئەستە تۇتۇشقا قولايلىق.

ئۇيغۇرلار مول كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋە ئېسىل ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ، بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي مىراسلىرىدىن «ئوغۇزنامە»، «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىقلار بار.

«ئوغۇزنامە» قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق داستانىدۇر. ئۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىش جەريانىدا، ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىپ بارغانسېرى بېيىپ ماڭغان. تارىختىكى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە، ئوخشاشمىغان يېزىقلاردا خاتىرىلەنگەن. ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي نۇسخىسى 15 ـ ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدۇر[①].

«ئوغۇزنامە»نىڭ مەزمۇنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسىمدا، قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئىدىيە ـ ئېتىقادى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئىككىنچى قىسىمدا ئاساسلىقى ئوغۇزخانىنىڭ ئۇرۇش تارىخى سۆزلەنگەن بولۇپ، بىر قىسىم قوۋملار ئىسىملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش ھېكايىسىنى قىزىقارلىق يوسۇندا شەرھلىگەن. ئەسەر باش قەھرىمانى ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر قەدىمكى دەۋردىكى قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەردارلىرى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدا خەلق ئىچىدىكى تارىخىي داستانلارغا خاس بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن نۇرغۇنلىغان تارىخىي ھېكايىلەر بايان قىلىنغان

① بۇ قول يازما ھازىر فىرانسىيە پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا.

بولۇپ، بىزنىڭ قەدىمىي دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىلىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

تارىخىي تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا كېيىن يەنە نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەر ۋە مەشھۇر ئەدىبلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، 16 ـ ئەسىردە ئۆتكەن شائىر يۈسۈپ سەككاكىينىڭ لىرىك شېئىرلىرى بىلەن 15 ـ ئەسىردە ئۆتكەن لۇتفىينىڭ لىرىك شېئىرلىرى ۋە «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى دېگەندەك. بۇلاردا باي تەسەۋۋۇر ۋە جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق شائىرنىڭ چوڭقۇر ۋە تەسىرلىك ئىشق ـ مۇھەببىتى ئىزھار قىلىنغان بولۇپ، بەدىئىي تەسىرچانلىقى نىسبەتەن كۈچلۈك.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 18 ـ ئەسىرگىچە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا يەنە ھىرقەتىي، زەللىي ۋە نەۋبەتىيدىن ئىبارەت ئۆچ لىرىك شائىر مەيدانغا چىقتى.

ھىرقەتىي (1634 ـ 1724) نىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ھىرقەتىي بولۇپ، ھىرقەتىي ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. ئۇ 1634 ـ يىلى ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيەسى تازغۇن يېزىسى باغچى كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. 1670 ـ يىلى ئۇ «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكام» ناملىق لىرىك داستانىنى ئىجاد قىلغان. داستان 17 باب، 2000 نەچچە مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «سابا»، «گۈل» ۋە «بۇلبۇل»دىن ئىبارەت ئۈچ ئوبراز ئارقىلىق سۈزۈتنى قانات يايدۇرۇپ، بۇلبۇلنىڭ گۈلگە بولغان مۇھەببىتىنى بايان قىلغان، سابا ئوتتۇرىدا چېپىپ يۈرۈپ ئەلچىلىك رولىنى ئويناغان. پۈتكۈل داستان جانلىق ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەر، ئادەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۈچ ئوبراز ئوتتۇرىسىدىكى پىسخىكىلىق

پائالىيەتلەر، ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى گىرەلەشمە مۇناسىۋەتنى سۈرەتلەپ، كىشىلىك ھاياتقا مەدھىيە ئوقۇغان، مۇھەببەتنى كۈيلىگەن. شۇ ئارقىلىق چىنلىق ئىزدەش، بەختكە ئىنتىلىشتە چوقۇم بەدەل تۆلەش كېرەكلىكىدىن ئىبارەت ئىدىيەۋى تېمىنى يورۇتۇپ بەرگەن. داستاننىڭ تىلى جانلىق ۋە قىزىقارلىق، مەزمۇنى چوڭقۇر، تەسۋىرلىرى ئىنچىكە. ھىرقەتتي ئۆز داستانىدىكى ساپ ۋە مەزمۇنلۇق بولۇش، ئوبرازلار جانلىق بولۇشتەك ئۇسلۇبى بىلەن بىر ئەۋلاد يېڭى شېئىر ئېقىمىنى ياراتتى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى شائىرلار بۇ ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلدى.

زەلىلي (1685 ـ 1759) يەكەندە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ھايات ئىش ـ ئىزلىرى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز بەك ئاز. ئۇ نۇرغۇنلىغان ئىدىيەۋىلىكى كۈچلۈك، بەدئىيلىكى يۇقىرى نادىر لىرىك شېئىرلارنى يازغان. ئۇ شېئىرىيەتنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى لەززان، ئېقىن سۆزەك ئەركىن ھەم ئوينىاق، ياسالمىلىق ئىتىن خالىي، ئېنىق ھەم چۈشىنىشلىك، تىلغا باي ھەم قىزىقارلىق. شېئىرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە، ھاياتقا ۋە مۇھەببەتكە بولغان ھېسسىياتى ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ سېلىشتۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇپ، ئادەتتىكى شەيئىلەر ئۇنىڭ قەلىمىدە تېخىمۇ جانلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرگە كۈچلۈك ئېستېتىك زوق بەخش ئېتەتتى.

بۇ ئىككى شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئۇزاق مەزگىلدىن بېرى كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىدىكى دىنىي تۇسۇقلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئەدەبىيات قايتا گۈللەنگەن يېڭى بىر ۋەزىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا ھەم قۇرۇق سەپسەتىلەر

يوق، هەم ئارتۇقچە ھەمدۇ ـ سانالار يوق. ئەكسىچە، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ مۇھەببەتكە تەلپۈنۈشى ۋە خۇشاللىق، قايغۇ ـ ھەسرەتلىرى لىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. بۇ شېئىرلاردا ئىپادىلەنگەن مۇھەببەت چىگىش ھەم يالقۇنلۇق، ھېسسىيات سەلىق، شۇنداقلا كۈچلۈك بەدئىي تەسىرچانلىققا ئىگە بولۇپ، جەمئىيەتتە كەڭ تارقىلىپ، قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ ئوقۇلۇپ كەلگەن.

ئابدۇرەھىم نىزارى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغچە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر بولۇپ، 1770 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسى بۇلاقبېشى كەنتىدە بىر بوياقچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1848 ـ يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

«مۇھەببەت داستانلىرى» ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرىدۇر. بۇ داستانلار توپلىمى مۇئەللىپ ھايات ئىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىنىڭ، يەنى ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر. داستانلار توپلىمى «رابىيە ـ سەئىدىن»، «پەرھات ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا» ۋە «مەھزۇن ـ گۈلنىسا» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ داستانلاردا ئاساسلىقى پاك سۆيگۈ، دوستلۇق، ساداقەت ۋە ئىشچانلىق، باتۇرلۇق قاتارلىق ئالىيجاناب پەزىلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇلغان. ئەسەر باش قەھرىمانلىرىنىڭ ھەممىسى پاجىئەلىك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمىغان. مۇھەببەت پاجىئەلىرى ئارقىلىق شائىر فېئوداللىق تۈزۈمنى سۆكۈپ، ھەربىر ئادەمنىڭ بەختلىك ياشاش ھوقۇقىنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ داستانلار توپلىمى فېئودالىزمغا قارشى خاھىشقا، تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيەلەرگە ئىگە.

ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن» ناملىق داستا-

نى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مەڭگۇ توزۇماس بىر گۈل. بۇ داستان مۇھەببەتنى ئاساسىي تۈتقا قىلىپ، فېئودالىق تۈزۈم ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، فېئودال خان ـ پادىشاھ ۋە شاھزا ـ ده ـ بەگلەرنىڭ ياۋۇزلۇقىنى شەپقەتسىز يوسۇندا قامچىلىغان، رابىيە بىلەن سەئىدىنىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ياشنىڭ پاك، سە ـ مىمىي مۇھەببىتى ۋە ئۇلارنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلارغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرغانلىقىدەك ئېسىل پەزىلىتىگە قىزغىن مەد ـ ھىيە ئوقۇغان. رابىيە ـ سەئىدىن ئوبرازى تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى فېئودالىق جەمئىيەتتە ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان، جەبىر ـ زۇلۇمنى بولۇشچە تارتقان، بوزەك قىلىنغان، ئۆمۈر بويى ئارماندا قالغان قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئورتاق تەقدىرىدۇر. بۇ داستان ماتېرىيالى ھەقـ ـقىي بىر ۋەقەلىكتىن تاللىنىپ يېزىپ چىقىلغان بولۇپ، ھا ـ زىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارا ـ سىدا كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئابدۇرەھىم نىزارى ئىجادىيىتى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبى ـ ياتىنى يېپىيېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈردى. ئۇ خەلق تۈرمۇشى بى ـ لەن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجتى ـ مائىي تېمىلارنى شېئىرلىرىغا كىرگۈزۈپ، شېئىر ئىجادىيىتى ـ نى خەلق ۋە رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش يو ـ لىغا ماڭدۇرۇپ، كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كې ـ لىشى ۋە تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە، چارروسىيەنىڭ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە قارشى شېئىر ـ قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. مەسـ ـلەن، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپنىڭ 1864 ـ يىلى ئىلىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەپىڭ تېنگو ھەرىكىتى تەسىرىدە، مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلىڭى تەسۋىرلەنگەن

رېئالىستىك داستانى «غازات دەر مۇلكى چىن»غا ئوخشاش. بۇ داستاندا شائىر چىك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى شەپقەتسىز تۈرده قۇل قىلغانلىقىنى ئاددىي تىل بىلەن چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قەھرىمانانه كۈرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيەلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك ھۆ-كۈمدارلار ۋە مىللىي مۇناپىقلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالا-شىپ قىلغان ھەر خىل جىنايى قىلمىشلىرىنى شەپقەتسىز تۈر-ده پاش قىلغان. بۇ داستان ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىنى تەد-قىق قىلىشىمىزدا بىزنى قىممەتلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنه بىر داڭلىق شائىر سېيىت مۇھەممەت بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ پاراكەندىچىلىككه تولغان، ئىلى چارروسىيه تەرىپىد-دىن بېسىۋېلىنغان دەۋرده ياشىغان ئىدى. شائىر 1864 ـ يىلد-دىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى تارىخى بىلەن پىششىق تونۇش ئىدى، چارروسىيەنىڭ ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى، شۇنداقلا چارروسد-يە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن يەتتىسۇغا مەجبۇرلاپ ئېلىنىپ بېرد-لىشتىن ئىبارەت كۇلىپەتنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، «شەرھى شە-كەستە» ناملىق داستاننى ۋە بىر قىسىم قىسقا لىرىك شې-ئىرلارنى يازغانىدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدىكى يالقۇنلۇق تىل، پولاتتەك پاكىت ئارقىلىق قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىك فېئوداللىق جەمئىيەتته ھۆكۈمران سىنىپلارغا يېلىنىپ ـ يالۇۇرۇپ يۇرسه چىقىش يولى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. ئۇ تىنچلىقنى دەپ جەبىر ـ زۇلۇم ۋە خورلۇققا چىداش قەھرىماد-لىق ھېسابلانمايدۇ، ھەقىقىي قەھرىمان ئالىيجانابلىق بىلەن ئۆلۈشى كېرەك، دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇرۇش گەرچه «شىكەستە» ئېلىپ كەلسىمۇ، لېكىن خەلق بىردەك ئىتتىد-پاقلاشسىلا، ھامان غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. شائىر خەلق-

نىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، رەزىل كۈچلەر بىلەن شەپقەتسىز كۈرەش قىلغان. تېخىمۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسى نامايان بولىدۇ. بۇ دەۋردە بىر قىسىم خەلق قوشاقلىرى چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك جىنايىتىنى خاتىرىلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خورلۇق، تالان ـ تاراج، قىرغىنچىلىق، يۇرتىدىن قوغلىنىش ھەمدە خانۇەيرانچىلىققا قارشى غەزەپ ۋە قارشىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، چارروسىيەگە ھەيدەپ چىقىرىلغان كىشىلەرنىڭ ياقا يۇرتتىكى سەرسان ـ سەرگەردانلىق ئازابى ۋە ئۆز ۋەتىنىنى، شۇنداقلا قېرىنداشلىرىنى سېغىنىشتەك ھېسسىياتلىرىنى ئىزھار قىلغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، گەرچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاغدۇرۇلغىنىغا ئالتىبۇرۇن ئون نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭى ھۆكۈمرانلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئاسايىشلىق ۋە ئەقىللىي تۇرمۇش شارائىتىنىمۇ ئېلىپ كەلمىدى. يەرلىك فېئودال مىلىتارىستلارنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىغا يۇرگۈزگەن ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زىيانكەشلىكلىرى چېكىگە يېتىپ، ھەممە يەرنى نامراتلىق ۋە نادانلىق قاپلاپ كەتتى. ھەر مىللەت خەلقى بۇ خىل ھاقارەت ۋە ئېزىدىلىشلەرگە بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكتىن، جەمئىيەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاھ ـ پىغان، ناله ـ پەريادلىرى ئەۋج ئالغانىدى. بۇ ۋاقىتتا روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە 4 ـ ماي ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭدا بىر تۈركۈم يېڭىچە ئىدىيەگە ئىگە، فېئودالىزمغا ۋە زۇلۇمغا قارشى دېموكراتىك يازغۇچى، شائىرلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار روسىيەدىكى يېڭى ئىنقىلاب ۋە يېڭى ئىدىيە، شۇنداقلا ئىچكىرىدىكى ئىلغار زىيالىيلار قاناتلىرى

يايدۇرغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىدى. ئۇلار بايرىقى روشەن ھالدا فېئودال ھاكىمىيەتكە قارشى جەڭ ئېلان قىلىپلا قالماستىن، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ نادانلىقنى تۈگىتىش، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىش قاتارلىق ناھايىتى ئىلغار شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار مىللىي مائارىپنى تەشەببۇس قىلىپ ۋە بەرپا قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى قالاق ۋە مۇتەئەسسىپ ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشكە كۈچ چىقاردى. ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى ئاقارتىش ھەرىكەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغىتىش، مىللىي مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدىكى ئۆچمەس تۆھپىدۇر. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دەل شۇلار ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك شەخستۇر[1].

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1902 ـ يىلى تۇرپاندا بىر سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. سەككىز يېشىدىن باشلاپ مەدرىسەدە تەلىم ئېلىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگەندى ھەمدە كۆپلىگەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى ئوقۇدى. ئۇ خەنزۇچىنى ئىگىلەش ئۈچۈن تۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ مەكتىپىگە باردى. خەنزۇچە ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەرەققىيپەرۋەر يازغۇچىلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى، يەنە تېخى سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىنمۇ ئوقۇغانىدى. كېيىن ئۇ يەنە قاراشەھەرگە بېرىپ موڭغۇل تىلى ئۆگەندى. ئۇ يەنە تېخى ئاتىسى ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئەرباب مەخسۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىكتە كۆپ قېتىم تاشكەنت ۋە موسكۋا قاتارلىق جايلارغا باردى. 1923 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۈچ يىل سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇردى. بۇ مەزگىلدە ئۇ رۇسچىنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگەندى، شۇنداقلا يېڭى بىلىم، يېڭى ئىدىيە ـ

① مۇھەممەد پولات: «زۇلمەتلىك يىللاردىكى ئوت يۈرەك شائىر»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» (1)، 215 ـــ 229 ـ بەتلەر.

لەرگە ئىگە بولدى. رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا يۇز بەرگەن ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر ئۇ-نىڭ قەلبىدە غايەت زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. سوۋېت ئەدەبىياتى ۋە ئىچكى جايلاردىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى ئۇنىڭ دۇن-يا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى-لىرىگە ھەل قىلغۇچ تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئۇيغۇر ئە-دەبىياتىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىدىيە ۋە تېل بىلەن ئىلھام-بەخش شېئىرلارنى ئىجاد قىلدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كېلىپلا پۈتۈن كۈچى بىلەن يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئىلىم - پەن ۋە يېڭى ئىدىيە-لەرنى تارقاتتى. ئۇ يەنە بىر قىسىم مەسلەكداش كىشىلەرنى ئۇ-يۇشتۇرۇپ، جىن شۇرىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمرانلىقىغا، فېئودا-لىزمغا ۋە دىنىي خۇراپىي ئىدىيەلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇردى، شۇنداقلا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈ-رۈشكە مەخپىي تەييارلىق قىلدى. جىن شۇرىن قومۇل ئىنقىلا-بىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن باش قوماندان شېڭ شىسەي قوز-غىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىگە چېكى-نىش يولىدا، تۇرپان خەلقىنىڭ قومۇل ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ، ئارقا-دىنلا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق 17نەپەر زىيالىي ۋە جامائەت ئەربابىنى قولغا ئېلىپ، ئۇلارنى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈردى. ئابدۇ-خالىق ئۇيغۇر قۇربان بولغاندا ئەمدىلا 32 ياشقا كىرگەنىدى[1].

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 20 يېشىدىن باشلاپلا شېئىر ئىجادىيە-

① مەھمۇد زەيدى قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى»(ئۇيغۇرچە)، 1 ــ 6 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل.

تى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قۇربان بولغانغا قەدەر ھەر خىل تەمدا نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يازغانىدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان شېئىرلىرى 250 پارچىغا يېقىن. ئۇنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى يولىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: 20 ـ يىللارنىڭ باشلىرى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئاساسلىقى شەخسىي ئەركىنلىك ۋە سۆيگۈ ئەركىنلىكى تەشۋىق قىلىنىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەدھىيەلەنگەن. شېئىرلاردا شائىر داۋاملىق مۇھەببەتنى تۇنجۇقتۇرۇپ، كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلغۇچى فېئودالىلىق جەمئىيەتنى سۆككەن ۋە قامچىلىغان؛ ئىجادىيىتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا، ئۇ شېئىرلىرىدا جەمئىيەتتىكى چىرىك، قالاق ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى شەپقەتسىز تۇردە ئېچىپ تاشلاپ، نادانلىق ۋە بىخۇدلۇق ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقنىڭ ئويغىنىپ ئۆز تەقدىرىنى ۋە جەمئىيەتتىكى ئىنقىلابىي كەيپىياتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئاتلىنىشىنى ئۈمىد قىلغان. ئۇنىڭ «باردۇر» ناملىق شېئىرى ئۇنىڭ دەسلەپكى مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدۇر[1]. ئۇ بۇ شېئىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان كونا ئۆرپ ـ ئادەت ۋە پەسكەشلىكلەرنى شەپقەتسىز يوسۇندا قامچىلىغان:

جاھالەت سەمەرەسىدىن بىزگە بىر كۈن كۆپ جاپا باردۇر،
ئېيتىڭىزچۇ، بۇگۈنكى ھالىمىزنىڭ قايسى بىرىدە ساپا باردۇر.
زامانىنىڭ ھالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرماقنىڭ ئورنىغا،
بىرىنى شاكىيو سايلاپ ئارقىدىن دەۋايىمىز باردۇر.

① مۇھەممەد پولات: «زۇلمەتلىك يىللاردىكى ئۇت يۈرەك شائىر»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»(1)، 216 ـ 217، بەتلەر؛ «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى»(ئۇيغۇرچە)، 10 ـ 12 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئىلىمنىڭ ئىجتىھادىغا كۆڭۈلنى قويمىدۇق بىزلەر،
ئوقۇرمىز - ئوقۇتۇرمىز سېغىز چاينىشىمىز باردۇر.
تەئاۋۇنۇ - تەناسۇر ئورنىغا بىزلەردە بىر ئادەت،
يېڭى باشنى كۆتۈرگەننى ئۇرۇپ يىققانىمىز باردۇر.
يەنە يۇرت پايدىسىغا جەمئىي بولماقلىق بەسى مۇشكۈل
ئەگەر بىر يەردە توي بولسا، بېرىپ ياتقانىمىز باردۇر.
ئومۇمنىڭ پايدىسىغا يۇز يىلدا ھەم ئەسلا چۈشەنمەيمىز،
زىيان قىلماق ئۈچۈن بولسا ئەجەب چاققانىمىز باردۇر.
بىرى بىر ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ يادىنى قىلماق يوق،
ئېپى كەلسە بېرىپ ئەۋرەتلىرىنى ئاچقانىمىز باردۇر.
ئەگەر مىللەت ئۈچۈن بىر پۇل چىقىش كەلسە تاپالماسمىز،
چىقىمى يوق ناۋا پۇلغا تولا ئىخلاسمىز باردۇر.
ئىھۋان ھەم بۇرادەرلىك نىشانى قالمىدى بىزدە،
مەگەر دوست بولساقمۇ ئەسلى، بۆلەك مۇددىئايىمىز باردۇر.
خاتائەن دوستىمىزدا بىر ئەيىب زاھىر بولۇپ قالسا،
يوشۇرماي بىرگە ئوننى تېپىپ قاتقانىمىز باردۇر.
بابالار شۆھرىتى، غەيرىتىنى ھېچ سېغىنماسمىز،
قېلىپ غەپلەت جاھالەتتە يۈمۈپ كۆز پو ئاتقانىمىز باردۇر.
كېرەكسىز مۇستەھەپ ئىشلار ئۈچۈن جاننى پىدا قىلماق،
ۋە لېكىن ھەجگە باج ئالسا، توزۇپ قاچقانىمىز باردۇر.
ئويۇن - چاقچاق تۈپەيلىدىن ئۆزئارا بىئەت بولساق،
ياراشتۇرۇپ قويۇش نەدە، ئارىغا ئوت ياققانىمىز باردۇر.
خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۇستىسى ھەم يوقتۇر،
قۇۋلۇغۇ شۇملۇق بىلەن رەڭمۇرەڭ يالغانىمىز باردۇر.
ئىت ئۇرغاننى تونۇر دەپ بار ئىدى بىر تەمسىل،
لويى، ئامبال ۋە دارىن دەپ سېمىز باققانىمىز باردۇر.
ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ئۈچار كۆكتە - ئۇزەر سۈدا،
مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالغانىمىز باردۇر.

گۈركىرەپ كەلسە ئاپتوموبىل، نېمە بۇ ئەي خۇدايىم دەپ،
ئەقىلنى ئىشلىتەلمەي ھاڭ ـ تاڭ قېتىپ قالغانىمىز باردۇر.
ھۈنەر بىلەن سانائەتتە «يېتىشتۇق» ئەمدى ئىش پۈتتى،
ئۇماچ ئىچمەككە خۇمداندا غېيىر قۇيغانىمىز باردۇر.
مىسلى جەننەت تاغۇ دەريانى بېزەشكە يوق كىشى،
ياستۇقنى قىرلاپ قويۇپ بېغەم ياتقانىمىز باردۇر.
مۇنەججىم ھەم ئىنژېنېر، ئالىملارنىڭ ئورنىغا،
تونۇ سەللە، نەپسى بالا موللىمىز ـ سۇلتانىمىز باردۇر.
قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋە يا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ بەل باغلىغانلارغا تۈرلۈك تۇمەن بۆھتانىمىز باردۇر.
ئەل ـ يۇرتنىڭ دەردىگە قىلچىمۇ دەرمان بولمىدۇق بىزلەر،
كېلۈر بىر كۈن ئاشۇ چاغدا ئورنىغا كەلمەس پۈشمانىمىز باردۇر.
ئابدۇخالىق بەس، يېتەر ئاۋارە بولما، قاقشىما،
شۇ چاغ كەلگەندە بىزلەردە ئازابقا تەييار ۋۇجدانىمىز باردۇر.

ئۇ «ئىستىمەس» ناملىق شېئىرىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى فېـ
ئودال مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەيدۇ[1]:

.....

يەپ زەھەر بولدى كېسەل، ئەھۋالىدا كۆپتۈر خەتەر،
مىللىتىم جان چىقسىمۇ داۋالىنىشنى ئىستىمەس.
باشقىلار پويىز، پاراخوتتا سايا‌ھەتلەر قىلۇر،
بىزگە كەلسە بىر قوتۇر ئېشەك مىنىش ئاسان ئەمەس.
ئىزلىدى ھۈما قۇشنى كۈندە كۆكلەرگە قاراپ،
ئىستىگەنلەر بېشىغا ھۈما قونۇشنى ئىستىمەس.

① مۇھەممەد پولات: «زۇلمەتلىك يىللاردىكى ئوت يۈرەك شائىر»، «غەربىي شىمال مىللەتـ
لەر تەتقىقاتى» (1)، 217 ـ بەت؛ «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى»(ئۇيغۇرچە)، 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.
گە قارالسۇن.

مىللىتىم تارتقان ئازابىغا كۆڭۈل قانداق چىدار،
ئەل غېرىب ئىگرايدۇ ئەمما تەۋرىنىشنى ئىستىمەس.
.....

شائىر يۇقىرىقى نەچچە مىسرا شېئىر ئارقىلىق ئۇزۇندىن بېرى خەلقنىڭ ئىدىيەسىنى چۈشەپ تۇرغان قالاق، مۇتەئەسسىپ تەقدىرچىلىك قارىشىغا بولغان چەكسىز نەپرىتىنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يامرىغان بىخۇدلۇق ۋە كونا ئەنئەنىلەرگە ئېسىلىۋېلىش ئېڭىنى مەسخىرە قىلىپ، خەلقنى ئويغىنىپ، قوزغىلىشقا، ئاڭلىق، ئاكتىپ ھالدا جەمئىيەتنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشكە چاقىردى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا: «خەلق زالىم پادىشاھنىڭ زۇلمى ئاستىدا ئازابلىق ئېگىرماقتا، ياخشى يىگىت ئۇلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتقۇزۇشى كېرەك» دەپ قەسەمياد ئېلان قىلدى، شۇنداقلا قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە كىردى ۋە ئۆزىنىڭ ھاياتىنى بېغىشلىدى.

شائىر 1926 ـ يىلى ئىجاد قىلغان «غەزەپ ۋە زار» ناملىق شېئىرىدا ئۆزىنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بەردى[①]. ئۇ بۇ شېئىردا نادانلىقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان كەڭ خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتىگە چوڭقۇر ئاناليز يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى تېخىمۇ كونكرېت ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە قىلدى. ئۇ بۇ شېئىردا يەنە خەلقنى يۇنىلىشنى ئېنىق كۆرۈپ، نادانلىق ۋە قالاقلىق بىلەن كۈرەش قىلىشقا، مۇستەبىتلىك دېگىزىدىكى خەتەرلىك دولقۇنلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، شۇ ئارقىلىق «تىنچلىق ئارىلى»غا يېتىشكە، ھۆر، ئەركىن يېڭى دۇنيانى قۇرۇشقا چاقىردى:

① مۇھەممەد پولات: «زۇلمەتلىك يىللاردىكى ئوت يۈرەك شائىر»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» (1)، 218 ـ بەت؛ «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى»(ئۇيغۇرچە)، 32 ـ، 33 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئەي پەلەك بۇ دەھشەتىڭدىن ئىنتىھا بىزارىمەن،
ئىستىدىم كۆپ، تاپمىدىم بۇ دەردىمە ھېچ دارىمەن.
ئاتا ـ بوۋامدىن مىراس كونا كېسەلنىڭ دەردىدە،
گاھ ئۆلۈپ ـ گاھ تىرىلىپ، كۆپتىن بېرى ئاۋارىمەن.
بىر پۇراپ كۈلسەم نە ئارمان بېغىم باھارى گۈلىنى،
ھەر سەھەر گۈل ئىشقىدا بۇلبۇلغا ئوخشاش زارىمەن.
دوستلىرىم ئۆزۈغا چىقاردا كەلتۈرەر مىسالىغا،
قارچىغا قۇشلار ئۈلار، مەن مىسالى سارىمەن.
يۈزمۇ يۈز قىلماس تەئەررۇز[1] كۆپ كۆڭۈلچاندۇر ئۈلار،
كۆرمىسەم چاينار نەجىس گويا كى دىل ئازارىمەن.
لائەقىل دەپ ئويلىدى، چىندىن نەزەر سالماي تۇرۇپ،
يېڭىلىپ كەتتى ئۈلار، كۆپتىن بېرى ھوشيارىمەن.
قولىدىن كەلمەيدۇ ئىش، دائىم غىدىقلايدۇ مېنى،
مەن ئۈلارنىڭ شۇ سۆزىگە بەكمۇ بەك خۇنبارىمەن[2].
پەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ، كاپىر، جەدىت دەپ قارغىشۇر،
بۇ ھاماقەت دەۋرىدە ئاتەش بولۇپ يانارىمەن.
چۆل ـ جەزىرە، دەشتۇ سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج،
ئاھ قاچان بىر يول تېپىپ، قوشۇلاي قاتارىمەن.
سۇغا تەشنادۇر بۇ چۆل، بىپايان مۇنبەت زېمىن،
مىسلى دەريا تاپماي ئېقىش، قاينام بولۇپ قاينارىمەن.
ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبۇ مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۇيقۇدا، چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.
باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۈدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسالى يالاڭ ئاياغ، دەسسەپ تىكەن ماڭارىمەن.

---

① تەئەررۇز ـــ قارشىلىق كۆرسىتىش.
② خۇنبار ـــ يۈرىكى قان بولۇش مەنىسىدە.

ئىلىم ـ پەندىن يوق خەۋەر، باستى غەپلەت، خەۋپ ـ خەتەر،
ھالىمىز قۇلدىن بەتتەر، قانداق چىداپ تۇرارىمەن.
تىل ـ ھاقارەت، تەنە ـ دىخمار ۋاي دات...! بۇ جاننى قىينىدى،
ئەمدى نە قىلماق كېرەك، ئەجەبمۇ بولدۇم خارىمەن.
زۇلۇمنىڭ ئوكيانىدىن تاپماي پاراغەت ئارىلى،
تاغ كەبى دولقۇندا ئۆرلەپ[1] ھەققە ئاھ ئۇرارىمەن.
دەۋرى جەبرىدىن ئىستا! ھالىڭغا ئۇيغۇر ۋايىكىم،
جاننى ئالىقانغا ئېلىپ چىق، تاپمايسەن باشقا چارىسەن!

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ئاكتىپ قانات يايدۇردى. جۇڭگو كومپارتىيەسىدىكىلەر ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شېن يەنبىڭ، سا كۆڭلياۋ، جاۋ-دەنلەرگە ئوخشاش ئىچكىرىدىكى نۇرغۇن تەرەققىيپەرۋەر يازغۇچى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملار شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلدى ياكى ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئۇلار ئىچكىرىنىڭ ئىلغار ئەدەبىياتىنى شىنجاڭغا ئېلىپ بارىدى. نۇرغۇن ياش ئۇيغۇر شائىر، يازغۇچىلار بۇنىڭ تەسىرىدە نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، خەلق ئاممىسىنى يېڭى پونغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا، ۋەتەن ساقچى تەسلىمچىلىككە ھەمدە شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇستەبىتلىكىگە قارشى تۇرۇشقا ئىلھاملاندۇردى.

ئاتاقلىق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1922 ـ يىلى ئىلىنىڭ

① ئۆرلەپ ـــ بەزى ۋارىيانتلاردا «لەيلەپ» دەپ ئېلىنغان.

نىلقا ناھىيەسىدە دۇنياغا كەلگەنىدى. 1932 ـ يىلى غۇلجا نا-
ھىيەسىگە كىرىپ تاتار باشلانغۇچ مەكتىپىدە، كېيىن رۇس
ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇدى. ئۇ مەكتەپتە رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ
كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە
ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى باش-
لىۋەتتى. ئۇ 1937 ـ يىلىدىن تارتىپ ئىلى گېزىتىدە شې-
ئىرلارنى ئېلان قىلىشقا باشلىدى. 1939 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە
بېرىپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇدى. 1941 ـ يىلى-
دىن 1943 ـ يىلىغىچە «شىنجاڭ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدە
ئىشلىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەسىرى ۋە
تەربىيەسىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇت-
قۇزۇش تېما قىلىنغان زور تۇركۈمدىكى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىل-
دى. ئۇ بۇ مەزگىلدە ئىجاد قىلغان شېئىرلىرىدىن «يىللارغا
جاۋاب»، «تۇن يېرىپ ئىزلار باسقاندا»، «لېنىن شۇنداق ئۆگە-
كەن»، «قىزىلگۈلگە پۇركەنگۈچە يەر ـ جاھان»، «ماي ـ كۇ-
رەشچان ئاي» ۋە «مۇھەببەت ۋە نەپرەت» ناملىق داستانى قاتار-
لىقلار؛ دىرامىلىرىدىن «چىمەنگۈل»، «كۇرەش قىزى»، «بوراندىن
كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىقلار؛ فېلىيەتونلىرىدىن «ئەجەل ھودۇ-
قۇشىدا»، «پادىشاھ سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» قاتارلىقلار
بار. 1943 ـ يىلى ئۇ ئاقسۇ گېزىتخانىسىغا خىزمەتكە بېرىپ
ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى داۋاملاشتۇردى. 1945 ـ يىلى ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ئۇ مەخپىي ئىنقىلابىي تەش-
كىلاتنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، كېيىن خائىننىڭ
ساتقىنلىقى سەۋەبلىك قولغا ئېلىنىپ، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا
قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى، بۇ چاغدا ئۇ ئارانلا 23 ياشتا ئى-
دى. لۇتپۇللا 1938 ـ يىلى يازغان «جۇڭگو» ناملىق شېئىرى

ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋەتەننى مەدھىيەلەش، ھەر مىللەت خەلقىنى ۋەتەننى قوغقۇزۇش ئۇچۇن باتۇرلارچە كۈرەش قىلىشقا چاقىرىشتەك جۇشقۇن ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلغان. ئۇ شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

جۇڭگو...
جۇڭگو! ئانا يۇرتىمىز سەندۇر،
چۇنكى بىز مىليونلىغان خەلق
سېنىڭ ئوماق قوينۇڭدا
ساپ ھاۋاڭدا چوڭ بولغان؛
تېپىپ سېنىڭدە ئەقىل،
ئۆزىمىزنى تونۇپ ئوڭ بولغان.
ئېخ!
شۇڭلاشقا جۇڭگو،
بىزنىڭ بوينىمىزدا تۇغمەس قەرزىڭ بار،
ئۇنى بىز مۇكەممەل قىلىمىز ئادا،
بۇ يولدا جېنىمىز پىدا.

1942 ـ يىلىدىن كېيىن شېڭ شىسەي ئەكسىيەتچىل مائىمىيىتىنى ئاشكارىلاپ، كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر شەخسلەرگە زىيانكەشلىك قىلىپ ۋە ئۇلارنى ئېچىنىشلىق قىغىن قىلىپ، شىنجاڭنى بىر مەھەل «دوزاخ»قا ئايلاندۇردى. لۇتپۇللا 1943 ـ يىلى «يىللارغا جاۋاب» ناملىق شېئىرنى يېزىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارغا تەزىيە بىلدۇردى، بۇ شېئىر ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا قايتۇرما زەربە بەرگۈچى ئەيىبنامە بولۇپ، شائىرنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ زوراۋانلىقى بىلەن ئاخىرى

غىچە كۆرەش قىلىش ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. شېئىردا مۇنداق يېزىلغان:

ئاخشام بەخت ئۇچۇن قۇربان بولغانلار
قەبرىسىنى يادلاپ گۇللەر ياپىدۇ.
.....
قېرىماسمەن كۆرەشنىڭ جۇشقۇن چېغىدا،
شېئىرىم يۇلتۇز بولۇپ يانار ئالدىمدا.
.....
يىللار، مەيدەڭنى توتۇپ قاقاقلاپ كۇلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۇمنى.
قېرىتىمەن دەپ ئارتۇق كۆڭۇل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.
.....

ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنى خاتىرلەش ئۇچۇن، 1952 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدى. 1962 ـ يىلى تەڭرىتاغ كىنو ئىستۇدىيەسى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ هاياتى، ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋەقەلىك قىلىنغان هېكايە فىلىم «يىراقتىكى ئۇچقۇنلار»نى سۇرەتكە ئېلىپ، ۋەتىنىمىزدىكى هەر مىللەت ياشلىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

نىمشېھىت (1906 ـ 1972) ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىكى يەنە بىر ئاتاقلىق شائىر بولۇپ، ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا شېئىر ئىجادىيىتىنى باشلىغان هەمدە فېئودال مىلىتارىستلار هۆكۈمرانلىقىغا قارشى

دېھقانلار قوزغىلىڭغا قاتنىشىپ، كونا جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىكىنى پاش قىلىپ، يورۇق دۇنيانى مەدھىيە-لەيدىغان، ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان. ئۇ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇپ، مۇھەببەت، ئەركىنلىك مەدھىيە-لەنگەن «مادارا ئەئزەم»، «ئەنۋارۇلھۇدا»غا ئوخشاش شېئىرلار توپلىمىنى تۇزگەن. كېيىن بۇ ئىككى شېئىرلار توپلىمى بىر-دەك گومىنداڭ تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنىپ تەقىب قىلىنغان. ئۇ بۇرۇن ئاقسۇ گېزىتخانىسىدا لۇتپۇللا بىلەن بىللە ئىشلىگەن. ئۇ ۋەتەننى سۆيەتتى، ۋەتەننىڭ تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ 1942 ـ يىلى يازغان «بۇيۇك جۇڭگو» نامىلىق شېئىرىدا مۇنداق دېگەن:

بۇيۇك جۇڭگو سېنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىڭ بار،
كۆموش سۇلار، ئالتۇن تاغلار سانسىز ئورمان باغلىرىڭ بار.
تۇرلۇك مەدەن، نېفىت، كۆمۇر، ھېچ تۈگىمەس بايلىقلىرىڭ بار،
يەر شارىنى تويغۇزغۇدەك كەڭرى مۇنبەت تۇپراقلىرىڭ بار.
.....
سۇندۇرالماس كۈچىمىزنى شەرقىنىڭ ياۋۇز چاياڭلىرى،
تىز پۈكمەيمىز قانچە بولسا زەھەرلەشكەن پىلانلىرى.
تېخى مەھكەم بىرلەشتۇردى بىزنى ئۇنىڭ زىيانلىرى،
بىز يېڭىمىز بۇ كۇرەشتە خەلق كۈچى ـ يۆلەنچى بار.

ئۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر شېئىر ئىجادىيىتى تارىخىدا ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىش رولىنى ئويناندى.

تیاتر

ئۇيغۇر تیاتىر سەنئىتىمۇ خېلى بۇرۇن دۇنياغا كۆز ئاچقان. «خەننامە. جاڭچيەننىڭ تەرجىمھالى»دا خەن دەۋرىدىلا غەربىي يۇرتتا غەلىتە ئويۇنلارنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. «جىنىنامە. لۇي گۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىمۇ كۇسەن رايونىدىكى «ئاجايىپ ئويۇنلار» تىلغا ئېلىنغان. سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ يەندې 982 ـ يىلى بېشبالىققا بارغان. ئۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆزىنى كۇتۇۋېلىش ئۇچۇن بەرگەن كاتتا زىياپىتىنى تىلغا ئالغاندا مۇنداق دېگەن: «ئېسىل ئويۇنلار بىلەن ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ خۇشال يەپ ـ ئىچىش كەچكىچە داۋاملاشتى». 1906 ـ يىلى ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى كۇچا ئەتراپىدا ئۇستىگە ئويۇن مەيدانى سىزىلغان بىر جەسەت كۇلى قۇتىسىنى قېزىۋالغان. جەسەت كۇلى قۇتىسى ئۇستىگە كۆپ كىشىلىك ئويۇن كۆرسىتىلىۋاتقان مەنزىرە سىزىلغان بولۇپ، ئىچىدىكى ئىككى ئادەم نىقاب تاقىۋالغان، ئۇلار ھەر خىل كىيىم كىيگەن. 1907 ـ يىلى فىرانسىيە پېللىئوت تەكشۈرۈش ئەترىتىمۇ كۇچادىن مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان جەسەت كۇلى قۇتىسىنى بايقىدى. بۇ قەدىمكى دەۋردە تارىم ئويمانلىقىدا تیاتىر ئويۇنىدىن ئىبارەت بۇ خىل سەنئەت شەكلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. قومۇلدىن تېپىلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت يازما يادىكارلىق «مايترى سىمىت»مۇ 8 ـ ئەسىرلەردە تۇرپاندىكى ئۇيغۇر راھىبلىرىنىڭ تیاتىر سەنئىتى ئارقىلىق بۇددىزم قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مايترى سىمىت» توخرى تىلىدىكى نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان. ھەر پەردىدىن بۇرۇن

قىزىل سىياھىتا ئويۇن مەيدانى، دىراممىدىكى روللار بىرمۇبىر يېزىلغان. بىز ھازىر ساقلىنىۋاتقان «مايتىرى سىمىت»نىڭ مەز-مۇنىدىن ئويۇن قويىدىغان مەيدانىنىڭ ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئە-كەنلىكىنى قىياس قىلالايمىز. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، دىنىي خۇراپاتلىق ۋە ئۇرۇش ئوتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدا، نۇرغۇن يادە-كارلىق ۋە قەدىمىي كىتابلار خاراب بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر-گە تىياتىر سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇزۇلۇپ قالدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن بۇرۇن يەكەن، كۇچا، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى خەلق سەنئەتكارلىرى ھەر خىل تەنتەنە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزگەندە دائىم كىچىك تې-تىكى ئوپېرالارنى ئويناپ، ئەينى دەۋردىكى نامۇۋاپىق ھادىسە-لەرنى سۆكەتتى، پاش قىلاتتى ۋە شەپقەتسىز تۇرمە مەسخىرە قىلاتتى. ئۇلار گەرچە ئورۇنلاش ماھارىتى جەھەتتە تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن بولسىمۇ، تىياتىر سەنئىتى ساھەسىدىكى دادىل بىر قەدەمنى باستى.

30 ـ يىللار شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى خېلىلا تە-رەققىي قىلغان دەۋر بولۇپ، تىياتىرچىلىق ئۇيغۇر سەنئەتكار-لىرى قولىدا جانلىنىشقا باشلىدى. 1934 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەسىس قىلىنىپ، سەن-ئەت ئۆمىكى قۇرۇلۇپ، كېيىن شىنجاڭ مەدەنىيەت ئۇيۇشمە-سىنىڭ رەھبەرلىكىدە پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا كۇلۇبلار قۇرۇلۇپ، تىياتىر سەنئىتى راۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر تىياتىرچىلىرى تەج-ربىە دىراما ئەترىتىنى قۇرۇپ، بىر قىسىم نادىر تىياتىرلارنى يىغىپ، رەتلەپ ۋە ئىجاد قىلىپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. مە-سىلەن، 1939 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سەنئەت ئۆمىكىدىكى خەمىت ئىكرام يازغان چوڭ تىپتىكى مۇ-زىكىلىق دىراما «ئانارخان»، مۆمىن يازغان «قابىل پېرىخون»

قاتارلىق ئەسەرلەر رېپېرتىتسىيە قىلىندى ۋە ئويناپدى. 1940 ـ يىلى جاۋ دەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كۇلۇبىدا چوڭ تېپتىكى دىراما «چېلىش ۋەتەن» ئويناپدى. بۇ ئويۇن بىر مەھەل ئۇرۇمچىدە زىلزىلە قوزغىدى. ئويۇن بېلىتى تالاشتا قېلىپ، ھەر كۇنى نۇرغۇنلىغان تاماشىبىن كۇلۇب ئالدىدا بېلەت ساقلايتتى. شېڭ شىسەي قوراللىق ساقچى ئەۋەتىپ، بۇ ئويۇننى تەقىب قىلىپ، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى زالىدا ئويۇن قويۇشقا رۇخسەت قىلمىدى. 1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1941 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سەنئەت ئۆمىكى ئۇرۇمچىدە «غېرىب ـ سەنەم» ۋە «ئارشىن مال ئالان» ناملىق دىرامىلارنى ئويناپدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇرۇمچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئىجاد قىلغان سەھنە ئەسەرلىرى باھار يامغۇرىدىن كېيىنكى بامبۇك نوتىسىدەك ئۇزۇلمەي مەيدانغا كەلدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەڭ ئالدى بىلەن چوڭ تېپتىكى دىراما «چىمەنگۇل» ۋە كومېدىيە «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» نى ئىجاد قىلدى، ئارقىدىنلا «كۇرەش قىزى» ناملىق دىرامىنى يازدى؛ ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن»، قاسىمجان قەمبىرىنىڭ «زەينەپكە تۆھمەت»، ئابدۇشۇكۇر يالقىنىڭ «شاڭخەي كېچىسى» قاتارلىق دىراملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا چىقتى. بۇ تىياتىرلار ئويناپغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا نائىل بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئۇرۇمچى سەھنىسىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر دىرامىلىرىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلدى ۋە پىشىپ يېتىلدى. بىر تۇركۇم قەدىمكى ۋە ھازىرقى دەۋر تېمىسىدىكى ئەسەرلەر ئىجاد قىلىندى، شۇنداقلا خېلى مۇكەممەل مىللىي ئوركېستىرلار مەيدانغا كەلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

شىپ، مۇزىكانتلار مۇقام ۋە خەلق قوشاقلىرىدىكى ئاھاڭلاردىن پايدىلىنىپ ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن نۇرغۇن ئىسەرلەرنى ئىجاد قىلدى.

40 ـ يىللاردا، ئىلىدىكى مەدەنىيەت ئاقارتقۇچىلار ۋە سەنئەتكارلار «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى»(قىسقارتىلىپ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قۇرۇپ، سەنئەت ـ تىياتىر ئۆمىكى تەسىس قىلىپ، ئىلغار زاتلارنىڭ ئاكتىپ قوللىشى ئارقىسىدا زور بىر تۈركۈم مەدەنىيەت ئىختىساسلىقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇردى ۋە تەشكىللىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋە سانايىنەپىسەنىڭ يېتەكچىلىكىدە، غۇلجا شەھىرىدىكى ھەر قايسى مەكتەپلەر ئاساسىدا يەنە نۇرغۇن كىچىك سەنئەت ئۆمەكلىرى قۇرۇلۇپ، ئىلىدا داڭقى بار سەنئەتكارلارنى بىر يەرگە جەم قىلدى.

سانايىنەپىسە خەلق ئارىسىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى ۋە جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئېچىپ بەرگەن كىچىك تېپىتكى دىرامىلارنى ئورۇنلىدى. كېيىن «قانلىق داغ»، «يېتىملەر يېشى»، «يالغان تېۋىپ» ۋە «ئەمەت بەگ» قاتارلىقلارنى ئىجاد قىلىپ ئويناندى. كېيىن يەنە گوگولنىڭ «ئۆيلىنىش» ۋە «ھاراق ئىچكەننىڭ جاجىسى» قاتارلىق دىراملىرىنىمۇ ئويناندى. 1936 ـ يىلى سەنئەت ئىشلىرى تېخىمۇ چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. مىللىي كۇلۇب قۇرۇلۇپ، چوڭ تېپىتكى سەھنە ئويۇنلىرىنى مەيدان بىلەن تەمىنلىدى. «قانلىق داغ» ۋە «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىق تىياتىرلار، شۇنىڭدەك كوللېكتىپ رەتلەپ سىنارىيەلەشتۈرگەن «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىلا سانايىنەپىسە تەرىپىدىن سەھنىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر تۈركۈم ئايال سەنئەتكارلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويۇشقا قاتناشتى.

1942 ـ يىلىدىن كېيىن يەنە بىر تۈركۈم يېڭى تىياتىرلار سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرىدىن باشقا، يەنە زۇنۇن قادىرى دىرامىلىرىدىن «غۇنچەم»، «باي بىلەن مالاي»، «يۈسۈپ ئەخمەت» قاتارلىقلار بار. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى پاك مۇھەببەت، نىكاھ ئەركىنلىكى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەلىرىنى تەشۋىق قىلسا، يەنە بەزىلىرى رەھىمسىز ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئېچىپ تاشلىغان. ئۇ دەۋردە بۇ ئەسەرلەر خەلقنى تەربىيەلەپ ۋە ئويغىتىپ، مىللىتارىستلار بىلەن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىشتا غايەت زور رول ئوينىدى.

1944 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، سانايىنەپىسەنىڭ خىزمىتى ۋاقتىنچە توختاپ، كۆپ قىسىم سەنئەتكارلار گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى.

1946 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى جەڭدىن ئىلگىرى ئەدەبىيات ـ سەنئەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سانايىنەپىسەنى يېڭىباشتىن قۇرۇپ چىقتى. سانايىنەپىسە ئەينى ۋاقىتتا ھال سوراش ئۆيىگە تەشكىللەپ، بورتالا، جىڭ، شىخۇ، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيەسىگە ھال سوراش ئويۇنى قويۇپ بەرگەنىدى.

50 ـ يىللاردا ئۇيغۇر تىياتىرلىرى ئومۇميلىشىش دەرىجىسى ۋە ئورۇنلىنىش سەۋىيەسى جەھەتتىن خېلى يۇقىرى پەللىگە يېتىپلا قالماستىن، بەلكى بىر ئۇيغۇر تىياتىرچىلىرى قوشۇنى يېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى. زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم» ۋە «توي» ناملىق دىرامىلىرى، بۇرھان شەھىدىنىڭ «يالقۇنتاغ غەزىپى». شۇنداقلا «غېرىب ـ سەنەم» ناملىق ئۇيغۇر دىرامىلىرى جەمئىيەتتە نىسبەتەن زور تەسىرگە ئىگە ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ھەر قايسى شەھەرلەردە تىياتىرخانىلار

قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىلدى.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە باي خەلق مۇزىكىسى[1]

شىنجاڭ دۇنياغا مەشھۇر «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى»دۇر. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى مەزمۇنىنىڭ مول-لۇقى، شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مىللىي ئۇسلۇبىنىڭ روشەنلىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ بىردەك تەرىپلىشىگە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى. ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرى مۇزىكا مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان گۈھەردۇر. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر ۋە قالتىس مۇزىكا ئىجادىيىتى تالانتىغا ئىگە ئىكەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزاق مەزگىللىك تەرەققىيات جەريانىدا ئۇنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق كۆپ خىل مۇزىكا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ۋە ئۇلار بىلەن يۇغۇرۇلغانلىقى سەۋەبىدىن مۇشۇنداق كاتتا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلىدى.

ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى ئالدى بىلەن قەدىمكى غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ بىرلىشىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەب، پارس، جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزىكىلىرىدىن ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئوزۇق ئالدى. يېقىنقى زاماندا يەنە ئۆزبېك، تاتار، رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ بېيىدى ۋە مۇكەممەللەشتى.

تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇيغۇر خەلق

---

① بۇ بۆلەكنى يېزىشتا جۇڭگو مۇزىكا ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى دۇ ياشيۇڭ ئەپەندىنىڭ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىشىگە ئېرىشتۇق، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن رەھمەت ئېيتىمىز.

مۇزىكىلىرى جۈملىدىن ئەرەب ـ پارس ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئوخشاش بولمىغان مۇزىكا سىستېمىسىدىن پايدىلانغان، لېكىن ئەڭ ئاساسلىق پايدىلانغىنى ئەرەب ـ پارس مۇزىكا سىستېمىسى بىلەن جۈملىگە مۇزىكا سىستېمىسىدۇر. شەرقىي شىنجاڭ خەلق مۇزىكىلىرى جۈملىگە مۇزىكا سىستېمىسىدىن پايدىلانغان بولۇپ، غەربىي سىبىرىق ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى بىلەن نۇرغۇن ئورتاقلىققا ئىگە. شۇڭا بۇ جايدىكى خەلق مۇزىكىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىدىكى تېخىمۇ كۆپ تەركىبلەر ساقلانغان. جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق مۇزىكىلىرى ئەرەب ـ پارس سىستېمىسىدىن كۆپ پايدىلانغان بولۇپ، سىبىرىق ئۇيغۇر ناخشىلىرىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۇيغۇرلار ئۇزاق مەزگىللىك تەرەققىيات جەريانىدا، تارىم ئويمانلىقىدا پائالىيەت قىلىدىغان باشقا قەبىلىلەرگە قوشۇلۇپ، كۈسەن مۇزىكىلىرى ۋەكىللىكىدىكى غەربىي يۇرت مۇزىكا ئامىللىرىغا ۋارىسلىق قىلغان، شۇنداقلا ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرغان. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭ خەلق مۇزىكىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەرلىكتىكى خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق مۇزىكىلىرىدىكى ھەر خىل پايدىلىق تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ، قايتا ـ قايتا قوشۇلۇش ئارقىلىق ئۆزگىچە ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرگەن. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات، شايار ۋە لوپنۇر ئەتراپىدا «دولانلار» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، تۇرمۇش ئادىتى، تىلى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن خېلى پەرقلىنىدۇ. دولان خەلق مۇزىكىلىرىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق مۇزىكىلىرىدىن پەرقلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، ئۇ ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىدىكى ئۆزگىچە قامەتلىك يېگانە گەۋدىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنى ئۇسلۇبىدىن مۇقام، خەلق ناخشىلىرى، خەلق ئۇسسۇلى، خەلق كۈيلىرى، مەددىاھلىق مۇزىكىلىرى ۋە دىنىي مۇزىكا قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

بۇ ئالتىسى شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىچە تەرەپلەرگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە ئۆزئارا باغلىنىشلىق. ئۇسسۇلدىكى «لەپەر»، ئەلنەغمىدىكى «قوشاق» خەلق ناخشىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ مەددىاھلىقتىكى «داستان» قېلىپلاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بىر بۆلىكىگە ئايلانغان؛ مۇقامنىڭ مەرغۇلى كىشىلەر تەرىپىدىن ھەمىشە مۇستەقىل كۈي بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، دەپ قارالغان.

مۇقام

مۇقام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر خىل ئۇنىۋېرسال سەنئەت شەكلى بولۇپ، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە مەددىاھلىق قاتارلىق تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «مۇقام» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ خىل مەنىگە ئىگە بولۇپ، بەزىدە چۈشۈرگىنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

مۇقام ئىسلام سەنئىتىدىكى ئورتاق بايلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ. ئەرەبستان، شىمالىي ئافرىقا، تۈركىيە، ھىندىستان ۋە ئۆزبېكىستان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا مۇقام بار. لېكىن مۇقامنىڭ تۈرلىرىدىن ئېلىپ ئېيتىساق، نۆۋەتتە دۇنيادا، دۆلىتىمىزدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى سان جەھەتتىن ئەڭ كۆپ، شەكىل جەھەتتىن ئەڭ مۇكەممەل تۈر ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تەخمىنىي ھالدا بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى خىلى، قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، يەركەن رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان جەنۇبىي شىنجاڭ مۇقامى؛ ئىككىنچىسى، قومۇل، ئارا تۈرۈك رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان قومۇل مۇقامى؛

ئۇچىنچىسى، تۇرپان مۇقامى؛ تۆتىنچىسى، ئىلى مۇقامى؛ بەشىنچىسى، دولان مۇقامىدۇر. تۇرپان مۇقامى توققۇز يۇرۇشلۇك بولغاندىن سىرت، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى 12 يۇرۇشلۇك بولۇپ، جەمئىي 57 يۇرۇش.

ھەر قايسى جايلارغا كەڭ تارقالغان مۇقاملارنىڭ قۇرۇلمىسى تامامەن ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى قۇرۇلمىسى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ زور بولغىنى جەنۇبىي شىنجاڭ مۇقامىدۇر. جەنۇبىي شىنجاڭ مۇقامى 170 تىن ئارتۇق ناخشا ۋە 70 تىن ئارتۇق چالغۇ مۇزىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر قېتىم ئورۇنلاپ چىقىشقا 20 سائەتتىن كۆپرەك ۋاقىت كېتىدۇ. ھەربىر يۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭ مۇقامى چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بۆلەكتىن تۇزۇلىدۇ. ھەر بىر بۆلەك يەنە بىر قاتار ئوخشاش بولمىغان قىسىملاردىن تەركىب تاپىدۇ.

چوڭ نەغمە چوڭ تىپتىكى مۇزىكا دېگەنلىك بولۇپ، ھېسسىيات تۇيۇقىغا چوڭقۇر بولغان مۇقام مۇقەددىمىسىدىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەئەززە، نۇسخا، سەلىقە، جۈلا قاتارلىق باسقۇچلاردىن ئۆتۈپ، قىزغىن، تېتىك سەنەم (ئۇسسۇلدىكى «سەنەم» بىلەن ئوخشاشمايدۇ) ۋە چوڭ سەلىقەدىن ئىبارەت يۇقىرى دولقۇنغا يېتىپ، ئەڭ ئاخىردا يېنىك تەكت نەغمىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مۇزىكىنىڭ راۋاجلىنىش ئالاھىدىلىكى: بوش(لەرزان)ــ مۇزىكا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ــ قىزغىن، شوخ ــ شوخ ــ شادىمان. رەت تەرتىپى تۆۋەندىكىچە: مۇقەددىمە ــ تەئەززە ــ تەئەززە مەرغۇلى ــ نۇسخە(ياكى مۇستەھزات) ــ نۇسخە مەرغۇلى ــ سەلىقە ــ سەلىقە مەرغۇلى ــ جۈلا ــ سەنەم ــ سەلەقە ــ پەشرۇ ــ تەكت ۋە چۈشۈرگە.

«داستان» ئۇچىتىن بەشكىچە تاكىت ۋە تېزلىكى ئوخشاش بولمىغان ناخشىدىن تەركىب تاپىدۇ، ھەر بىر ناخشىنىڭ ئارىلىقىدا پائۇزا بولۇپ، «مەرغۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر قەدەر ئاستا

باشلىنىپ، تەدرىجىي تېزلىشىپ، قىزغىنلىق ۋە شادلىق ئىلكىدە ئاخىرلىشىدۇ. رەت تەرتىپى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى داستان ــ بىرىنچى داستان مەرغۇلى ــ ئىككىنچى داستان ــ ئىككىنچى داستان مەرغۇلى ــ ئۈچىنچى داستان ــ ئۈچىنچى داستان مەرغۇلى... مەرغۇل چۈشۈرگىسى.

«مەشرەپ» بىر كىلاسسىك شائىرنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇ-نىڭ شېئىرلىرى ئاممىباب، چۈشىنىشلىك، شۇڭا ھەمىشە تو-لۇقلىنىپ خەلق ئاھاڭلىرىدا ئېيتىلغان، شۇنداقلا ئۇسسۇل تەڭكەش قىلىنغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ شائىرنىڭ ئىسمى مۇقامدىكى مۇشۇ بۆلەكنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ قالغان. «مەشرەپ» ئۇچتىن يەتتىگىچە ناخشا ــ ئۇسسۇللۇق مۇزىكىدىن تۈزۈلىدىغان بولۇپ، مەرغۇلى يوق، شۇنداقلا بىر مۇزىكا باسقۇ-چىدىن ئۇزۇن كىرىش قىسمى يوق. باشلىنىشى بىلەنلا جۈشقۇن ئۇسسۇللۇق مۇزىكا بولۇپ، باشتىن ــ ئاخىر ئوتتەك قىزغىن كەيپىياتنى ساقلايدۇ.

شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى مۇقاملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى جەنۇبىي شىنجاڭ مۇقاملىرىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت بىرىنچى بۆلەك يوق (لېكىن مۇقەددىمە بار). شەرقىي شىنجاڭدىكى قومۇل مۇقامى ۋە تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ ھەربىر يۇرۇشى مۇقەددىمە ۋە يەتتە ــ سەككىز ياكى ئون نەچچە ناخشا-دىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مەرغۇلى يوق، ئەكسىچە بىر خىل يۇ-رۇشلۇك ناخشا شەكلىدە بولىدۇ.

دولان مۇقامى يەنە دولان سەنىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتىن بىر قەدەر قىسقا، ھەر يۇرۇش مۇزىكا مۇقەددىمە، چېكىتمە، سەنەم، سەلقە ۋە سىيرىلمادىن ئىبارەت بەش بۆلەك-تىن تۈزۈلىدۇ. ھەر بىر بۆلەكنىڭ تاكت ۋە مۇقىم رىتىم شەك-لى ئوخشاش ئەمەس، لېكىن ئوخشاش بىر يۇرۇش مۇقامدىكى ناخشا بىلەن ئاھاڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك، بەزىدە كۇي ئۆزگەر-

تىش مۇناسىۋىتى بار.

مۇقام ناخشا تېكىستلىرىنى ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچى خىلى، مەشھۇر كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ، ھەر مىسراسى 15 ياكى 15 تىن ئارتۇق بوغۇملۇق شېئىرلاردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار خەلقنىڭ گۈزەل بەخت ـ سائادەتنى قىزغىن سۆيۈش ۋە زۇلمەتلىك قالاق كۈچلەردىن يىرگىنىشتەك ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلغان. يەنە بىر تۈرى خەلق قوشاقلىرى ياكى نامەلۇم سەنئەتكارلارنىڭ ئەسەرلىرى. ئۇلارنىڭ ھەر مىسراسى يەتتە بوغۇم، ھەر كۈبلىتى تۆت مىسرا بولۇپ، كۆپ قىسمىنى مۇھەببەت قوشاقلىرى ئىگىلەيدۇ.

مۇقامغا تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇلاردىن ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غىجەك، راۋاب، قالۇن ۋە داپ قاتارلىقلار بار.

بىر يۇرۇش مۇقامنى ئورۇنلاشقا بىر ـ ئىككى سائەت ۋاقىت كېتىدۇ. ئادەتتە مۇقام ئورۇنلانغاندا، باشلىنىشتىن بۇرۇن مۇقامچى يۇقىرىدا ئولتۇرىدۇ. تاماشىبىنلار چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرىدۇ. ئالدى بىلەن يۇقىرىدا ئولتۇرغانلار ئىچىدىكى بىر پىشقەدەم مۇقامچى مۇقەددىمىنى ئېيتىدۇ، ئاندىن كېيىن كۆپچىلىك ئەگىشىپ تەڭ ئېيتىدۇ ۋە ئۇسسۇل ئويناي-دۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، دۆلىتىمىزدىكى مۇزدەكانتلار ۋە سەنئەتكارلار ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، توپلاش، رەتلەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش جەھەتتە زور كۈچ چىقاردى. ئۇلار ئالدى بىلەن مۇقام ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاكا ئېيتقان بىر پۈتۈن 12 مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش، نوتىغا ئېلىش ۋە ئېلان قىلىش خىزمىتىنى تاماملىدى، شۇنىڭ بىلەن مۇقام دەل ۋاقتىدا ساقلاپ قېلىندى ھەمدە ھەر خىل شەكىللەردە سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى. 1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا مۇقام ئانسامبىلى تەسىس قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن مۇقام

تەتقىقات خىزمىتىمۇ ئىزىغا چۈشتى. مۇزىكانتلار ۋە ئورۇنلىغۇچى سەنئەتكارلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى ئىجرا قىلغان ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ئۈنگە ئېلىنىپ نەشر قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل تىلدىكى ناخشا تېكىستى كىرىشتۇرۇلگەن ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ نوتىسى نەشردىن چىقتى.

خەلق ناخشىلىرى

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى خەزىنىسى ئىنتايىن مول بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرى ۋە يېڭى خەلق ناخشىلىرى، دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرى تارىختىن بۇيان ۋارىسلىق قىلىنىۋاتقان ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. يېڭى خەلق ناخشىلىرى يېقىنقى نەچچە ئون يىللاردىكى ئىجادىيەتتۇر.

ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرى مۇھەببەت ناخشىلىرى، ئەمگەك ناخشىلىرى، تارىخىي ناخشىلار ۋە ئۆرپ ـ ئادەت ناخشىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇزاق تارىخىي يىللار مابەينىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتى ئىنتايىن جاپا ـ مۇشەققەتلىك بولۇپ كەلدى. ئۇلار ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇملىرى ئاستىدا ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈردى. لېكىن ئۇيغۇرلار ھامان كۆكسى ـ قارنى كەڭ، كۆڭلى ئوچۇق، ئۇمىدۋار ھالدا ياشاپ كەلدى. خەلق ناخشىسى خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرى گەرچە مول مەزمۇنلارغا ئىگە بولسىمۇ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرسىمۇ، لېكىن ماھىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن «دەرد ئىچىدە كۆڭۈل ئېچىش»تىن ئىبارەت.

ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. سەۋەبى ئاساسلىقى ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مەزگىل فېئودالىلىق قائىدە - يوسۇن ۋە قالاق ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بېسىمى ۋە كىشىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، قىز - يىگىتلەرنىڭ مۇھەببەت ۋە نىكاھ ئەركىنلىكىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. بۇ جەھەتتە خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بىلەنمۇ مۇئەييەن باغلىنىشى بار. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت ناخشىلىرى ئىچىدە ھېسسىياتقا باي، ژانىرى نەپىس بولغان ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ مەدھىيەلىرى، سۆيگۈگە سادىق ۋەدىلەر بار، شۇنداقلا ھۆر مۇھەببىتى فېئودال كۈچلەر تەرىپىدىن تۇنجۇقتۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئازابلىق قەلب ئىزھارلىرىمۇ بار. نۇرغۇن مۇھەببەت ناخشىلىرىدا ياش قىز - يىگىتلەرنىڭ مۇھەببەتكە بولغان چەكسىز ساداقىتى ۋە قىزغىن تەلپۈنۈشلىرى ئىپادىلىنىش ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلق ھېسسىياتىدىكى سەممىيەت ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن، شۇنداقلا كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى جەريانىدا ئېيتىلىدىغان ناخشىلاردۇر. ئەمگەك ناخشىلىرىدىن ئاساسلىقى ئوۋچى ناخشىسى، پادىچى ناخشىسى، ئورما ناخشىسى، خامان ناخشىسى، ئۆستەڭ ناخشىسى، چاق ئېگىرىش ناخشىسى ۋە تامچىلىق ناخشىسى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوۋچى ناخشىسى بىلەن پادىچى ناخشىسى ئۇيغۇرلار پادىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دەۋرىدىكى خەلق ناخشىسى بولۇپ، پەيدا بولۇش دەۋرى بىر قەدەر ئۇزۇن. باشقا تۈرلەر دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆچكەندىن كېيىنكى ھاسىلاتلاردۇر.

تارىخىي ناخشىلار ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بىر قىسىم زور ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۇرگۈچى خەلق ناخشىلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ

ئىچىدىكى بەزىلىرى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ۋەھشىـ
يانە زۇلمى، شۇنداقلا ئۇ خەلقتە ئېلىپ كەلگەن بەختسىزلىكـ
لەرنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، شىمالىي شىنجاڭغا تارقالغان «خەنـدەك
ناخشىسى»، «ۋاڭخۇلۇ ناخشىسى»غا ئوخشاش؛ بەزىلىرىدە دېھـ
قانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ رەھبەرلىرى مەدھىيەلىنىپ، دېھقانلار
قوزغىلاڭلىرى ۋە خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى ئېـ
لىپ بارغان باتۇرانە كۈرەش ئەھۋالى تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن،
«سادىر پالۋان»، «ھارۋىكەش ناخشىسى» ۋە «تۆمۈر خەلىپە
داستانى» قاتارلىقلار؛ يەنە بەزىلىرىدە جاھانگىر تاجاۋۇزچىلارنىڭ
رەزىل ئەپت ـ بەشىرىسى ئېچىپ تاشلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ
چەتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى، ۋەتەننىڭ بىرلىكـ
نى قوغداشتەك تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىش ـ
ئىزلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، مەسىلەن، ياقۇپبەگنى قامچىلىغان
قوشاقلار ۋە «كۆچ ـ كۆچ قوشىقى»غا ئوخشاش.

تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت ناخشىلىرى ھەر خىل مۇراسىم ۋە
مىللىي ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.
توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ، مۇراسىملار، تەزىيە ۋە ئەل ئىـ
چىدىكى ھېيىت ـ بايراملارنىڭ ھەممىسىدە ئۆرپ ـ ئادەت ناخـ
شىلىرى ئېيتىلىدۇ. بۇ تۇردىكى خەلق ناخشىلىرىدىن توي
ناخشىسى، يەسىمەن گۈل ناخشىسى، قارلىق قوشىقى، ھازا قو ـ
شىقى ۋە رامىزان قوشىقى قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنلىنىش شەكلى بويىچە
يۇرۇشلۇك ناخشىلار ۋە يالغۇز كىشىلىك ناخشىلار، دەپ ئىككى
تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىلى رايونىغا كەڭ تارالغان ئون ئىككى
يۇرۇش قەدىمىي ناخشا يۇرۇشلۇك ناخشىلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. بۇ
ئون ئىككى يۇرۇش قەدىمىي ناخشىنىڭ ھەر يۇرۇشى 7 ـ 8 دىن
10غىچە خەلق ناخشىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ناخشا
تېكىستى مەزمۇن جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولمىغاچقا، ھەر بىر

ناخشىنى يەككە ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ، ئۇلىسا يەنە يۇرۇشلۇك مۇزىكا تەشكىللىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ژانىر جەھەتتىكى تۈرىگە نىسبەتەن تېخىچە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بەزى مۇتە- خەسسىسلەر ئالدى بىلەن سىمفونىيەلىك مۇزىكىنىڭ تەڭكەش قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقىغا ئاساسەن تەڭكەشلىك ناخشا ۋە تەڭكەشسىز ناخشىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە، ئاندىن كېيىن ھەربىر تۈرنى يەنە تاكت ۋە ئۇدارلىرىغا ئاساسەن ئىككى كىچىك تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

تەڭكەشسىز ناخشىلار بولسا مۇزىكا تەڭكەش قىلىنمايدىغان يالغۇز كىشىلىك ناخشىدۇر. ئۇ ئەمگەك، تۇرمۇش جەريانىدىلا توقۇلۇپ، تارقىلىپ، ئېيتىلىدىغان، ئۆزى ئېيتىپ، ئۆزى ئاڭلايدىغان ناخشا بولۇپ، ئادەتتە سەھنىگە ئېلىپ چىقىلمايدۇ. بۇ تۈردىكى خەلق ناخشىلىرى بىر قەدەر ئاز بولسىمۇ، لېكىن ساقلاپ قالغان قەدىمىيلىك ئامىلى خېلى كۆپ.

تەڭكەشسىز ناخشىلارنى ئۇزۇن تاكتلىق ۋە قىسقا تاكتلىق دەپ ئىككى كىچىك تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇزۇن تاكتلىق ناخشا تارقاق، لىرىك، ياڭراق، ئەركىن، كەڭ بولۇپ، مۇڭ- غۇللارنىڭ ئورتىئىندو (76 ئۇزۇن تاكتلىق) ناخشىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.①

شەرقىي شىنجاڭدا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئەللەي ناخشىسى قىسقا ئۇدارلىق ناخشىدۇر. بۇ ناخشىدا بەش ئاۋازلىق گامما ۋە بېشى جىددىي، ئاخىرى بوش رىتىم شەكلى قوللىنىلغان بو- لۇپ، غەربىي سىبىرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشىسىغا ناھايىتى ئوخشىشىدۇ.

تەڭكەشلىك ناخشىنىمۇ يەنە ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولى-

① 76 ئورتىئىندو: مېلودىيەسى ئازادە ۋە سوزۇپ ئېيتىلىدىغان، رىتىمى ئەركىن، جۈملە ئارىلىقى كەڭ يايلاق پۈرىقىغا ئىگە ناخشىلاردىن ئىبارەت ــ ت.

دۇ. بىرىنچى خىلىدا مۇقىم رېتىم شەكلى ئىشلىتىلمەيدۇ، رد-
تىمى ئەركىن، دائىم تاكت ئۆزگىرىشى كۆرۈلىدۇ، شۇنداقلا
مىسرا ئاخىرىدا ئاۋاز تەبىئىي سوزۇلىدۇ. نەپەس ئۇزۇن بولۇپ،
چوڭقۇر ھېسسىيات ئادەمنى زوقلاندۇرىدۇ. يالغۇز كىشىلىك
ئۆزى چېلىپ ئۆزى ئېيتىشنى ئاساس قىلغان ھالدا لىرىك ۋە
ئېپىك خەلق ناخشىلىرى ئېيتىلىدۇ. مۇقىم رېتىم قوللىنىل-
مايدىغان تەڭكەشلىك ناخشىلاردا پادىچى ناخشىلىرىنىڭ پۇرىقى
ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بەلكىم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن
ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى بەزى قەبىلىلەرنىڭ پادىچى
ناخشىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل تەڭكەشلىك ناخشىلاردا مۇقىم رېتىم
قوللىنىلىدۇ، تاكتلىرى تەرتىپلىك، ئۇدارلىرى ئېنىق، كەيپى-
يات قىزغىن بولۇپ، دائىم ئۇسسۇلغا تەڭكەش قىلىنىدۇ. ئو-
رۇنلاش شەكلى ئېيتىشىش، بىرلىشىپ ئېيتىش، باشلاپ ئېي-
تىش(خور ئېيتىشتا) ۋە ياردەمچى ئېيتىشنى ئاساس قىلىدۇ.
سېرىق ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل خەلق ناخشىسى يوق. شۇڭا ئۇ بەل-
كىم قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل
ئەنئەنىسىگە تېخىمۇ زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلغان بولۇشى
مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئادەتتە تۆت مىسرا بىر كۇپلېت
ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا خەلق ناخشىلىرىدا تۆت كۇي ئۇزۇندىسىدىن
تەركىب تاپقان يەككە كۇي بۆلىكى ئەڭ ئومۇملاشقان. يەككە كۇي
بۆلىكىدىن باشقا ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا مۇرەككەپ كۇي بۆ-
لىكمۇ بار بولۇپ، ئىككى بۆلەكلىك، ئۈچ بۆلەكلىك، ھەتتا ئۇ-
نىڭدىنمۇ مۇرەككەپ كۇي شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق
ناخشىلىرىنىڭ كۇي شەكلىدىكى ئالاھىدىلىك شۇنى چۈشەندۇ-
رىدۇكى، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا تەرەققىي
قىلىپ ئىنتايىن يۇقىرى پەللىگە يەتكەن.

خەلق ئۇسسۇللىرى

ئۇيغۇرلار خەلق ئۇسسۇللىرى يېنىك، نەپىس بولۇپ، تېز پىرقىراش، ھەرىكەتتىكى مۇرەككەپلىك ھەمدە كۆپ خىل ئۆز-گىرىشچانلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان. خەلق ئۇسسۇلىنىڭ كۆپىنچىسى ھەم ناخشا ئېيتىلىپ، ھەم ئۇسسۇل ئويىنىلىدىغان ئۇسسۇللۇق ناخشا شەكلىدە بولۇپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرى بار:

(1) لەپەر: بۇ بىر خىل كىچىك تىپتىكى ئۇسسۇل بولۇپ، ئەر - ئايال ئىككى ئادەم ئويناپدۇ. شۇڭا «قوش كىشىلىك ئۇسسۇل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، ئېيتىشىشنى ئاساس قىلىدۇ، ئوتتۇرىسىغا دىيالوگ قوشۇشقا بولىدۇ. ئەرنىڭ ئويۇنى يۇمۇرلۇق، قىزىقارلىق بولىدۇ.

(2) سەنەم: بۇ بىر خىل چوڭ تىپتىكى خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسىگە كەڭ تارقالغان. ئۇ ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا پەيدا بولغانلىقتىن، كىشىلەر «سەنەم»نىڭ ئالدىغا يەر - جاي نامىنى قوشۇپ ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، قەشقەردە تارقالغىنى «قەشقەر سەنىمى»، ئىلىدا تارقالغىنى «ئىلى سەنىمى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ-نىڭدىن باشقا يەنە «كۇچا سەنىمى»، «قومۇل سەنىمى» قاتارلىقلار بار. «سەنەم» ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى «مەبۇد»، «ئەۋلىيا» دېگەنلىك بولىدۇ، كۆچمە مەنىدە يارنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن مۇشۇ تۈردىكى ناخشا-ئۇسسۇلنىڭ ناخشا تېكىستى ئاساسەن مۇھەببەت قوشاقلىرى بولغاچقا، بۇ تۈردىكى ناخشا - ئۇسسۇل «سەنەم» دەپ ئاتالغان.

«سەنەم» دائىم ھېيىت - بايرام، كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكلىرىدە ئوينىلىدۇ. ئورۇنلانغاندا تاماشىبىنلار ۋە سازەندىلەر

دائىرىنى چۆرىدەپ يەردە ئولتۇرىدۇ، ئۇسسۇل ئوتتۇرىدا ئويناپ-لىدۇ. بەزىدە بىر ئادەم يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، بەزىدە ئىكى-كى ئادەم قوش كىشىلىك ئۇسسۇل ئويناپىدۇ، يەنە بەزىدە ئۇچ – تۆت ئادەم بىرلىكتە ئويناپىدۇ، كۆپچىلىك چاۋاك چېلىپ بىر-لىكتە ئېيتىدۇ. مۇزىكا رىتمى ئوتتۇراھال تېزلىكتىن بارا – بارا تېزلىشىپ، ئۇسسۇل قەدىمى بارغانسېرى جىددىيلەشكەنىدە، تاماشىبىنلارنىڭ باركاللا ساداسى ھەممە تەرەپتە كۆتۈرۈلىدۇ، ئۇسسۇلچىلارنىڭ كەيپىياتى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ.

«سەنەم» ئادەتتە خەلق ناخشىلىرىدىن ئىبارەت خام ماتېرى-يالنى مۇزىكا مۇقەددىمىسى قىلىپ پايدىلىنىپ ئۇسسۇلغا تەيە-يارلىق قىلىدۇ. مۇقەددىمىنىڭ كەينىدىن ئۇلاپلا بىر قانچە ناخشا بار بولۇپ، ئوتتۇراھال تېزلىكتە باشلىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي تېزلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، شادىيانە تۇستە ئاخىرلاشتۇرغۇچى مۇزىكا بىلەن تاماملىنىدۇ. ئاخىرلاشتۇرغۇچى مۇزىكا بىر ناخشا بولۇشمۇ، پەقەت مۇزىكىدىنلا ئىبارەت بولۇشمۇ مۇمكىن. «سەنەم»دىكى ھەر بىر ناخشىنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇشى ئىنتايىن جىپسلاشقان بو-لۇپ، مەرغۇل كەمدىنكەم ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى: مۇقەددىمە ـــ بىرىنچى ناخشا ـــ ئىككىنچى ناخ-شا ـــ ئۈچىنچى ناخشا ... خاتىمە.

«سەنەم» ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق يۇرۇشلۇك مۇزىكا بولۇپ، ئادەتتە پەقەت بىرلا ئاھاڭ ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. كۆپىنچە ئەھۋالدا باشتىكى مۇزىكا بىر ئاھاڭ بولغان بولسا، كېيىنكى مۇزىكا يەنە بىر خىل ئاھاڭغا يۆتكىلە-دۇ، تۇسى ئىنتايىن رەڭدار.

مۇزىكا تەڭكەش قىلىش «سەنەم»دىكى بىر ئورگانىك تەر-كىبىي قىسىم بولۇپ، تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە-كى سوقما چالغۇلاردىن داپ ئاساس، ساپايى بىلەن تاش قوشۇمە-

چە؛ چەكمە چالغۇلاردىن تەمبۇر، راۋاب، دۇتار؛ كامانچىلىق چالـ
غۇلاردىن غىجەك؛ سوقۇپ چېلىنىدىغان تارلىق چالغۇلاردىن
چاڭ؛ يەللىك چالغۇلاردىن نەي، سۇناي قاتارلىقلار بار. چالغۇنىڭ
ئاز ـ كۆپلۈكى مۇقىم بولمايدۇ، ئەمما داپ كەم بولسا بولمايدۇ.
چالغۇ بىلەن تەڭكەش قىلىنغان مۇزىكا بىلەن ناخشا مېلودىيەـ
سى ئاساسەن بىرەك بولۇپ، شوخ، تېتىك ئۇسسۇل قىياپىتىگە
زىچ ماسلىشىپ، رىتمنى كۇچەيتىش، كەيپىياتنى روشەن گەۋـ
دىلەندۇرۇش ۋە ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش
رولىنى ئويناىدۇ.

(3) ساما: بۇ ئەرەب تىلىدىكى «ساماھ»(Samah) دېگەن
سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئەسلىي «ئىجازەت» دېگەن
مەنىدە ئىدى، كېيىن مەخسۇس رىتىمغا ئىگە ئۇسسۇلنى كۆرـ
سىتىدىغان بولدى. ئەڭ دەسلەپتە بۇ سۆز ھەربىر رىتمى ئارـ
قىلىق شېئىرىدىكى ۋەزىنىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇسسۇل شەكـ
لىنىڭ ئورتاق نامى ئىدى. ئۇ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىكى
شېئىرىيەت پائالىيەتلىرى تازا گۈللەنگەن دەۋردە مەيدانغا كەلـ
گەن. مۇسابىقىگە قاتناشقۇچىلار قوش قاپىيەلىك شېئىرلارنىڭ
رىتمىغا ئاساسەن چاۋاك چېلىپ ئۇدار ھاسىل قىلىپ، رىتىم
بىلەن ناخشىغا جۆر بولاتتى. كېيىن شېئىرىيەت پائالىيەتلىرى
مەسچىتلەرنىڭ ھامىيلىقىدىكى مەدرىسەلەرگە كىردى. مەدرىسەـ
لەر شېئىرنىڭ رىتمى ۋە ۋەزنىگە ئاساسەن ئۇسسۇللۇق ھەرەـ
كەت قىلىدىغان مەزمۇنلارنى قوشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ
ئۇسسۇل ئوردىلارغا كىرىپ ئوردا ئۇسسۇلىغا ئايلاندى. ئىسلام
دىنى سوپىزم ئېقىمىدىكى ئۇستازلار بۇ ئۇسسۇلنى سىپتىلاپ
تۇزەپ، دىنىي تۇسكە ئىگە ساما ئۇسسۇلىنى شەكىللەندۇردى.
بۇ ئۇسسۇلدا قەدەم ئۆزگىرىشچان بولۇپ، باش تاشلىنىپ، مۇرە
چىقىرىلىدۇ. ساماچىلار بەزىدە چەمبەر شەكلىنى، بەزىدە باشقا
خىل گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ. جەنۇبىي

شىنجاڭدىكى قەشقەر قاتارلىق جايلاردا دىنىي بايراملاردا ئاممىا كۆپىنچە مەسچىتنىڭ سىرتىدىكى مەيداندا كوللېكتىپ سامىا ئۇسسۇلى ئويناپدۇ. ساماغا ناغرا بىلەن سۇنايدا تەڭكەش قىلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن ئويۇنچاچ، يەنە بىر تەرەپتىن «ھۇ! ھۇ!» دەپ توۋلاپ قىزغىنلىقنى كۆتۈرىدۇ. ساما ئۇسسۇلىنىڭ ھەربىر جۈشقۇن، مەردانە، چەبدەس، قىزغىن، قاياق، مۇزىكىلىق تۈسى قويۇق. شىنجاڭدىكى سوپىزم ئېقىمىدىكى مۇسۇلمانلار زىكىر ئوقۇغاندىمۇ ساما ئويناپدۇ.

خەلق چالغۇلىرى

ئۇيغۇر چالغۇلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ۋە ئەنئەنگە ئىگە. كۆپ ئىشلىتىلىدىغان چالغۇلار تۆۋەندىكى نەچچە خىل:

چەكمە چالغۇ: تەمبۇر، راۋاب، دۇتار، قالۇن.

كامانچىلىق چالغۇ: ساتار، غىجەك، خۇشتار.

يەللىك چالغۇ: نەي، بالىمان، سۇناي، كاناي.

سوقما چالغۇ: داپ، دۇمباق، ناغرا، ساپايى، تاش.

چەكمە چالغۇلار ئۇيغۇر خەلق سازلىرى ئىچىدە ئەڭ ئۆز-گىچە بىر گۇرۇپپا چالغۇ ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار خەلق ئوركېستىر-ىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن مۇزىكىلارنى ئورۇنلاشتا قوللىنىلىدۇ. تۆۋەندە نەچچە خىل تىپىك چالغۇلارنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرىمىز.

(1) تەمبۇر: دائىم يالغۇز چېلىش، تەڭكەش قىلىش ۋە كوللېكتىپ چېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. بېشى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، نەشپۈت شەكىللىك. ئۇستىدە بەش تال پولات سىم تار بولۇپ، ئىككى تال سىرتقى تار بىر گۇرۇپپا، ئىككى تال ئىچكى تار يەنە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئوتتۇرىدا بىر تال تار بار. بارماق

ئۇچىغا سىم ناخۇن بېكىتىلىپ ياكى باش بارماق ۋە بىگىز بار-ماق بىلەن سۈلياۋ زەخمەك تۇتۇپ چېكىپ چېلىنىدۇ. سىرتقى تاردا ئاساسلىقى مېلودىيە ئورۇنلىنىدۇ، ئوتتۇرا تار بىلەن ئىچكى تار مۇزىكا تەڭكەش قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

(2) راۋاب: بۇ چەكمە ساز بولۇپ، تۈرى بىر قەدەر كۆپ. ئەڭ كەڭ تارقالغىنى قەشقەر راۋابى ۋە شىمالىي شىنجاڭ راۋابىدۇر. بېشى ياغاچتىن يېرىم شار شەكلىدە ئويۇلۇپ، قوي تېرىسى ياكى ئېشەك تېرىسى بىلەن كېرىلىدۇ. دەستىسىدە پەدە بولۇپ، قەشقەر راۋابىغا يىپتىن پەدە بېسىلىدۇ، شىمالىي شىن-جاڭ راۋابىنىڭ بولسا مېتالدىن ياسىلىدۇ. پەدە ئون نەچچىدىن تارتىپ يىگىرمە نەچچىگىچە بولىدۇ. بەش تال (بەزىلىرىدە بەش-تىن كۆپ) تار بېكىتىلىدۇ. دائىم ئىككى تال سىرتقى تار بىر گۇرۇپپا، ئىككى تال ئوتتۇرا تار يەنە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئاۋاز-نىڭ يۇقىرىلىقى ئوخشاش. ئىچكى تار پەقەت بىر تاللا بولىدۇ. سىرتقى تار ئاساسىي مېلودىيە ئورۇنلاشقا، ئوتتۇرا تار بىلەن ئىچكى تار مۇزىكا تەڭكەش قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چالغاندا چالغۇنى ئوڭ مۇرىگە تۇغرىسىغا تىرەپ، سول قولدا پەدە بې-سىپ، ئوڭ قولدا زەخمەك بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. كۆپىنچە خەلق چالغۇلىرى بىلەن كوللېكتىپ مۇزىكا ئورۇنلاش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا يالغۇز كىشىلىك مۇزىكىدىمۇ ئىشلە-تىلىدۇ. بۇ خىل چالغۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەت-لەر ئارىسىغىمۇ كەڭ تارقالغان.

(3) دۇتار: بۇ ئىسىم قەدىمىي پارس تىلىدىن كىرگەن بو-لۇپ، «ئىككى تار» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. دۇتار ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان چەكمە سازلارنىڭ بىرى بولۇپ، كۆپىنچە ئۆزى چېلىپ ئۆزى ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدۇ. بېشى يا-غاچتىن نەشپۈت شەكىللىك قىلىپ ياسىلىدۇ، دەستىسى ئىن-چىكە ھەم ئۇزۇن بولۇپ، ئۇستىگە 13~20 گىچە پەدە بېكىتە-

لىدۇ، ئىككى تارلىق. چالغاندا ئوڭ قول باش بارماق ئىچكى تار-نى، بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماق ۋە نامسىز بارماقلار بىلەن سىرتقى تارنى بېسىپ، ئوڭ قولدا تار چېكىلىدۇ. ئاۋازى بىر قەدەر تۆۋەن، ئاۋاز تۇسى يۇمشاق كېلىدۇ.

(4) قالۇن: ئاۋاز ساندۇقى ياغاچتىن ياسىلىدۇ، ئۇستىگە 15~18 گىچە جۇپ سىم تار ئورنىتىلىدۇ، ھەربىر جۇپ سىم كېرىلىدۇ، تارنىڭ ئاۋازىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئوخشاش. چالغاندا سازنى جازىغا تۇز قويۇپ، ئوڭ قولدا ياغاچتىن ياكى سۆڭەكتىن ياسالغان زەخمەك بىلەن تارنى ئىلىپ، سول قولدا تۆمۇردىن ياسالغان باسقۇچ ئارقىلىق تارنى بېسىش ياكى سىيرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چېلىنىدۇ. ھەر خىل ئاھاڭلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ. سازنى تەڭشىگەندە مۇزىكىنىڭ كۇي شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئاۋاز قاتارىغا تەڭشىلىدۇ. مۇقامغا تەڭكەش قىلىشتا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

(5) ساتار: بۇ بىر خىل قەدىمىي كامانچىلىق چالغۇ بۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا «塞他尔» دەپ خاتىرىلەنگەن. بېشى ياغاچتىن نوگايىسىمان ياسىلىدۇ، دەستىسى بىر قەدەر ئۇزۇن، ئۇستىگە ئادەتتە 16~18 گىچە پەدە بېكىتىلىدۇ. بىر تال ئاساسىي مېلودىيە تارى، 9~13 كىچە ئەكس سادا تارى بار. چالغاندا سول قول پەدىنى باسىدۇ، ئوڭ قولدا ئاتىنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە سىيرىلىدۇ. ئاۋازى سىلىق، مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە مۇقامغا تەڭكەش قىلىنىدۇ.

(6) غىجەك: بۇ بىر خىل كامانچىلىق چالغۇ بولۇپ، بېشى ياغاچتىن يېرىم شار شەكلىدە ياسىلىپ، يۈزىگە تېرە كېرىلىدۇ. قەدىمكى غىجەكنىڭ ئاتىنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ئېشىپ ياسالغان ئۇچ تال ئاساسىي تارى بولۇپ، ئارىلىق تۆت گىرادۇسلۇق قىلىپ تەڭشىلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئاساسىي تارنىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ ھەربىرىدە بەشتىن ئەكس سادا تارى بولاتتى.

چالغاندا چالغۇ سول پۇت تېقىمىغا قويۇلۇپ، ئاتنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن سىيرىپ چېلىنىدۇ. ئىككى قىلىنغاندىن كېيىنكى غىجەكنىڭ تارى تۆت تال مېتال سىم تار بولۇپ، ئاۋازى بىر قەدەر يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسىمۇ خېلى كەڭ بولۇپ، يالغۇز كىشىلىك مۇزىكا، كوللېكتىپ مۇزىكا ۋە ناخشىغا تەڭكەش قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

(7) داپ: بۇ ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان سوقما ساز بولۇپ، ئاساسلىق مۇقىم ئۇدارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. دىيامېتىرى 40 سانتىمېتىر قىلىپ ياسالغان چەمبەرسىمان گەردىشىنىڭ بىر تەرىپىگە قوي تېرىسى ياكى يىلان تېرىسى كېرىلىپ ياسىلىدۇ، گەردىشىنىڭ ئىچىگە نۇرغۇنلىغان كىچىك مېتال ھالقىلار ئېسىلىدۇ. چالغاندا سول قولنىڭ باش بارمىقى گەردىش ئىچىدىكى تۆمۇر ھالقىغا چېگىلگەن لېنتىغا قويۇلىدۇ، ئاندىن لېنتا قول بىلەن گەردىشكە ئىلىپ قويۇلىدۇ. داپ قىرى بىگىز بارماقتا تىرىلىدۇ. ئوڭ قول باش بارماق ئۇچى داپ قىرىغا تىرىلىدۇ، قالغان بارماقلار بىلەن داپ يۈزىگە ئۇرۇپ چېلىنىدۇ. ئىككى قولنىڭ زىچ ماسلىشىپ، داپ يۈزىنىڭ ئوخشاشمىغان جايلىرىغا ئۇرۇلۇشىدىن ئوخشاشمىغان ئاۋاز چىقىدۇ. يېقىنقى يىللاردا، بەزىلەر داپنى ئىككى پۇت ئارىسىغا قويۇپ، ئىككى قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىۋاتىدۇ. داپ چېلىشتا مەزگىگە ئۇرۇپ چېلىش، يانىنى چېكىش، دوملىتىپ ئۇرۇپ چېلىش، ئۇستىنى چېكىش، ئۇستىگە ئالىقان بىلەن ئۇرۇپ چېلىش قاتارلىق ماھارەتلەر بار.

(8) ناغرا: سوقما چالغۇ بولۇپ، ناغرا گەۋدىسى تۆمۇر قۇيما، قۇتىسىمان، ئىچى بوش بولۇپ، يۈزلۈكىگە تېرە كېرىلىدۇ. كۆپىنچە چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ناغرا بىر گۇرۇپپا قىلىنىدۇ. چوڭ ناغرا يۈزىنىڭ دىيامېتىرى 25 سانتىمېتىر، كىچىكىنىڭ

23 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىر ئادەم ئىككى تال ناغرا چوكىسىنى تۇتۇپ، چوڭ ـ كىچىكلىكى تەڭ بولمىغان بىر جۈپ ناغرىنى سوقۇپ چالىدۇ. دائىم كوللېكتىپ مۇزىكىدا ۋە ناخشىغا تەڭ-كەش قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

(9) ساپايى: بۇ سوقما چالغۇ. ئۆزئارا جۈپلەنگەن ئىككى تال ياغاچ ساپىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا بىر جۈپ چوڭ تۆمۈر هالقا، هەربىر تال چوڭ تۆمۈر هالقىغا يەنە ئون نەچچە تال كىچىك تۆ-مۈر هالقىلار بېكىتىلىدۇ. چالغاندا ئوڭ قول بىلەن ياغاچ ساپىنى سىلكىش ياكى مۇرىگە سوقۇش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدۇ. بۇ خەلق ئۇسسۇلى ئويىنىغاندا، ئەرلەر بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويى-نىغاچ، يەنە بىر تەرەپتىن چالىدىغان چالغۇدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ مۇزىكىلىرى باي هەم مەزمۇنلۇق بو-لۇپ، تەخمىنەن ئۈچ خىل تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ:

1. خەلق ناخشىلىرىدىن ئۆزگەرتىپ تۇزۇلگەن چالغۇلۇق مۇزىكىلار. مەسىلەن، يالغۇز كىشىلىك تەمبۇر مۇزىكىسى «ئاسمانىڭدا ئاي بارمۇ»، «ئەجەم» قاتارلىقلار.

2. مۇقام مەرغۇلى

3. ناخشىسىز كۈي. بۇ تۈردىكى مۇزىكىلارنىڭ كۆپ قىس-مى تارىختىكى خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىن-غان. مەسىلەن، «تاشۇاي». ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى-نىڭ نامى بار بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ئورۇنلىنىش سەۋىيەسى نا-هايىتى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. بەزى تالانتلىق خەلق سەنئەت-كارلىرىنىڭ ئورۇنلاش ماهارىتى ئىنتايىن ئۆزگىچە. تارلىق چالغۇلارنىڭ چېلىنىشىدىكى سىيرىش، ئىلىش ۋە چېكىش قا-تارلىقلار ئەڭ بەك مىللىي خاسلىققا ئىگە. خەلق سازەندىلىرى ئايلانما ئۇدارنى نۆۋەتلەشتۈرۈش بىلەن مۇقىم ئۇدارنى ساقلاش ئارقىلىق مۇزىكىدىكى تەكرار ئۆزگىرىشنى بارلىققا كەلتۈرۈش-نى ئەملىگە ئاشۇرىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ

تارقالغىنى «ناغرا پەدىسى»(ئىلى رايونىدىكى ــ ت) مۇزىكىسى. بۇ يەللىك ۋە سوقما چالغۇلار ئارقىلىق ئورۇنلىنىدىغان مۇزىكا بولۇپ، بىر سۇناي، ئۇچ جۈپ ناغرا ۋە بىر دۇمباق ئىشلىتىلىدۇ. دۇمباقنىڭ قۇرۇلمىسى ناغرا بىلەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت ھەجمى بىر قەدەر چوڭ، خالاس.

ناغرا پەدىسى جەمئىي 12 يۈرۈش بولۇپ، ئۇلار: (1) سەنەم. (2) قوش سەنەم. (3) مۇشاۋىرەك. (4) سەيلىگاھ. (5) ئۆلەن. (6) گۈلۈم. (7) رۇخسارە. (8) رۇخسارە گۈل. (9) سەھەر يار. (10) شادىيانە. (11) كۆركەم. (12) راك (ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇقاملىرىدىن بىرىنچىسىنىڭ نامى، ئەسلىي سانسكرىتچە سۆز بولۇپ، «ئاھاڭ»، «كۇي» دېگەن مەنىدە).

ھەر بىر «ناغرا» 3～5 كىچە مۇزىكىدىن تەشكىل تاپىدۇ. تۈزۈلۈشى: مۇقەددىمە ــ بىر قانچە مۇزىكا ــ چۈشۈرگە. مۇقەددىمە سۇناي بىلەن چېلىنىدۇ، سوقما چالغۇ يوق، بۇ مۇزىكا مەرغۇل ھېسابلىنىدۇ؛ مۇقامدىن كېيىنكىسى كوللېكتىپ مۇزىكا بولۇپ، «ناغرا پەدىسىنىڭ» ئەڭ مۇھىم قىسمىدۇر. ھەر بىر يۈرۈشتە ئاخىرىدىكى ناغرا رىتمى ئوخشاش بولىدۇ.

بۇ 12 يۈرۈش ناغرا مۇزىكىسىنىڭ بەزىلىرى ئالاھىدە ئەھۋاللارغا ئورۇنلىنىدۇ، يەنە بەزىلىرىدە ئارتۇقچە بەلگىلىمە يوق. مەسىلەن، «مۇشاۋىرەك»، «سەيلىگاھ» كۆپىنچە سەيلى ـ باراۋەتلەردە ئورۇنلىنىدۇ، لېكىن «ئۆلەن» پەقەت تويدىلا ئورۇنلىنىدۇ. «سەھەر يار» پەقەت دىنىي پائالىيەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، رامىزان ئېيى مەزگىلىدە زوھۇر ۋاقتىدا مۇشۇ مۇزىكا چېلىنىپ، قاتتىق ئۇخلاۋاتقان كىشىلەر ئويغىتىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىسمىمۇ مۇشۇ مەنىدە قويۇلغان. «شادىيانە» بىلەن «گۈلۈم» دائىم ناخشا ـ ئۇسسۇل كېچىلىكلىرىدە چېلىنىدۇ. ناۋادا مېھمانلارغا كۈتۈۋېلىش زىياپىتى بېرىلسە، دائىم دېگۈدەك «سەنەم» ئورۇنلىنىپ، مېھمانغا بولغان ھۆرمەت ـ ئېھتىرام

ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سالماق ۋە ھەيۋەتلىك كەيپىيات يارىتىلىدۇ.

مەددادھلىق

ئۇيغۇر مەددادھلىق سەنئىتى «داستانچىلىق» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئادەتتە چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. «داستان» ئىجرا قىلغۇچى سەنئەتكارلار ئەل ئارىسىدا «داستانچى» دېيىلىدۇ. داستان تېكىستلىرىنىڭ تولىسىنى مەشھۇر كىلاسسىك شائىرلار خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن ئىجاد قىلغان بولۇپ، بىر قەدەر داڭلىقلىرىدىن «غەرىب ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە» ۋە «سەيىت نوچى» قاتارلىقلار بار.

«غەرىب ـ سەنەم»دە بىر جۈپ قىز ـ يىگىت ئارىسىدىكى ساداقەت ۋە سۆيگۈنىڭ پادىشاھنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ، ئاخىر ئىككى تەرەپ ۋاسال ئىشقىدا بۇ دۇنيادىن خوشلاشقانلىقىدىن ئىبارەت ھېكايە بايان قىلىنىدۇ. «تاھىر ـ زۆھرە»مۇ مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن ئەسەر بولۇپ، يىگىت بىلەن قىزدىن ئىبارەت باش قەھرىمانلارنىڭ تەۋرەنمەس سەمىمىي مۇھەببىتى ھەمدە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش، ۋەھشىي كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشتەك روھى مەدھىيەلىنىپ، فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ رەزىللىكى ئېچىپ بېرىلگەن. «سەيىت نوچى»دا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەسىگە قارشى كۈرىشى تېما قىلىنىپ، خەلقنىڭ قارشىلىق روھى مەدھىيەلىنىپ، كىشىلەرنىڭ مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشقا بولغان تەشنالىقى ئىپادىلەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئادالەتسىز، زۇلۇمەتلىك جەمئىيەت قاتتىق سۆكۈلگەن.

داستان ئېيتقاندا، ئادەتتە كىچىك مۇزىكا ئەترىتى تەڭكەش

قىلىدۇ، ئۆزى چېلىپ ئۆزى ئېيتىدىغانلىرىمۇ بار. تەمبۇر، راۋاب ياكى دۇتارلار بىلەن تەڭكەش قىلىنىدۇ. داستان مۇزىكىسى ئاساسىي گەۋدىنى باغلاپ تۇرىدۇ، ناخشىلار ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

دىنىي مۇزىكا

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا يەنە دىنىي مۇزىكىلارمۇ كەڭ تارقالغان. ئۇيغۇر دىنىي مۇزىكىلىرى ناخشا، ئۇسسۇل ۋە ئەلنەغمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئوخشاش بولمىغان ژانىر ۋە شەكىلگە ئىگە.

دىنىي مۇزىكىلار ھەر قايسى جايلاردىكى ئوخشاش بولمىغان «ئەزان»، «تەجۋىد»، «قىرائەت» ۋە «رامىزان قوشاقلىرى» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دىنىي ئۇسسۇللار ئاساسەن ئىككى خىل: بىر خىلى سوپىزم مۇرىتلىرى «ھەلقە ــ ساما» پائالىيىتىدە ئوينايدىغان ساما ئۇسسۇلى، يەنە بىرى شامان دىنىدىكى پېرىخون، باخشىلارنىڭ كېسەل داۋالاش ئەپسۇنلىرىنى ئوقۇغاندىكى ناخشا ــ ئۇسسۇللىرىدىن ئىبارەت. سوپىزم ئېقىمىدىكى «قادىرىيە سۇلۇكى» مۇرىتلارنىڭ ئاللاھقا بولغان سېغىنىشىنى ئوچۇق ــ ئاشكارا ئىپادىلىشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇلار بەلگىلىك ۋاقىتتا ئۆزلۇكىدىن يىغىلىپ، ئىشاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە پائالىيەت قىلىدۇ. پائالىيەت باشلانغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن زىكرى سالغۇچى مۇزىكا تەڭكەش قىلىدىغان ھۆكمەتلەرنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك «ھىم»، «ھۇھ» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر بىلەن ماسلىشىدۇ. ئۇدار ۋە سۇرئەتنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، چۆرىدەپ ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئالدى ــ كەينىگە تاشلىنىپ، تەدرىجىي سەكرىشىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ساماغا چۈشىدۇ. يۇقىرى دولقۇنى

غا يەتكەندىن كېيىن، يەنە ھۆكمەتكە قايتىپ كېلىدۇ. مۇشۇ تە-رىقىدە كۆپ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن مۇراسىم ئاخىرلى-شىدۇ. باخشى پېرە ئويناتقاندا، ئالدى بىلەن ھەر خىل رەڭلىك رەخت پارچىلىرىنى بىر تۇغقا چىگىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ناخ-شىسى بىلەن تەڭ بىمارنى تۇغنى چۆرىدەپ ئايلاندۇرىدۇ. باخشى پېرە ئويناتقان چاغدىكى مۇزىكا سەنەم، سەلىقە، سۆھبەت ۋە قەسىدەدىن ئىبارەت تۆت قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر بىر قىسىمدا يەنە بىر قانچە ناخشىنىڭ نامى بار. پېرە ئويناتقاندا ھەممە ناخشىنى ئېيتىشقىمۇ، بىر - ئىككى بۆلەكنىلا ئېيتىش-قىمۇ بولىدۇ. باخشىلارنىڭ ناخشىسىغا كۆپىنچە چوڭ - كى-چىكلىكى ئوخشاش بولمىغان داپلار بىلەن تەڭكەش قىلىنىدۇ. ناخشا تېكىستى كۆپىنچە جىنلارنى قوغلاش، بويسۇندۇرۇشنى مەزمۇن قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىردا باخشى يەنە بىر بۆلەك ئەپسۇن ئوقۇپ پېرە ئويناشنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

دىنىي مەددىاھلىق ئاساسلىقى «ۋائىزلىق» بولۇپ، بۇ خىل ئەلنەغمىلەر دىنىي ئۇرۇش ۋە رىۋايەتلەرنى ئىپادىلەشنى ئاسا-سىي مەزمۇن قىلىدۇ. ئادەتتە نەيلىك، تارلىق چالغۇ بىلەن تەڭ-كەش قىلىنىدۇ. سەنئەتكارلار كوچىلاردا، بازارلاردا ئويۇن قوي-غاندا پەقەت داپ، ساپايى ۋە تاش بىلەنلا تەڭكەش قىلىدۇ. سەن-ئەتكارلار جانلىق تىل ۋە ئوبرازلىق ھەرىكەتلەر بىلەن تاماشە-بىنلارنى جەلپ قىلىدۇ. يارەمچىلەر تاماشىبىنلارنىڭ ئارىسىدا باريكاللا ئېيتىشىپ كەيپىياتنى كۆتۈرىدۇ.

ۋائىزلاردىن باشقا، سوپىزم ئېقىمىدىكى جاھانكەزدى، دىن تارقاتقۇچى «ئاشىق» لارمۇ راۋاب چالغاچ تىلەمچىلىك قىلغۇ-چىلار، شۇنداقلا دىنىي ئەقىدىلەرنى تەرغىب قىلغۇچىلاردۇر. ئۇلار كۆپىنچە بازارلاردا ۋە مازارلاردا ساز چېلىپ، ناخشا ئېي-تىدۇ. ئۇلار ئورۇنلىغان مېلودىيە 12 مۇقامدىكى مېلودىيەگە ئوخشاپ قالىدۇ. 8 ــ 5 لىك ۋە 8 ــ 7 لىك ئۇدارنى ئاساس

قىلىدۇ.

ئۇيغۇر دىنىي مۇزىكىلىرىدىكى ئاز بىر قىسىم ئاھاڭ ئە-رەب، پارس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن ئىسلام دىنىغا ئە-گىشىپ كىرگەن. لېكىن كۆپ قىسىم مېلودىيە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى، مەددىاھلىق ۋە خەلق ئوسسۇللىرى بىلەن زىچ مۇ-ناسىۋەتلىك. شۇڭا ئۇيغۇر دىنىي مۇزىكىلىرى ئەمەلىيەتتە دە-نىي تۇستىكى خەلق مۇزىكىلىرىدۇر.

رەڭدار ئۇيغۇر ئوسسۇللىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن «ناخشا ـ ئوسسۇل مىللىتى» دېگەن چىرايلىق نامى بار. ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى، ئۇيغۇر مىللىتى تەنتەنىلىك ھېيىت ـ بايراملاردا، ئەمگەكتىن بوشىغان ۋاقىتلا-رىدا ناخشا ئېيتىپ، ئوسسۇل ئويناپ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ئۇيغۇر ئوسسۇل سەنئىتى ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇر ئوسسۇل سەنئىتى ئۇزاق تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، قەدىمىي ئۇيغۇرلار دائىم ناخشا ـ ئوسسۇل ئارقىلىق چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق مەنزىرىسىنى ۋە مول ـ ھوسۇلدىن كېيىنكى خۇشاللىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلار ئۆزىنىڭ خەلق ئوسسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەمدە ئۇنى تەرەققىي قىل-دۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىل-لەتلەرنىڭ مۇزىكىلىق ئوسسۇلىنىڭ جەۋھىرىنى كەڭ قوبۇل قىلغان، بولۇپمۇ قەدىمكى شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ـ كۈسەن ۋە سۇلىنىڭ مۇزىكىلىق ئوسسۇلى.

ئۇيغۇرلار خەلق ئوسسۇلىدا باش ۋە قول ـ بېغىش ھەرە-كىتىگە ماھىر. بويۇن سوزۇش، باشنىڭ چۆرۈلۈشى، ئېتىلىشى

ۋە ئۆزگىرىشچان بېغىش ھەرىكەتلىرىگە غادىيىش، كۆكرەك كېرىش، بەلنى تۇزلەش قاتارلىق بەدەن قىياپەتلىرى قوشۇلۇپ، كۆز ئىپادىلىرىنىڭ ئەپچىل ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئۇسسۇلنىڭ تۇسى قويۇقلىشىپ، ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە بولىدۇ، ئوخشاش. مىغان ئىچكى ھېسسىيات ۋە خاراكتېر ئىپادىلىنىدۇ. يېنىك سىلكىنىش ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدىكى ئۆزگىچە ھەرىكەت بولۇپ، تىزنىڭ قانۇنىيەتلىك ئۆزۈكسىز سىلكىنىشى ياكى ھەركەت يۆتكىگەن چاغدىكى پەيتلىك سىلكىنىش ئۇسسۇل ھەركىتىنى سىلىقلاشتۇرىدۇ، نەپسىلەشتۈرىدۇ ۋە تەبىئىي تۇتاشتۇرىدۇ. پىرقىراش ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان ھالىتىگە ئوخشاپ قالىدۇ. ھەر خىل ئۇسسۇل شەكلىنىڭ ئۆزگىچە پىرقىراش ھەرىكىتى بار بولۇپ، ھەمىشە ماھارەت خاراكتېرلىك پىرقىراش ھەرىكىتى ئۇسسۇلنىڭ يۇقىرى دولقۇنى قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدا ئوخشاشمىغان تۇردىكى شەكىللەرنىڭ ھەمىسى بەلگىلىك ئۇدارغا ئىگە. بەلگە، بۆلەكلەرنىڭ رېتمى ۋە ئاجىز تاكتقا كۇچلۇك تاكت بېرىشتىن ئىبارەت بەدىئىي بىر تەرەپ قىلىش ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇ كۆپ ھاللاردا ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ ئۇسلۇبىدىكى جەزبىدارلىق ئەڭ گەۋدىلىك جاي ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىنىڭ تۇرى خىلمۇخىل بولۇپ، ھەم ئورتاق ئۇسلۇبقا، ھەم ئوخشاشمىغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەزمۇنىدا كۆپىنچە خەلقنىڭ جاپالىق ئەمگىكى، قىز - يىگىتلەرنىڭ سادىق مۇھەببىتى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىن، بەختلىك تۇرمۇشقا ئىنتىلىشى ھەمدە ئىچكى دۇنياسىدىكى قايـ

ناق هېسسىياتى ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەمگەك-چان، باتۇر ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئوچۇق، ئاددىي - ساددا، ئاق كۆڭۈل خاراكتېرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

سەنەم — ئۇيغۇر خەلق ئوسۇلىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان شەكلىدۇر. ئۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب، شىمالىدىكى شەھەر - بازار، يېزا - قىشلاقلارغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئاممىنىڭ ياقتۇرۇشىغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ھېيت - بايرام تەنتەنىلىرىدە، توي - تۆكۈنلەردە ۋە ئادەتتە ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يارۇ-بۇرادەرلەر يىغىلىشىدا سەنەم ئويناپ بېرىلىدۇ. سەنەم ئوسۇلى ئىنتايىن ئەركىن، جۇشقۇن، مۇقام قائىدە تەلىپى يوق، ئويناپ-چى خۇشال ئويناپ، مۇزىكا رىتىمىغا ماسلاشسىلا كۇپايە. يالغۇز كىشىلىك، قوش كىشىلىك ياكى ئۇچ - تۆت كىشىلىك ئوسۇل شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىلا بار. سەنەم مۇزىكا رىتىمىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇراھال سۈرئەتتىن تەدرىجىي تېزلىشىدۇ. ئوسۇل، مۇزىكا يۇقىرى باسقۇچقا كىرگەندىن كېيىن، كۆپچىلىك دائىم قىزغىن ئاۋازدا «قاينا،قاينا!» ياكى «باريكالا!» دەپ ۋارقىرىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئادەملەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، قاينىاپ تاشقان داقا - دۇمباق سادالىرى سەنەم كەيپىياتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈپ، بارلىق ئىشتىراكچىلارنى چەكسىز ھاياجان ۋە شادلىققا چۆمدۈرىدۇ. سەنەمنىڭ ئوسۇل ھەرىكىتى لىرىك، نەپىس، جىلۋىگەر. ھەر قايسى جايلارنىڭ سەنەملىرى روشەن خاسلىققا ئىگە، مەسىلەن، «قەشقەر سەنەمى»، «ئىلى سەنەمى» دېگەندەك.

دولان ئوسۇلى — ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، شەكلى مۇكەممەل، ھەرىكىتى جۇشقۇن ۋە مەردانە بىر خىل خەلق ئوسۇلىدۇر. ئۇ قويۇق يايلاق پۇرىقىغا ئىگە بولۇپ، ئوۋچىلىق ۋە جەڭ تۇرمۇشىنىڭ ئىزلىرىنى ساقلاپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ باتۇر، جەڭگە ماھىر خاراك-

تېرىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ئۇسسۇل يەركەن دەريا‌سى بويىدىكى مەكىت، مارالبېشى، يەركەن، ئاۋات قاتارلىق جايلاردىكى دولانلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. دولان ئۇسسۇلى ئاساسەن ئىككى كىشى بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئويناىدىغان قوش كىشىلىك ئۇسسۇل شەكلى بولۇپ، ھازىر ساقلانغانلىرىدا تۆت گۇرۇپپا ھەرىكەت بار، ئۇسسۇلنىڭ ئەڭ ئاخىرى ماھارەتلىك پىرقىراش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇسسۇل مەرغۇلدىن باشلىنىپ، دولان مۇقامىنىڭ مۇقىم تەرتىپى بويىچە داۋاملىشىدۇ.

ساما ــ ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى ھېيت ـ بايرام ئۆتكۈز ـ گەندە كوللېكتىپ ئويناىدىغان بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى بو ـ لۇپ، ھەرىكىتى ئاددىي، جانلىق. ئاساسلىق قەشقەر، يەركەن تە ـ رەپلەرگە كەڭ تارقالغان. ساما ئويناىدىغانلار ئاساسەن ئەرلەر بولۇپ، ئايرىم جايلاردا ئايالارمۇ قاتنىشىدۇ، لېكىن ھەممە ئايال بىرلىكتە ئايرىم ئويناىدۇ.

شادىيانە ئۇسسۇلى ــ بايراملاردا ۋە داغدۇغلىق يىغـ ـ لىشلاردا ئويىنلىدىغان كوللېكتىپ خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، پۈتكۈل شىنجاڭغا تارقالغان، جەنۇبىي شىنجاڭدا كەڭ ئو ـ مۇملاشقان. شادىيانە ــ «شاد ـ خۇرام» دېگەن مەنىلەردە كېلى ـ دۇ. ھەر قېتىم بايرام كەلگەندە، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى بىر يەرگە يىغىلىپ، ناغرا ـ سۇنايىنىڭ مۇزىكا ئۇدارىغا ماسلىشىپ، خىلمۇخىل خەلق ئۇسسۇللىرىنى ئويناشقا ئامراق، يىغىلىش يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىردا كۆپىنچە شا ـ دىيانە ئويناپ، چەكسىز شادلىقىنى پۈخادىن چىققۇچە ئىپادە قىلىشىدۇ. كاتتا تەبرىكلەش سورۇنلىرىدا شادىيانە ئويناپ، مۇ ـ بارەكلەيدۇ.

نازىركوم ــ ئالاھىدە ئۇسلۇبتىكى ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، تۇرپان رايونىدا پەيدا بولۇپ، پىچان، تۇقسۇن، قومۇل قاتارلىق جايلارغا كەڭ تارقالغان. توي، بايرام ۋە مەشرەپ كې ـ

چىلىكىدىكى ئەڭ ئېسىل ئويۇن بولۇپ، كۆپىنچە سەنەم ياكى تۇرپان مۇقامىدىن كېيىن ئوينىلىدۇ. بۇ ئەرلەرنىڭ شوخ ئۇسسۇلى بولۇپ، ئىككى ئادەم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى خەلق ئۇسسۇللىرى ئىچىدە يەنە بىر قىسىم سەھنە جابدۇقى تەلەپ قىلمىندىغان ئۇسسۇل شەكىللىرى بار. مەسىلەن، «تەخسە ئۇسسۇلى»، «ساپايى ئۇسسۇلى»، «تاش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ــ سەھنە جابدۇقى بىلەن نەپىس ئۇسسۇل قىياپەتلىرىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، يېقىملىق ئاۋازلارنى چىقىرىپ بەدىئىي تەسىر كۆچىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسسۇللار تارقالغان جايلار كەڭ بولۇپ، ماھارەتچانلىقى بىر قەدەر كۆچلۈك، كۆپىنچە كەسپىي سەنئەتكارلار ۋە خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى تەرىپىدىن «شىنجاڭنىڭ ئەڭ گۈزەل ئىككى تال سەنئەت گۈلى»نىڭ بىرى دەپ تەرىپلەنگەن قەمبەر خانىم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئۇسسۇلچىلىقىدىكى مۇۋەپپەقىيەت ئىگىسى، شۇنداقلا تالانتلىق سەنئەت پېشۋاسى. قەمبەرخانىم ئورۇنلىغان «نىم پەدە» (يېرىم پەدە دېگەن مەنىدە بولۇپ، تېز رىتىملىق ئۇسسۇل)، «دىلخاراج»، «ئەجەم» (ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىرى) قاتارلىق تىپىك ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللىرى شىنجاڭنىڭ سەنئەت ساھەسىگە بىر مەزگىل جانلىنىش ئېلىپ كىرىپ زىلزىلە قوزغىدى، قەمبەرخانىمنىڭ نامى تېزلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا تارالدى. ئۇ ھەر ۋاقىت ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدىن بەدىئىي ئوزۇق ئېلىپ، مىللىي ئۇسسۇل سەنئىتىنى پارلاق تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۇردى. ئۇ ئۇزۇن مەزگىل شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى، بۇ يەردە تەربىيەلىنىپ چىققان سەنئەتكارلار شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالدى. ئوقۇتۇشتا ئۇ ئۆزىنىڭ سۆز ۋە

ھەربكتىدە ئۇلگە بولۇپ، بىر سەنئەتكارنىڭ يۇقىرى سەۋىيە-دىكى ماھارەتكىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەت ساپاسىغا ئىگە بو-لۇشى، تېخىمۇ مۇھىمى ئېسىل پەزىلەت ۋە ئادەم بولۇش خىس-لەتلىرىنى ھازىرلىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. ئۇزۇن مەز-گىللىك سەنئەت ئەمەلىيىتى ۋە ئوقۇتۇشى جەريانىدا ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىدىكى «قەمبەر خانىم ئېقىمى» شەكىل-لەندى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ نەپىس ئۇسسۇلى ئارقىلىقلا كەڭ تا-ماشىبىنلارنىڭ ماختىشى ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ قالماس-تىن، ئوڭۇشسىزلىق ئالدىدا قەتئىي تىز پۈكمەس روھى ۋە باشتىن - ئاخىر بىردەك بولۇشتىن ئىبارەت كىشىلىك پەزىلە-تى ئارقىلىق خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولدى.

1950 - يىلى قەمبەرخانىم شىنجاڭ ۋەكىلى سالاھىيىتىدە بېيجىڭغا بېرىپ دۆلەت بايرىمى پائالىيىتىگە قاتناشتى، شۇ ۋاقىتتا رەئىس ماۋ زېدۇڭ قاتارلىق پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەر-لىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئۇنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ: « مەن سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى بىلىمەن» دېدى. ئۇ خۇەيرىنتاڭدا پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىگە «ناغرا ئۇسسۇلى» ۋە «چىنە - تەخسە ئۇسسۇلى» قاتارلىق مىللىي تۇ-سى قويۇق ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ئويناپ بەردى، رەئىس ماۋ زېدۇڭ قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرى ئۇنىڭ پەۋقۇلئاددە ئورۇنلاش ماھا-رىتىنى قىزغىن چاۋاك چېلىپ ئالقىشلىدى[1].

4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر يى-غىنىدا، قەمبەرخانىم مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو ئۇسسۇلچىلار جەم-ئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى. ئۇ يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئى-

① رەنا مەخسۇت: «سەنئەتچىلەرنىڭ ھايات يولى»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، 1994 - يىل 5 - سان، 38 - بەت.

سى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ـ نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىدى. ئۇنىڭ مەملىكىتىمىز ئۇسسۇلچىلىق ئىشلىرىغا قوشقان كاتتا تۆھپىسى سەۋەبلىك ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىز باسار تەربىيەلەش ئىشچۇن، 1992 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قەمبەرخانىم نامىدىكى فوند جەمئىيىتى تەسىس قىلىندى. 1994 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قەمبەر ـ خانىم بەختكە قارشى ۋاپات بولدى. سەنئەت كۆكىدىكى بىر گۈلگانت يۇلتۇز ئېقىپ چۈشتى، ئۇيغۇر خەلقىمۇ بىر تالانتلىق سەنئەتكاردىن مەھرۇم بولدى.

ئۇيغۇر ھۇنەر ـ سەنئىتى

ئۇيغۇر ھۇنەر ـ سەنئىتى دۆلىتىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر تال يارقىن گۈل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر سەنئەت بۇيۇملىرى ئاجايىپ گۈزەل بولۇپ، كۆزنى چاقنىتىدۇ. دۆلەت ئىچى ـ سىرتىغا مەشھۇر قاشتاش ئويمىلار، مىس ئەسۋابلار، گىلەمدىن تارتىپ قۇرۇلۇش بېزەكچىلىك سەنئىتى قاتارلىقلارغىچە ھەممىسى ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە.

شىنجاڭ قەدىمدىن قاشتاش چىقىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر. بۇ قاشتاشلارنىڭ بىر قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەرگە يۆتكەلسە، يەنە بىر قىسمى ئۆز يېرىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، ھەر خىل قاشتاش بۇيۇملار ياسىلىدۇ. ھازىر بېيجىڭ گۈگۈك مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان چوڭ تىپتىكى قاشتاش ئويما «دايۇنىڭ سۇنى تىزگىنلىشى» دەل خوتەندىن چىققان بوز قاشتاشتىن ئويۇلغان. ئۇيغۇر قەدىمكى قاشتاش بۇيۇملىرىدىكى ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىك ئەمەلىي ئىشلىتىلىشچان، كۆركەم، ئاددىي ـ سادىدا، يارىشىملىق بولۇپ، ئاساسلىقى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە زىننەت بۇيۇملىرىدۇر. ئۇلارنىڭ شەكلى ئۆزگىچە، بەزىلىرى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى

ساپال بۇيۇملارغا ئوخشىشىپ قالىدىغان بولۇپ، قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە. ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەنلىرىدىن ئۇستىگە «ھىجرىيە 492 ـ يىلى» (مىلادىيە 1098 ـ يىلى) دېگەن خەت ئويۇلغان ئاق قاشتاشتىن ياسالغان ئوچ تۆمشۇقلۇق ئاسما چىراغ ۋە چاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇزۇن تۆمشۇقلۇق ئاق قاشتاش چىراغ، ئاق قاشتاش دېرىزە قىيىق گۈلى، قاشتاش قەدەھ، قاشتاش خۇمرا، قەلەمدان، قەغەز باستۇرغۇچ ھەمدە ئاق، قارا قاشتاش تەخسە قاتارلىقلار بار. بۇ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالغان ئەتىۋارلىق بۇيۇملاردىن قارىغاندا، سىپتىلاش، ئويۇش ۋە تېشىش قاتارلىق ياساش ئۇسۇللىرى مەۋجۇت بولغان. مەسىلەن، ئوچ تۆمشۇقلۇق ئاق قاشتاش چىراغ ئاق رەڭلىك يۇمشاق قاشتاشتىن سىلىقلاپ ياسالغان. ئۇ ئاھايىتى نەپىس، ئۇزۇنلۇقى 13.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ئۇستى قىسمى گۈل شەكىللىك بولۇپ، 12 تال گۈل بەرگى بەلەن قورشالغان، ئاستى قىسمىدا ئوچ دانە ماي ئېغىزى بولۇپ، ماي قۇيۇپ يورۇتۇشتا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئاغزىدا ئىشلەتكەنلىكىنىڭ ئىزنالىرى ساقلانغان. چىراغ ئۇستىدە بىر يۇمىلاق تۆشۈك بولۇپ، ئېنىقكى تاما چىگىپ ئېسىش ئۈچۈن مەخسۇس تېشىلگەن. چىراغنىڭ بىر يېقىغا «ھىجرىيە 492 ـ يىلى» دەپ بەگەن خەت ئويۇلغان. بۇ چىراغ قەشقەردىن تېپىلغان بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي يادىكارلىقتۇر. بۇ چىراغ ئەملىي ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە كەشپىيات، تەڭداشسىز ئىختىرا، شۇنداقلا شەكلى ئۆزگىچە سەنئەت بۇيۇمىدۇر. يەنە مەسىلەن، ئۇزۇن تۆمشۇقلۇق چىراغ ۋە ئاق قاشتاش دېرىزە قىيىقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سىلىقلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان. چاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاشتاش تەخسىلەر ئاساسلىقى مېتال سايمانلار بىلەن ئويۇپ، تېشىپ ياسالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت قاشتاش قېزىش

ۆه پىششىقلاشنى زور كۆچ بىلەن قوللاپ، قاشتاش ئويمىچىلىق زاۋۇتى قۇردى ۆه ئۇيغۇرلاردىن قاشتاش ئويمىچىلىق ئىشچىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. ئادەم، قۇش، گۈل ھەيكەللىرى، مەنىيەت ۆه زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق مەھسۇلات تۇرلىرىگە ئىگە بۇ بۇيۇملار نەپىس، سۇزۇك ۆه تىنىق بولۇپ، قويۇق تۇر-مۇش پۇرىقى، كۆچلۈك مىللىي جەزبىدارلىقى ۆه ئۆزگىچە بەدىئىي گۈزەللىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا بازار تاپماقتا.

ئۇيغۇرلار ئاسان بۇزۇلۇپ كەتمەيدىغان ھەم ئېلىپ يۇرۇش-كە قولاي مىس قازان، مىس تەخسە، مىس چۆگۈن ۆه مىس قاچا قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۆه زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەتمىشنى ياقتۇرىدۇ. شۇڭلاشقا مىس بۇيۇملار ھۇنەرۆەنچىلىكى ۆه سەنئىتى خېلى تەرەققي قىلغان. ئۇيغۇر مىسكەرچىلىك ھۇنەر ـ سەنئىتىدە ئادەتتە قىزىل مىس خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. مىسكەرلەرنىڭ شەكىلگە كىرگۈزۈشىدىن ئۆتۈپ، سىلىقلاپ پارقىرىتىلغان قىزىل مىستىن ياسالغان ئىدىش، قاچا ـ قۇچا ھەمدە زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ ئۇستىگە ھەر خىل گۈل نەقىشلەر يەككە ياكى كىرىشتۇرۇلۇپ كۆڭۈل قويۇپ ئويۇلىدۇ. ئادەتتە ئۆسۇملۇكلەرنىڭ گۈلى، يوپۇرمىقى، شېخى، شۇنىڭدەك ئانار، جۇخارگۈل، ياۋا جۇخارگۈل، ئەنجۇر، مودەنگۈل قاتارلىقلار نەقىش تېمىسى قىلىنىدۇ. قاپارتىش، ئويۇش، سىزىق سىزىش ۆه تېشىش قاتارلىق مەلىكىلىك ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. ھەربىر گۈرۇپپا ياكى ھەر بىر خىل نەقىشنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەمىشە ئوخشاشمىغان ئەگرى سىزىقلار ياكى گېئومېترىيەلىك نەقىشلەر كىرىشتۇرۇلىدۇ، نەقىشلەشتۇرۇلگەن گۈل ـ گىياھ بىلەن گېئومېترىيەلىك شەكىلدىكى نەقىشلەر بىرلىكتە جۇلالىنىپ، ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، قاتلاملار روشەنلىشىدۇ. سىزىقلار تەبىئي، جانلىق، نەقىشلەر ئۆزگىرىشچان بولۇپ، نا-

هايىتى كۇچلۇك ئىپادىلەشچانلىققا ئىگە.

ئۇيغۇر گىلەمچىلىكى ئۇزاق تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە قول هۇنەر ـ سەنئىتىدۇر. ئۇ رەسساملىق، ئويمىچىلىق، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، گۇل بېسىش ۋە بوياقچىلىق قاتارلىق كۆپ خىل تېخنىكىلارنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان. گىلەمنىڭ تۈرى كۆپ، نەقىشلىرى كۆركەم، رەڭلىرى ئوچۇق، توقۇلۇشى زىچ، ئىنچىكە، يۈزى پارقىراق، سىلىق، گىلەم ئارقىلىق(يۈزى) پۈختا هەم يۇمشاق، ئۇزاق ئىشلىتىشكە چىداملىق. گىلەم مۇشۇ سۈ-پەتلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋهىرى هېسابلىنىدۇ. كىشىلەر هەمىشە نەقىش شەكلىدىكى مەنە، مەنبە ۋە ئىشلىتىلىشى، شۇنىڭدەك خەلق ئىچىدىكى قىزىقارلىق مە-سەللەرگە ئاساسەن گىلەمنى تۇرلەرگە ئايرىيدۇ هەم ئىسىم قو-يىدۇ. نەقىشلىرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بىر نەچچە خىل تۈر-گە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) كەلكۇن نۇسخا. گىلەمنىڭ يۈزىنى قاپ-لىغان تۆت بەرگىلىك گۈللەر ۋە باشقا نەقىشلەر هەر خىل ئوخ-شاشمىغان رەڭدىكى كۆپ قاتلاملىق رومبا شەكىللىك رامكا ئى-چىگە ئېلىنىدۇ؛ (2) چاچما نۇسخا. گۇل، نەقىشلىرى چاچما بو-لۇپ، بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە ئىككى ياكى ئۈچ خىل شەكىل-دىكى ماس نۇسخىلار مەركىزى ئاساسىي گەۋدىدىكى نەقىشنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يەنە ئايگۈل گىلەم دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ (3) ئا-نارگۈل نۇسخا. ئانارگۈل نەقىشى ئۇيغۇرلار ئەڭ ياقتۇرۇپ ئىش-لىتىدىغان نەقىش نۇسخىسى بولۇپ، هەر خىل سەنئەت ئەسەر-لىرىدە كەڭ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ نەقىش بىر گۈرۈپپا شەكلى ئۆز-گەرگەن ئانار گۈلى، شېخى، يوپۇرمىقى، غۇنچىسى قاتارلىقلار-دىن تۇزۇلىدۇ. پۈتكۈل نەقىش سىممېترىك، تەكشى، قويۇق زىننەت ئۇسلۇبىغا ئىگە؛ (4) بەش چېچەك نۇسخا. بۇ نۇسخىدا گۈللەر ئارقىمۇئارقا تۇتاشتۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، گۈل سىزىقلىرىدىكى ئۆزگىرىش بىرقەدەر چوڭ، رەڭ بوياقلىرى

چوڭ سۈپەت، سىپتا، گويا بۇك ـ باراقسان ئېچىلغان باھار گۈللىرىگە ئوخشاش بولۇپ، كونىلار ئۇنى «بەش باھار گۈل» دەپ ئاتىغان؛ (5) ئەدىيال نۇسخا. ئۇ زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەتىر ـ گۈل، چوغلۇق گۈل، موداەنگۈل، نېلۇپەر، مېيخۇا گۈلى، لەيلە ـ گۈل قاتارلىق ھەر خىل گۈللەر ۋە شاخچە، يوپۇرماق، شۇنىڭدەك پۈتاق، چۈنقلاردىن تەركىب تاپقان نۇسخا. بۇ نۇسخا چوڭ سۇ ـ پەت، رەڭ جۇلاسى كۆزنىڭ يېغىنى يەيدۇ؛ (6) قەدىم نۇسخا. بۇ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ گىلەم نەقىشلىرىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلىپ مەيدانغا كەلگەن، قەدىمكىگە تەقلىد قىلىپ ئىش ـ لەنگەن نۇسخىلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئادەتتە قىزىل يا ـ كى كۆك ئارقاق ئۇستىگە داڭقان، لوڭقا، كومزەك، ساز، شاھ ـ مات، كىتاب، سۇرەت، گۈل، دەرەخ شېخى، ئۇچار قۇش، قۇتلۇق ھايۋان، تاغ ـ دەريا، مەنزىرىلەرنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلۈپ توقۇ ـ لىدۇ. بۇنداق تەقلىدىي گىلەم كۆرۈنۈشى ھەشەمەتلىك، دې ـ كىراتسىيەچانلىققا ئىگە بولۇپ، كۆپىنچە زىننەت ئۇچۇن ئېسە ـ لىدۇ؛ (7) شام نۇسخا. بۇ مەككىگە ھەجگە بارغان ھاجىلار ئېلىپ كەلگەن گىلەم نۇسخىسى بولۇپ، رەڭگى سېپايە، سالاپەتلىك، سۇرلۇك، بۇنداق گىلەم ئۇلۇغلىنىپ جاينامار ئۇچۇن ئىشلىتە ـ لىدۇ؛ (8) ئىران نۇسخا. بۇ ئىرانچە نۇسخا دېگەن مەنىدە. بۇ نۇسخا ئىران، تۇركىيە، تۇركمەنستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىن ئېلىپ كىرىلگەندىن كېيىن، ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇرچە ئۇسلۇبقا ئىگە گېئومېتىرىيەلىك نۇسخىغا ئايلاندۇرۇلغان. ئۇنىڭ گۈللىرى ئاددىي ـ سادا، سال ـ ماق، سىپتا، چوڭ سۈپەت؛ (9) جاينامار گىلەم. بۇ ئەسلىدە مەخسۇس نامازدىلا ئىشلىتىلىدىغان گىلەم ئىدى. كېيىن تام گىلىمى سۈپىتىدە تامغا ئېسىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىكى سېغىنىش ئىپادىلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەرگە سېلىپ جاينامار قىلىنىدۇ؛ (10) سەنئەت گىلىمى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن قوشۇلغان تۈرلەر ـ نىڭ بىرى. ئۇنىڭدا زامانىۋى رەسىملەر بىلەن ئەنئەنىۋى گىلەم نۇسخىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەنزىرە، ئاسار ـ ئەتىقىلەر، قە ـ دىمىي يادىكارلىقلار چۈشۈرۈلۈپ توقۇلىدۇ. ئۇ بەئەينى بىر پار ـ چە گۈزەل ماي بويىاق رەسىمگە ئوخشاش بولۇپ، مول تۈرمۇش پۇرىقىغا ۋە بېزەكچىلىك رولىغا ئىگە. ئۇيغۇر گىلەملىرى ئا ـ ساسلىقى ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مەھسۇلاتلار ياۋروپا، ئامېرىكا، شۇنىڭدەك ئاسىيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە سېتىلىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىسىمۇ مىللىي تۇسكە ئىگە سەنئەت بۇيۇملى ـ رىنىڭ بىرى. ھېيت ـ بايرام، توي ـ تۆكۈن، ناخشا ـ ئۇسۇل، تەنتەنە پائالىيەتلىرىدە كىشىلەر نەپىس دوپپىلىرىنى كىيىپ باردۇ. كۆزنىڭ يېغىنى يېگۈدەك ھەر خىل دوپپىلارغا ئادەم قاراپ تويمايدۇ، ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. دوپپا يەنە كىشىلەر ئۆزئارا سوۋغا قىلىپ ھېسسىيات ئىزھار قىلىدىغان، بېزەك ئۇچۇن تىزىپ قويۇلىدىغان سەنئەت بۇيۇمىدۇر. ئۇيغۇر دوپپـ ـ لىرىنىڭ نەقىشلىرى ۋە تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل. تىكىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى مەشۇت يىپلىق سىدام كەشتە، مەشۇت يىپلىق تۇگۇنچەك كەشتە، ئۇنچە ئۆتكۈزۈپ تىكىلگەن كەشتە، كاتەكچىلىك كەشتە، كالۇۋتۇن كەشتە، كىرىست كەشتە، ئىلما كەشتە، مەخمەلگە تۆنەلگەن كەشتە، سانجىپ، ئۆتكۈزۈپ، چۆرىدەپ تىكىلگەن ئۇنىۋېرسال كەشتە دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. مۇتلەق كۆپ قىسىم دوپپىلار قول بىلەن كەشتىلەپ تىكىلگەن تۆت پارچە گۈلنى دوپپىنىڭ چوققىسىنى مەركەز قىلىپ ئۇلاپ تىكىپ، قېلىپقا سېلىپ، ئاخىردا جىيەك ئورنىتىش بىلەن ئىستېرىئو ـ لۇق ھالەتتە پۈتۈپ چىقىدۇ. بەزى دوپپىلارنى قاتلاپ ئېلىپ يۇ ـ رۇشكىمۇ بولىدۇ. دوپپىلارنىڭ نەقىش تۈزۈلۈشى كۆپ خىل بو ـ

لۇپ، نەقىشنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) يالغۇز گۈلگە مۇۋاپىق نۇسخا. بىر ئۇچ بۇرجەك ئىچىگە بىر ياكى ئىككى تال يالغۇز گۈل ئېلىنىدۇ، بىر گىرۋىكىدىكى نەقىشلەر بىر گۈرۈپپا ماس نە- قىشلەرنى تۈزىدۇ، گۈل، نەقىشلىرى يىغىنچاق، تۈزۈلۈشى چوڭ سۈپەت بولىدۇ. بۇ خىل نۇسخا ئادەتتە «مەنپۇر» دەپ ئاتىلىدۇ. تەگلىككە كۆپىنچە تۈتۇق رەڭلىك مەخمەل ئىشلىتىلىپ، تەگ- لىك رەڭگى بىلەن گۈل رەڭگىدە كۇچلۇك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىنىدۇ، بۇنداق بولغاندا كۆركەم بولۇپ، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ؛ (2) چاچما گۈللۈك چىمەن نۇسخا. تارقاقلىشىش نۇقتىسى ئۇ- لىنىپ، گۈللەر تىزىلىدۇ، ھەر خىل نەقىشلىك گۈللەر كۆپەن- چە شاخچىلار بىلەن چېتىلىدۇ ياكى سىزىق بىلەن ئايرىلىدۇ. بەزىلىرىدە يېرىقلىق نەقىش ياكى چېكىتلىك نەقىش تەگلىككە كەشتىلىنىپ، ئاساسىي نەقىش بىلەن ئۆزئارا بىر - بىرىنى روشەنلەشتۇرىدۇ. پۈتكۈل كۆرۈنۈش خۇددى پورەكلەپ ئېچىلغان گۈلگە ئوخشايدۇ. بۇ خىل چاچما گۈللۈك دوپپا تېگى قېلىن، قىرلىرى گەۋدىلىك، چىداملىق بولىدۇ؛ (3) بادام گۈل نۇسخە- سى. بادام ئۇرۇقچىسى ئاساسىي مودېل قىلىنىپ، شەكىل ئۆز- گەرتىش ۋە قوشۇش ئارقىلىق نەقىش ھاسىل قىلىنىدۇ. نە- قىشلىرى رەڭدار، گۈل رەڭگى ساددا، كۆركەم، چوڭ سۈپەت بو- لۇپ، كۆپرەك ئەرلەر كىيىدۇ؛ (4) كىرىست شەكىللىك سىم- مېتىرلىك گۈللۈك نۇسخا. بۇ نۇسخىدا ھەر بىر بەرگ ئىچىدە كىرىست شەكىللىك قۇرۇلما غول قىلىنىدىغان، خەنزۇچە «米»، «井»، «田» خەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تۈزۈلۈشلەر بىلەن بېزىلىدىغان گۈل بولۇپ، ئوڭ - سولدىكى گۈللەر سىم- مېتىرلىك كېلىدۇ، ئۇرۇنلاشتۇرۇلۇش جەھەتتە تويۇنغان، رەڭگى كۆركەم، ھەربىر بىرلىك ئىچىدىكى گۈللەر ماسلاشقان، شاخ- چىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، رەڭ سېلىشتۇرمىسى

روشەن بولۇپ، بىر خىل ئالاھىدە نەقىشلىك تۇزۇلۇشنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەر قايسى جايلارنىڭ دوپپىسى يەنە يەرلىك ئالاھىدە-لىككە ئىگە. مەسىلەن، خوتەن دوپپىلىرى ئىچىدە كاتەكچە كەشتىلىك ئايالچە دوپپا ئەڭ داڭلىق. بۇ دوپپىنىڭ شەكلى ياپ-پاق، تۆت بۇرجىكى گەۋدىلىك بولۇپ، كەڭ خانىم ـ قىزلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. قەشقەر دوپپىلىرى ئىچىدە قارا تەگ، ئاق گۈللۈك، ئۇستى چوڭ، ئېغىزى كىچىك، قىرلىرى كۆتۈرەڭگۈ ئەرەنچە بادام دوپپا ئەڭ گەۋدىلىك ھېسابلى-نىدۇ. كۇچادا ئۇنچە تىزىپ، كۇموش قادالغان، ئۇستى كۆتۈ-رۈلۈپ تۇرىدىغان ئايالچە دوپپا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل دوپپىنىڭ ئۇنچىلىرى قاتار تىزىلغان، رەڭگى جۇلالىق بولۇپ، نەقىشلىرى بەئەينى قاپارتما نەقىشكە ئوخشايدۇ. تۇرپان دوپپە-سىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، گۈلى كەڭ، سىدام گۈل بىلەن قىرغاق نەقشى ئاستى ـ ئۇستىگە تولدۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دوپپىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. خۇددى رەڭدار گۈل تاجىدەك جۇلالىق، كىشىگە بايراشاتچىلىقتىكى گۈزەللىك تۇيغۇسىنى بەخش ئېتىدۇ. ئىلى رايونىنىڭ دوپپىسى يايپاق، يۇمىلاق، رەڭگى سۇس، يارىشىملىق كېلىدۇ. يەڭنچاق، ئاددىي گۈللۈك نۇسخا كۆپ ئۇچرايدۇ. دوپپا كۆركەم، چوڭ سۇپەت، گۈل نۇسخىلىرىدا چەتنىڭ تەسىرى ئەكس ئېتىدۇ. قومۇل دوپ-پىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىسى كۆپ، رەڭگى ئىنتايىن ئوچۇق. كېرىيە، نىيە، چىرا، چەرچەن رايونلىرىدا يەنە تەخسە شەكىل-لىك، نوقۇل بېزەك تۇسىگە ئىگە بىر خىل كىچىك دوپپا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، دىيامېتىرى ئون سانتىمېتىرغىمۇ يەتمە-يدۇ، مەخسۇس ئوتتۇرا ياش ۋە ياشانغان ئاياللار لېچىكىنىڭ ئۇستىگە ئىلغۇچ بىلەن قادىۋالىدۇ. خۇددى باشقا قىسىلغان بىر گۈلگە ئوخشاش بولۇپ، قويۇق بېزەك تۇسىگە ئىگە. زېھنى ئۆتۈ-كۈر، قولى ئەپلىك ئۇيغۇر ئاياللىرى دوپپا تىكىش ھۇنەر ـ

سەنئەتنىڭ ماھىرلىرىدۇر. ئۇلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى رەڭ-گارەڭ گۈللەرنى يۇقىرى دەرىجىدە بەدىئىي تالاش، يىغىنچاقلاش، كۆپتۈرۈش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق قويۇق يەرلىك تۈس ۋە مىللىي پۇراقنى ئىگە گۈل، نەقىشلەرگە ئايلاندۇرىدۇ. گۈل، مېۋە، ئۇچار قۇش، ھاشارات قاتارلىقلار دائىم ئۇچرايدىغان نەقىش شەكلىدۇر. شاپتۇل چېچىكى، ئۆرۈك چېچىكى، ئانار چېچىكى، كېۋەز گۈلى، بادام، ئانار، شاپتۇل، ئۈزۈم، بۇغداي باشقى، پۇرچاق، قۇشقاچ، توخۇ، ئۆردەك، پىلە، كېپىنەك، ئاي، يۇلتۇز، قار ئۇچقۇنى قاتارلىق ئوبرازلار بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆپ مىقدارda گېئومېترىيەلىك شەكىللەر قوللىنىلىپ نەقىشلەرنى يەنمۇ زور ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىدە ياستۇق پەقەتلا باشقا قويىدىغان سەرەمجان بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە تىزىپ قويۇلىدۇ. شەھەر ئۆيلىرىدە ياستۇق كۆپىنچە مېھمانخانىدىكى كارىۋات ياكى سانداۋق ئۈستىگە قويۇلۇپ، ئۈستىگە بىر قەۋەت ئوچۇق رەڭلىك گاز ياغلىق يېپىلىدۇ. غۇۋا ئايان بولغان ياستۇق گۈلى كۆركەم، چوڭ سۈپەت كۆرۈنىدۇ. يېزىلاردا ياستۇق ئويۇققا ياكى كاڭغا تىزىپ قويۇلىدۇ. ياستۇقنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، چاسا ياستۇق تولا ئۇچرايدۇ. ياستۇق ئۈستىگە كەشتىلەش، شىرىش، تۆنەش ئۈسۈلى بىلەن ھەر خىل چىرايلىق گۈللەر تىكىلىدۇ. نەقىشكە كۆپىنچە گۈللەر، قۇشلار ئۈلگە قىلىنىدۇ. گۈللەر ياكى غۇنچىسى ئېچىلاي دەپ قالغان ياكى گىرەلىشىپ كەتكەن ھالەتتە نامايان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈل غۇنچىسى، گۈل بەرگى، يوپۇرماق تومۇرلىرى، شاخچىلىرى ۋە سىزىقلارنىڭ قورۇلمىسى، رەڭگىنىڭ ئاچ ـ توقلۇقى، كەشتە زىچلىقى، شۇنداقلا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى پەرقلىق بولۇپ، ھەر خىل شەكىللەرنى تەسەۋۋۇر قىلىپ چىقىش مۇمكىن.

ئەتلەس بىر خىل مىللىي تۈسى قويۇق يېپەك رەخت بو-
لۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتە-
دۇ. ئۇنىڭدا قەدىمىي ئۆرۈش، بويىاش تېخنىكىسى قوللىنىلىدۇ.
بويىاش جەريانىدا بويىاقنىڭ گۈلگە سىڭىشى بىلەن تەبىئىي شە-
كىللەنگەن رەڭ تاجى قەلەم سۈرۈلۈپ كەتكەندەك تەسىر بېرە-
دۇ. گۈللەر ئېگىز - پەس، تارقاق، لېكىن مالىماتاڭ ئەمەس،
شۇنداقلا گۈللەرنىڭ قاتلاملىق تەسىرى ۋە رەڭگىنىڭ ئۆتكۈنچى
يۇزىنى ئاشۇرغان ھەم گۈللەرنىڭ ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە ئە-
كەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەتلەس چىققان
جاينىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلى ئىككى خىل تۈرگە ئايرە-
لىدۇ. بىر خىلى خوتەن لوپ ئەتلىسى. بۇنىڭدا ئاق ۋە قارا رەڭ-
نىڭ تەسىر ئۇنۇمىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بوشلۇق
ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، گۈللەرنىڭ ئوبرازى جۇشقۇن ھەم
كۆركەم بولۇپ، رەڭ تەڭشەشتە تېگى قارا، گۈلى ئاق ياكى گۈلى
قارا تېگى ئاق، يەنە قىزىل - سېرىق، ئاق - قارا، ئاق - كۆك
كىرىشتۇرۇلىدىغانلىرى بار. گۈللەر شالاڭ بولسىمۇ كۆرۈمسىز
ئەمەس، ئىخچام بولسىمۇ ئاددىي ئەمەس. ھەر بىر كىيىملىك
رەختنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، بىر خىل شەكىل
ناھايىتى ئاز تەكرارلىنىدۇ. يەنە بىر خىلى قەشقەر يەركەن ئەتە-
لىسى. بۇ خىل ئەتلەس رەڭگىنىڭ ئوچۇقلۇقى بىلەن داڭ چە-
قارغان، ئۇنىڭ يۇزىگە بىر قانچە تال كەڭ - تارلىقى بىر - بە-
رىگە ئوخشاشمايدىغان قارىمۇقارشى سوزۇنچاق گۈللەر پاراللېل
تىزىلغان. گۈل قۇرۇلمىسى زىچ، چوڭ سۈپەت بولۇپ، دائىم
يېشىل، كۆك، شاپتۇل چېچىكى، قىزغۇچ سېرىق، ئاچ سۆسۇن،
قارا، ئاق قاتارلىق رەڭلەر ئىشلىتىلىدۇ. نۇسخىسىدىكى سو-
زۇنچاق گۈللەرنىڭ تىزىلىشى ۋە رەڭگىدىكى كۈچلۈك سېلىش-
تۇرما مۇناسىۋىتىنىڭ نەتىجىسىدە رەڭدار، ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.
ئەتلەس شايىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان گۈل نۇسخىسى

بادامگۈل، تاختىگۈل ۋە تارغاقگۈل قاتارلىق نەقىشلەردۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللۈك باسما رەختىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىپىك قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ گۈلىنى تامغا قېلىپلىق كۆپ رەڭلىك باسما گۈل ۋە كاۋاك قېلىپلىق تاق يەككە رەڭلىك باسما گۈل دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. تامغا قېلىپلىق كۆپ رەڭلىك باسما گۈلدە گۈل نۇسخىسىنى ياغاچ قېلىپتا سىزىپ، قاپارتمىسى ئېنىق بولغان گۈللەر ئويۇپ چىقىلىدۇ، ئاندىن مۇشۇ خىل تامغىلىق قېلىپتىكى بوياقنى بىۋاستە ئاق رەڭلىك رەختنىڭ ئۈستىگە بېسىش بىلەن پۈتۈپ چىقىدۇ. بۇ خىل كۆپ رەڭلىك باسما رەخت تولىراق كېيىم ـ كېچەك ئەستىرى، زەدىۋال، مەرەپ ياپقۇچ، دېرىزە پەردىسى، شىرە يوپۇقى، داستىخان، بوغجۇما، بەلباغ، كۆرپە كىرىكى ياكى جاينامаз قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. كاۋاك قېلىپلىق يەككە رەڭلىك باسما رەخت گۈلى قېلىن قەغەز تاختا ياكى تۇنىكىگە سىزىلىپ، تەشمە نەقىش قېلىپ قىلىنىدۇ. گۈل باسمىدىغان چاغدا قېلىپنى ئاق رەختنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، گەج لاي(گەجگە ئاق ئۇن ۋە ئاز مىقداردا تۇخۇم ئېقى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ)نى قېلىپتىكى ئويۇپ ئېلىۋېتىلگەن گۈلنىڭ ئورنىغا سۈۋاپ، قېلىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ، گەج قۇرۇغاندىن كېيىن رەختنى بوياقتا سالىدۇ، يەنە قۇرۇغاندىن كېيىن گەجنى سويۇۋەتسە، بوياق بىلەن ئاق رەڭ ئارىلىقىدىكى گۈل چىقىدۇ. بۇنداق گۈللۈك رەخت كۆپرەك زەدىۋال، كارىۋات ئەدىيىلى، رەڭلىك ئەدىيال قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل گۈللۈك رەختنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇزاق تارىخقا، روشەن مىللىي ئۇسلۇبقا، قويۇق يەرلىك تۇسكە ۋە يۇقىرى زىننەتلەش قىممىتىگە ئىگە. بۇنىڭدىكى گۈل لەرنىڭ ئۇلگىلىرى كۆپرەك رېئال تۇرمۇش ۋە تەبىئەتتىكى خىلمۇخىل شەيئىلەر ئوبرازىدىن ئېلىنىدۇ. ئەڭ كۆپ ئۇچرايدى-

دىغان ئاساسىي گۈل نۇسخىلىرى شاخ ـ يوپۇرماق، غۇنچە ۋە پېلەكلىك گىياھلاردىن ئىبارەت. ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان گۈل ـ نەقىشلەردىن بادامگۈل، ئانارگۈل، مودەنگۈل، كەترەن قاتارلىقلار بار.

يېڭىسار پىچىقى ئاساسلىق يېڭىسار ناھىيەسىدىن چىقىدىغان بولغاچقا، مۇشۇنداق ئاتالغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى داڭدار قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ مەھسۇلات بىر قانچە يۈز يىللىق ئىشلەپچىقىرىش تارىخىغا ئىگە. ئۇنىڭ شەكلى كۆركەم، گەۋدىسى تەكشى، پارقىراق، بىسىق ئۆتكۈر. پىچاق دەستىسىگە كۈمۈش، مىس، قاشتاش، سۆڭەك، سەدەپ قاتارلىقلار قويۇلۇپ مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە نەقىش ھاسىل قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە نەپىس تېرە غىلاپ سەپلىنىدىغان بولۇپ، ئېلىپ يۈرۈشكە قولايلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ باسما گۈللۈك كىگىزلىرى، كەشتىلەنگەن كىيىم ـ كېچەك، قوندۇرۇلغان گۈل، رەڭلىك سىزما گۈل، نەقىشلىك ساندۇق، بەلباغ ۋە ساپال بۇيۇملار ھەم تۇرمۇش بۇيۇمى، ھەم نەپىس ئىشلەنگەن سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن بۇيان، ئۇيغۇر گۈزەل سەنئىتىنىڭ شەكىلىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئىسلام دىنى بۇتقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرغانلىقتىن، گۈزەل سەنئەت ئاساسەن گۈل، نەقىش تەرەپكىلا تەرەققىي قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نەقىش بېزەكلىرى ئەزەلدىنلا ناھايىتى ئومۇميۈزلۈك تارقالغانلىقتىن، تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىچە بىر خىل شەكىل مەيدانغا كەلدى. بۇ ئالاھىدىلىك مەسچىت، قەبرە قاتارلىق قۇرۇلۇش ئىمارەتلىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسىدە گەچ ئا-

ربلاشمىسى ۋە رەڭلىك خىشلاردىن ئۆرنەك بويىچە جۇپلەپ ھەر خىل تىزما ۋە چاپلانمىلار چىقىرىلغان. تام، تورۇس، پېشايۋان ۋە تۈۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسىگە رەڭدار گۈل، نەقىشلەر سىزىلغان. بەزى پېشايۋان ۋە تۈۋرۈكلەردىكى نەپىس بەدىئىي ئويمىلار ئۆسۈملۈك ۋە گېئومېترىيەلىك نۇسخىلارنى ئاساسىي بېزەك تېمىسى قىلغان. گۈللەر كۆپىنچە ئىككى بۈلۈڭ ۋە تۆت بۇلۇڭلارنى جۇپلەش، يانمۇيان تىزىش، سىممېترىك ئورۇنلاشتۇرۇش، گىرەلەشتۈرۈش، ئۈلاش، ئايلاندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن چىقىرىلغان. گەچ بىلەن چىقىرىلغان گۈللەر ئۆزىدىكى تەڭداشسىز قۇرۇلما ۋە ئويۇش تېخنىكىسى ئارقىلىق مىللىي خاسلىقىنى ئىگە بېزەكچىلىك ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدا تامنىڭ تورۇسقا تۇتىشىدىغان يېرىگە، مەرەپنىڭ چۆرىسىگە ماس كېلىدىغان لېنتا شەكىللىك گۈللەر، تامنىڭ يۇزىگە باب كېلىدىغان ئۇچى ئۇچلۇق ئەگمە شەكىللىك گۈللەر ۋە تورۇسقا ئىشلىتىلىدىغان يۇمىلاق، كۆپ بۇرجەكلىك گۈللەر بار. تېما جەھەتتە مودەنگۈل، نېلۇپەر، ئاپتاپپەرەس، سەبدە گۈل، مېيخۇاگۈل، قىزىلگۈللەر ئاساس قىلىنىدۇ. گەچ بېزەك ئادەتتە قاپارتىش ئۇسۇلى بىلەن چىقىرىلىدۇ. ئايرىم جايلىرىغا (مەسىلەن، مەرەپ شەكىللىك گۈللەرنىڭ چۆرىسىگە) چوڭقۇر ئويۇش، ئۆتمە ـ قاپارتما قىلىپ ئويۇش قاتارلىق ئۇسۇللارمۇ قوللىنىلىدۇ. رەڭلىك گۈللەر مەسچىتلەرنىڭ كەڭ تورۇس، خار، جىگىرىگە ئىشلىتىلىدۇ. تېما، نەقىشلىرى گەچ بېزەك بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، ئاندا ـ ساندا بىر پۈتۈن مەنزىرىنىڭ سۈرىتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ ئويمىنىڭ بىناكارلىقتا ئىشلىتىلىشى گەچ گۈل ۋە رەڭلىك سۈرەتكە سىلىشتۇرغاندا بۇرۇن بولغان، يېقىنقى يۈز يىل مابەينىدىلا ئاندىن ئۇنىڭ ئورنىنى رەڭلىك سۈرەت ئالدى. ياغاچ ئويما تۈۋرۈك، خار، جەگە ۋە ئىشىك ـ دېرىزىگە ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچقا ئويۇلىدىغان گۈل كۆپ

رەك شاپتوۇل، ئۆرۈك، ئۇزۇم، ئانار، نېلۇپەر قاتارلىقلارنى يەككە گۈلنىڭ ئاساسىي نەقىشى ۋە تېما مەزمۇنى قىلىدۇ. خىشنى جۇپلەپ چىقىرىدىغان گۈللەر خىش بىلەن قوپۇرۇلىدىغان تامـ نىڭ يۇزىگە، ئۇل تامغا، تۇڭرۇككە ۋە پەلەمپەينىڭ دۇكاللىرى قاتارلىق جايلارغا ئىشلىتىلىدۇ. خىشنىڭ رەڭگى توق سېرىق، خىشنىڭ ئارىلىقىغا سېلىنغان گەچ ئاق، قارا، قارامتۇل يېشىل بولىدۇ. خىشتىن چىقىرىلغان نەقىشلەرنىڭ كۆپى گېئومېتـ رىيەلىك نەقىشلەر؛ يەككە گۈللەرنىڭ ئۆزئارا كىرىشتۇرۇلۇشى بىلەن ئۆزگىرىشچان، رەتلىك تۆت بۇرجەكلىك چاتما گۈل هاـ سىل بولىدۇ. نۇسخا خىشى قارامتۇل سېرىق ياكى قېنىق كۇلـ رەڭ بولىدۇ. چاسا خىش ياكى قىبۇجا خىشلارنى ئۇلاپ ياكى ئا ـ رىلاپ تىزسا، ئوپتىك ئۇنۇمى كۇچلۇك گۈل هاسىل بولىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن پېشايۋان ۋە ئىشىك ـ دېرىزىلەرنىڭ چۆرىسى زىننەتلىنىدۇ. كاهىش بىلەن گۈللۈك چاقچۇق ئاساسەن مەدرـ سە ۋە قەبرىستانلىقلارنىڭ دەرۋازىلىرىغا، قەبرە تېمىغا، گۇمـ بەز ۋە مۇنارلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قومۇل شەهىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قومۇل ۋاڭنىڭ قەبرىسى مۇهەممەد بېشىرۋاڭ تەختىكى مەزگىلدە (1820 ـ 1866) ياسالغان. قەبرىنى يا ـ ساشقا 20 يىل ۋاقىت كەتكەن. قەبرىنىڭ ئاستى چاسا، ئۇستى يۇمىلاق، ئېگىزلىكى 20 غۇلاچ، ئۇستى گۇمبەز شەكىللىك، ناهايىتى هەيۋەتلىك، سۇرلۇك. قەبرىنىڭ تېمى پۈتۈنلەي تېگى ئاق، گۈلى كۆك چاقچۇق خىش بىلەن ئېتىلگەن، شەكلى كۆر ـ كەم، نەپىس، چوڭ سۇپەت. قەبرىلەرنىڭ ئارقىسىدا مىڭدىن ئار ـ تۇق ئادەم سىغىدىغان كۆلىمى زور بىر مەسچىت ـــ هېيتگاه جامەسى بار. هېيتگاه ئىچىگە كۆك خىش ياتقۇزۇلغان، تورۇس ـ تىكى بېزەك نەقىشلەر ئىنتايىن نەپىس، تۆت تېمىغا «قۇر ـ ئان»ئايەتلىرى رەڭلىك قىلىپ يېزىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە يېزىقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق مىللىي تىلى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇزۇن مەزگىللىك ئارىلىشىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىيات جەريانى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يېزىق ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن كېيىنكى ھەر قايسى دەۋرلەردە، ئۇيغۇر خەلقى نۇرغۇن مەڭگۈ تاش، قول يازما ۋە تۇرلۈك دىنىي ۋەسىقە، شۇنداقلا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى قالدۇرىدى. تىلشۇناسلار بۇ يازما يادىكارلىقلار ۋە ھازىرقى ھەر قايسى دىيالېكت، شېۋە ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇسۇلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارغا ئېرىشىپ كەلدى، ھەتتا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلىرىدىكى تىل قۇرۇلمىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەڭگۈ تاش چۆلۈلۈكنىڭ شىمالىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مويۇنچۇر قاغان (747 ــ 759 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)نىڭ تۇھپە مەڭگۈ تېشىدۇر. بۇ مەڭگۈ تاش موڭغۇلىيەنىڭ شىنە ئۇسۇ دېگەن يېرىدىن بايقالغانلىقى ئۈچۈن «شىنە ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەڭگۈ تاش ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى زامانلاردا قوللانغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان. مەڭگۈ تاشتا «توخۇ يىلى سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەرياسىدا بايبالىقنى سالدۇردۇم» دېگەن سۆزلەر بار، بۇ يەردىكى توخۇ يىلى 757 ـ يىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان بۇددا ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى

شى ۋە يېزىلىشى ئۇيغۇر تىلىنى تەرەققىي قىلدۇردى ۋە بېيىتـ
تى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئۆلچەملىشىپ ۋە راۋاجلـ
نىپ، بىر مەھەل ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئورتاق يېزىق
تىلىغا ئايلاندى، شۇنداقلا باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىي تـ
لىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. قارا قىتان خاـ
لىقى دەۋرىدىن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگىچە، ئۇيغۇر تىلى شىـ
جاڭ ۋە يەتتەسۇ ۋادىلىرىدا بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ ۋە ئو ـ
مۇملىشىپ، پارس ۋە ئەرەبلەردىن كەلگەن ئىسلام مەدەنىيىتـ
نىڭ تەسىرىدە، ئىلىم ساھەسىدە «چاغاتاي تىلى» دېيىلىدىغان
ئورتاق يېزىق تىلىنى شەكىللەندۇردى. بۇ يېزىق تىلى بىر خىل
مۇقىم ئەدەبىي تىل بولۇپ، بۇ تىلدا تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە
نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىلغانىدى. ھا ـ
زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكتنى ئاساس قىلغان
ھالدا ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلغان بو ـ
لۇپ، ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

فونېتىكا: ① ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۇ، ئې، ئى »دىن ئىبارەت سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار. ئالدىنقى ئالتىسىدە تىل ئورنىنىڭ ماسلىشىشى ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. كېيىنكى ئىككىسىدە تىل ئورنىنىڭ ماسلىشىشى ئا ـ ساسىدىكى لەۋ ھالىتىنىڭ ماسلىشىشى ئاجىزلايدۇ. مەسىلەن، «ئى» ۋە «ئې» تاۋۇشلىرى ھەم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بـ ـ لەنمۇ، ھەم تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنمۇ بىر سۆز ئىچـ ـ دە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، يىلان، يىكەن، يېزا، كېمە دېگەندەك. «ئى» بىلەن «ئې» تاۋۇشى كۆپىنچە «ئا» بىلەن «ئە» تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشقان شەكلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، بىر بوغۇم ـ لۇق سۆزلەردىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بوغۇم ئاخىرىغا قوشۇم ـ چىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئادەتتە «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ، مەسىلەن، ئات ـــ ئېتىم، بەل ـــ بېلىم، نان ـــ نېنىم دېگەن ـ

دەك. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قوشۇلغاندا ئادەتتە «ئى» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن، ئاتا ــ ئاتىسى، ئىشلە ــ ئىشلىدى دېگەندەك. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشى ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە. ② ئۇيغۇر تىلىدا «ب، پ، ۋ، م، ف، ز، س، د، ت، ن، ل، ر، ج، چ، ش، ژ، ي، ك، گ، ك، غ، خ، ق، ھ»دىن ئىبارەت 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار. پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار جارانلىق، جارانسىز دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ؛ ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىلىقىدا كەلگەن جارانسىز، پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلاردا جارانلىقلىشىش ھادىسىسى بولىدۇ. ③ تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى سەۋەبىدىن سۆزنىڭ قىسقارغان شەكلى مەيدانغا چىققان، مەسىلەن، ئېلىپ چىقىپ كەت ــ ئەچىكەت دېگەندەك. ④ ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ ئۇرغۇسى كۆپىنچە سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ، ئاساسلىق بولمىغان ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇمغا چۈشىدۇ.

گىرامماتىكا: ① تىل ئالاھىدىلىكى بويىچە بولغاندا، ئۇيغۇر تىلى يېپىشقاق تىللارغا تەۋە. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى ۋە گىرامماتىكىلىق مەنە ھاسىل قىلغۇچى ئاساسىي ۋاستە. ② مۇستەقىل سۆزلەر تۇرغۇن سۆزلەر ۋە يېئىللار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش، ئالماش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسىملار ۋە ئىسىم رولىنى ئۆتەيدىغان باشقا تۇرغۇن سۆزلەرگە كۆپلۈك، تەۋەلىك، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئىش + چى (سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە) ئىشچى + لار (كۆپلۈك قوشۇمچىسى) ئىشچىلار + نىمز (بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى) ئىشچىلىرىمىز + دىن

(چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى) ئىشچىلىرىمىزدىن دېگەندەك. ③ پېئىللار پېئىل ئۆزەكلىرى، شەخسلىك پېئىل، شەخسسىز پېئىل دېگەن ئۇچ خىل شەكىلگە ئىگە. پېئىل ئۆزەكلىرى دە-رىجە كاتېگورىيەسى ۋە بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورى-يەسىگە ئىگە، ئۇلار بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلىدىكى ئىككىنچى شەخس، بىرلىك شەكلىنى تولۇقلايدۇ. مەسىلەن، ياز ـ دۇر، ياز ـ دۇر ـ ما. پېئىلنىڭ شەخسلىك، شەخسسىز شەكىللىرى سۆز يىلتىزى ۋە پېئىل ئۆزەكلىرى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكلى مەيل، ھال ـ زامان، شەخس، سان دېگەندەك گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرگە ئىگە. مەسىلەن، ياز ـ دىم، ياز ـ مەن، يېز ـ ۋاتىدۇ، يازسام، يازايلى. پېئىللارنىڭ شەخسسىز شەكلى ھەم پېئىللىق، ھەم تۇرغۇن سۆزلۈك خۇ-سۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇچكە بۆلۈنىدۇ: سۇپەتداشلار، مەسە-لەن، يازغان، يازىدىغان، يېز ـ ۋاتقان؛ ئىسىمداشلار، مەسە-لەن، يېز ـ ش؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە رەۋىشداشلارنىمۇ ئۆز ئە-چىگە ئالىدۇ، مەسىلەن، يېزىپ دېگەندەك. يارەمچى پېئىللار رەۋىشداشلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، ھەربىرىتنىڭ تۇر-لۇك ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ بول، يېزىپ بەر، يېزىپ تۇر. ④ بەزى يارەمچى پېئىللار تاۋۇش ئۆزگىرىش تۇ-پەيلى قوشۇمچىلاغا ئايلىنىپ كەتكەن، مەسىلەن، يېزىپ يات ـــ يېز ـ ۋات، يېزىپ ئال ـ يېزىۋال. ⑤ بەزى تۇرغۇن سۆزلەر-نىڭ كەينىدە كەلگەن تىركەلمىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى قوشۇم-چىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، مەسىلەن، تۇرسۇن ئۇچۇن دېگەندەك. ⑥ جۈملىدە سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا، تول-دۇرغۇچى پېئىللارنىڭ ئالدىدا، كۆچۈرمە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئال-دىدا كېلىدۇ. ⑦ جۈملە ئاددىي جۈملە ۋە مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. مۇرەككەپ جۈملە يەنە تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملە-لەر دائىم شەرت پېئىلى «ـ سا» ۋە باغلىغۇچى «ـ كى» ئارقى-لىق باغلىنىپ كېلىدۇ.

لېكسىكا: ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش ئۇسۇلى سۆز يىل-تىزىغا قوشۇمچە قوشۇشنى ئاساس قىلىدۇ، مەسىلەن، يەر + لىك ← يەرلىك دېگەندەك؛ يەنە سۆز يىلتىزىغا سۆز يىلتىزىنى قو-شۇش ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ، مەسىلەن، تاش + يول ـــ تاشيول؛ قاپىيەداش بۆلەك ئۇسۇلى، مەسىلەن، چاي ـ پاي دېگەندەك. ئۇيغۇر خەلقى شەرق ـ غەرب مەدەنىيەتىنىڭ ئۆتۈشمە ۋە ئۇچراشما بەلبېغىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن تارىخىي تە-رەققىيات جەريانىدا كۆپلىگەن مىللەتلەر بىلەن ئىقتىساد، ئى-لىم ـ پەن، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئالاقە قىلغان، شۇڭا چەتتىن كىرگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە، ئاسا-سىي سۆزلەر ۋە ئورتاق تۈركىي سۆزلەردىن تاشقىرى، يەنە پارس، ئەرەب، خەنزۇ، رۇس، موڭغۇل تىللىرىدىن قوبۇل قىلغان نۇرغۇن سۆزلەر بار. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قاتلاملىرىدا يەنە بىر مۇن-چە توخرى ۋە ساك تىللىرى ئامىللىرىنىمۇ ئۇچرىتىش مۇم-كىن. يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى رۇس تىلى ۋە باشقا تۈركىي تىللار ئارقىلىق نۇرغۇن خەلقئارا ئورتاق ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئىبراھىم تۇردى، زۇنۇن قادىرى، نىمشېھىتلەر ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نەمۇنىلىرىدىندۇر.

ئۇيغۇر دىيالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى: 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى تىلشۇناسلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى دىيا-لېكتلىرى ئۈستىدە ئەتراپلىق تەكشۈردى. ئۇلار ھەر قايسى

رايونلاردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنى ئۈچ دىيالېكت رايونىغا ئايرىدى: مەركىزىي دىيالېكت. ئاساسلىق شەرقىتە قومۇلدىن باشلاپ، غەربتە ئىلىغچە، شۇنداقلا جەنۇبتا قەشقەرنىڭ كەڭرى رايونلىرىغچە تارقالغان بولۇپ، ئىشلىتىدىغان ئادەم سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ. خوتەن دىيالېكتى. ئاساسەن خوتەن ۋىلايىتىگە تارقالغان بولۇپ، ئىشلىتىدىغان ئادەم سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 19% نى ئىگىلەيدۇ. لوپنۇر دىيالېكتى. ئاساسەن لوپنۇر ناھىيەسىدىكى دۆڭقوتان ۋە چاقىلىق ناھىيەسىدىكى مىرەن يېزىسىنىڭ قىسمەن جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ئىشلىتىدىغان ئادەم سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.3% نى ئىگىلەيدۇ. مەركىزىي دىيالېكت(بولۇپمۇ جەنۇبتىكى قەشقەر شېۋىسى) ۋە خوتەن دىيالېكتىنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس، لوپنۇر دىيالېكتى بىلەن بولغان پەرق بىر قەدەر روشەن. لوپنۇر دىيالېكتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى: ① بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ، مەسىلەن، كالاسى (لوپنۇر دىيالېكتى) = كالىسى (ئەدەبىي تىل)، ئۇزمەدىم (لوپنۇر دىيالېكتى) = ئۇزمىدىم (ئەدەبىي تىل)؛ ② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى، بولۇپمۇ لەۋ ھالىتىنىڭ ماسلىشىشى ناھايىتى كۆچلۈك. «ئۆ، ئو» تاۋۇشلىرى بوغۇمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، مەسىلەن، ئۆتكۈرمۆ(لوپنۇر دىيالېكتى) = ئۆتكەرمە(ئەدەبىي تىل)، بوتو (لوپنۇر دىيالېكتى) = بوتا (ئەدەبىي تىل) دېگەندەك؛ ③ سۆز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتا كۆپ خىل شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىدىن ئاران « ـ لار، ـ لەر» بار، ئەمما لوپنۇر دىيالېكتىدا يەنە « ـ لور، ـ لۆر، ـ زار، ـ زەر، ـ تار، ـ تور، ـ تەر، ـ تۆر،

ـ سار، ـ سور، ـ سەر» دېگەندەك ئوندىن ئارتۇق شەكلى بار.

جۇڭگو ئۇيغۇرلىرى ھازىر ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە ۋە رايونلاردا ئوخشاشمىغان ھەرپ سىستېمىلىرى ئارقىلىق ئۆز تىلىنى ئىپادە قىلىپ كەلگەن. 8 ـ ئەسىردە ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا ھاكىمىيەت قۇرغان ئۇيغۇرلار تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنى ئىشلەتكەنىدى. 9 ـ 15 ـ ئەسىرلەردە بۇگۇنكى شىنجاڭ، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار سوغد يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتتى، ئەمما ھەر قايسى رايونلاردا ئىشلەتكەن ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىدا پەرق بار. تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى15 ـ ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئىدىقۇت مەھكىمىسى مەكتۇپلىرى»دىن بۇ نۇقتىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن ئەتراپىدىن بايقالغان «ئالتۇن يارۇق»نىڭ قوليازمىسى 18 ـ ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسى ئىچىدە بىر مەھەل مانى يېزىقى ئىشلىتىلگەن، مانى راھىبلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر مانى يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلار 10 ـ ئەسىردە قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىشنى باشلىغان ۋە بارا ـ بارا خاقانىيە يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ يېزىق ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ، ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى بىلەن ئىشلىتىش جەريانىدا ئۆزگىرىش بولغان، يەنى پارس يېزىقىدىكى بىر قانچە ھەرپنى ئېلىپ كىر ـ گەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن خاقانىيە يېزىقى 15 ـ ئەسىردە ئاساسىي جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ۋە شىنـ

جاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئور-تاق يېزىقىغا ئايلاندى. بۇ يېزىق چاغاتاي خانلىقى تېررىتورىيە-سىدە كەڭرى ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خەلق ئارىسىدىكى خەت-ئالاقە ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ قوللىنىلغانلىقتىن «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتالدى. ئاخىرقى مەزگىللەردە چاغاتاي يېزىقى يە-قىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى روشەن ئەكس ئەتتۈردى.

بۇگۈن قوللىنىلۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى ئاخىرقى مەزگىل-لەردىكى چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا، باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ يېزىق ئۆزگەرتىشلىرىدىن پايدىلىنىلىپ شەكىللەندى. 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن كېيىن نەچچە قېتىملىق ئۆزگەر-تىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، 1938-يىلى بۇگۈنكى هالەتكە كەلدى. بۇگۈنكى ئۇيغۇر يېزىقى 32 ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئوڭدىن سولغا، توغرىسىغا يېزىلىدۇ. ھەر بىر ھەرپ كۆرۈلۈش ئورنىغا قاراپ، يالغۇز شەكلى، باش، ئوتتۇرا، ئاياغ شەكلىگە ئوخشاش بىر قانچە ئوخشاشمىغان شەكىلگە ئىگە. ھەرپلەرنىڭ يالغۇز شەكلى شۇ ھەرپنىڭ مۇستەقىل شەكلىنى ئىپادىلەشتىن باشقا، ئادەتتە سۆز بېشىدا ياكى باشقا ھەرپلەر بىلەن ئۇلانمىغان ئەھۋالدا، باش شەكلى ئۇلىنىدىغان ھەرپلەرنىڭ ئالدىدا، ئوتتۇرا شەكلى سۆزدىكى ئۇلىنىدىغان ھەرپلەرنىڭ ئارىسىدا كېلىدۇ. بەزى ھەرپلەرنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە باش شەكلى ئوخشاشمايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى فونېتىكىلىق پىرىنسىپنى ئاساس، مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ ۋە ئەنئەنىۋى پىرىنسىپلارنى قوشۇمچە قىلغان. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى سۆز يىلتىزىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىنى ئەكس ئەتتۈرە-دۇ، شۇڭا بىر تۈرلۈك قوشۇمچىنىڭ بىر نەچچە خىل ۋارىيانتى بولىدۇ. قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قا-ئىدىسىگە بويسۇنىدۇ، يەنى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش، تىل ئار-

قا سوزۇق تاۋۇش، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر نەچچە خىل ۋارىيانتى بولىدۇ. قو-شۇمچىلارنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش جارانسىز، جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ۋارىيانتىدىن ئىبارەت بولىدۇ، يازغان چاغدا سۆز يىلتىزىدىكى تاۋۇش خۇسۇسىيىتىگە قاراپ بەلگىلە-نىدۇ.

1960 ـ يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇر يېزىقىنى لاتىنلاشتۇ-رۇشتەك يېزىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. 1965 ـــ 1982 ـ يىللىرى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېڭى يېزىق تەك قوللىنىلدى، ئەمما يېڭى يېزىقنى ئومۇمىيۈز-لۈك ئىشلىتىشنىڭ شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلمىگەچكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى خىل يېزىقنى تەڭ قوللىنىش مىللىي مەدەنى-يەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز بولغاچقا، 1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېڭى يېزىقنى ئىشلىتىش توختىتىلدى.

8. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى

ئائىلە ۋە نىكاھ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىسى ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىدىغان كىچىك ئائىلىدۇر. ئائىلە ئەزالىرى ئادەتتە ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىكى بىۋاستە قانداش ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەنئەنە بويىچە، كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردە ئوغۇل چوڭ بولۇپ توي قىلغاندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ئۆي ئايرىپ، باشقىدىن بىر ئائىلە قۇرىدۇ. لېكىن ئاتا ـ ئانىنىڭ قېشىدا ئادەتتە ئەڭ كىچىك ئوغۇل قېپقالىدۇ. يالغۇز ئوغۇل ئادەتتە ئۆي ئايرىمايدۇ.

تۇغقانلارنىڭ ناملىنى ئاتاشقا كەلسەك، پەقەت ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىكى بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭلا ئېنىق نامى بار. مەسىلەن، دادا، بوۋا، ئانا، موما، ئاكا، ئۇكا، ئاچا، سىڭىل دېگەنگە ئوخشاش. گەرچە بۇلاردىن سىرت باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ ئېنىق نامى بولسىمۇ، ئادەتتە بىردەك ئىشلىتىلمەيدۇ. ئادەتتە يېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ئاتا، ئانا، ئاكا، ئۇكا، ئاچا، سىڭىل دەپ ئاتايدۇ. ئىسىم ـ فامىلە ئادەتتە ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ، يەر ـ جاي ناملىرىنى قوشۇۋالمىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئۆز ئىسمى ئالدىدا، ئاتىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوسمان تۇرسۇن»، بۇنىڭدا «ئوسمان» ئۆز ئىسمى، «تۇرسۇن» بولسا ئاتىسىنىڭ ئىسمىدۇر. بەزى جايلاردا ئەرلەر ئىسمىنىڭ كەينىگە «ئاخۇن» قوشۇلىدۇ، مەسىـ

لەن، «ئوسماناخۇن» دېگەنگە ئوخشاش. ئايالالارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «خان» قوشۇلىدۇ، مەسىلەن، «ئايىمخان» دېگەندەك.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، مىراس بۆلۈشتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تەقسىم قىلىناتتى، لېكىن يەنە ئۆلگۈچىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە يىراق تۇغقانلارغا بېرىشكىمۇ بولاتتى. مىراس تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىدا «ئەر-لەر ئەزىز، ئايالالار خار» قارىشى ئەكس ئېتەتتى. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە، بۆلۈشتە قانداش تۇغقانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولاتتى، لېكىن قىز پەرزەنت ئوغۇل پەرزەنت ئېرىشكەن مىراسنىڭ يېرىمىنى ئالالايتتى. ئەر ـ خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى مال ـ مۈلۈك ۋارىسلىقىدا، پەرزەنت بار ـ يوقلۇقىغا قارايتتى. ئەر بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسە، ئەگەر پەرزەنتى بولسا، ئەردىن قالغان مال ـ مۈلۈكنىڭ سەككىزدىن بىرى خوتۇنغا، قالغان قىسمى بالىلىرىغا بۆلۈپ بېرىلەتتى. ئەگەر پەرزەنتى بولمىسا، تۆتتىن بىر قىسمى خوتۇنغا، قالغىنى ئەرنىڭ ئاكا ـ ئىنىسى ياكى باشقا تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بېرىلەتتى. خوتۇنى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسە، پەرزەنتى بولمىسا، ئەرگە مىراسنىڭ يېرىمى بېرىلەتتى، قالغان يېرىمى ئايال تەرەپنىڭ بۆلۈشتە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بېرىلەتتى. ئەگەر پەرزەنتى بولسا ئەرگە تۆتتىن بىرى بېرىلىپ، قالغىنى ئۇنىڭ بالىلىرىغا بۆلۈپ بېرىلەتتى. بېقىۋېلىنغان ئوغۇل ـ قىزنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. ئاتىسى ئۆگەي بولغان پەرزەنت پەقەت ئانىسىنىڭ مال ـ مۈلكىگىلا ۋارىسلىق قىلالايتتى، ئۆگەي ئاتىسىنىڭ مال ـ مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. ئەگەر ئۆلگۈچىنىڭ يا ئاتا ـ ئانىسى، يا پەرزەنتى، يا قېرىنداش ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭلىسى ۋە يا جىيەنى بولمىسا، مىراس مەسچىتنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتەتتى.

كونا فېئودالليق ئەنئەنه بويىچه، ئائىلىده ئاتا، يەنى ئەر ئۆي چوڭى بولۇپ، ئائىلىدىكى بارلىق ئىشلاردا مۇتلەق قارار قىلىش هوقۇقى بولاتتى. ئائىلىده ئەر ـ ئايالنىڭ ئورنى ئىنتا-يىن تەڭسىز بولۇپ، ئايال ئەرگە ئىتائەت قىلاتتى. ئاياللار ئۆيگە بەنت قىلىنغان بولۇپ، ئىختىيارى سىرتلارغا چىقىپ هەرگە بەنت قىلىش هوقۇقى بولمايتتى، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىغا يول قويۇلمايتتى، ئائىله مۇلكىنى سۇرۇشتە قىلىش ۋە بىر تەرەپ قىلىش هوقۇقى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ سۆز ـ هەرىكىتى يەنه دىنىي قائىدىلەرنىڭ چەكلىمىسى ۋە مۇداخىلىسىگە ئۇچرايتتى، سىرتقا چىققاندا چوقۇم چۈمبەل تارتىشى، رومال ئارتىشى، بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشى كېرەك ئىدى. ئاتىلار هوقۇقى، ئەرلەر هوقۇقى ۋە نۇرغۇن دىنىي چەكلىمىلەر ئاياللارغا چەكسىز ئازابلارنى ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلاردىكى ئائىله مۇناسىۋىتىده غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، ئاياللار ئەرلەر بىلەن تامامەن باراۋەر هوقۇققا ئېرىشىپ، يېڭىچه، ئىناق ئائىله مۇناسىۋىتى شەكىللەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاه تۇزۇمى ئاساسەن بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۇزۇمدۇر. نىكاهلىنىش دائىرىسى ئاساسەن ئۆز مىللىتى ئىچىده بولىدۇ. 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، جەمئىيەتتە يەنه بىر ئەر ئىككى ـ ئۈچ، هەتتا تۆت خوتۇن ئالىدىغان ئەهۋال بار ئىدى، لېكىن بۇنداق ئەهۋال بەكلا ئاز كۆرۈلەتتى. ئۇيغۇرلاردا ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، خوتۇننىڭ تامامەن ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىش ياكى باشقىدىن ياتلىق بولۇش هوقۇقى بار بولۇپ، باشقىلار بۇنىڭغا ئارىلىشالمايدۇ. ئېرى ياكى ئايالى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئادەتته يىلغا توشقاندا ئاندىن قايتا نىكاهلىنىشقا بولىدۇ. دىنىنىڭ نىكاهلىنىش دائىرىسىگە قويغان

چەكلىمسى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا تويلىشىش ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل چەكلىمە ئاياللارغا نىسبەتەن تېخىمۇ قاتتىق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نىكاھتا تەبىقىچىلىك ئېڭى كۈچلۈك بولۇپ، باي ـ كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھ ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى. بۇرۇن نىكاھ روشەن سودا خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، چاي ئىچكۈزگەندە، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە كېلىشىلگەن مىقداردا نۇرغۇن تويلۇق بېرەتتى، توي قىلغاندىمۇ يەنە نۇرغۇن سوۋغات بېرەتتى، ھەتتا قىز تەرەپنىڭ مېھمان كۈتۈش راسخوتىنىمۇ ئوغۇل تەرەپ ئۈستىگە ئېلىپ، پۇل ۋە ماددىي نەرسە(قوي، بۇغداي، گۈرۈچ دېگەندەك)لەرنى بېرىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا توي ئىقتىسادي ئەھۋالى ناچار ئائىلىلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى ئېغىر يۈك ئىدى. بۇنداق نامۇۋاپىق فېئودالىق سودا تىپىدىكى نىكاھ تۈزۈمى ئاستىدا، تويدىن كېيىن قىز پۈتۈنلەي ئوغۇلغا قاراشلىق بولۇپ، ئېرىنىڭ ھەر قانداق باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. بۇنداق بولغاندا ئاياللار پۈتۈنلەي ئەرلەرنىڭ قوشۇمچە بۇيۇمىغا ئايلىنىپ، مۇستەقىل كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتى بولمايتتى. نامۇۋاپىق نىكاھ تۈزۈمى ۋە باشقا ئىجتىمائىي، ئائىلىۋى سەۋەبلەر تۈپەيلى نىكاھتىن ئاجرىشىش ناھايىتى ئومۇميۈزلۈك ھادىسە بولۇپ، ئاجرىشىش ھوقۇقى يەنىلا ئەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى، ئاياللارنىڭ نىكاھتىن ئاجرىشىش ئەركىنلىكى بولمايتتى. ئەرنىڭ ھەر ۋاقىت ئايالىنى تاشلىۋېتىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە ھوقۇقى بار بولۇپ، ئەر خوتۇنغا «تالاق» دېسىلا، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىناتتى. ئاجراشقاندا، ئايال ئۆزىنىڭ قىز مېلىنى ئېلىپ كەتسە بولاتتى، ئېرى يەنە بەلگىلىك مىقداردا پۇل ۋە ماددىي بۇيۇملارنى بېرەتتى. ئاجرىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايال چوقۇم ئۈچ ئاي ئون كۈن ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن قايتا ياتلىق بولالايتتى. دەل

مۇشۇ مەزگىلدە ئايال ھامىلدار بولسا، تۇغۇلغان بالا ئەسلىدىكى دادىسىغا تەۋە بولاتتى. ئاجراشقاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ناۋادا ياراشماقچى بولسا، ئىمامنى چاقىرىپ، ئايەت ئوقۇتۇپ، يەنە بىر قېتىم توي مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى. لېكىن نىكاھتىن ئاجراشقاندا، ئەر ئايالغا «ئۈچ تالاق» دەپ سالغان بولسا، كېيىن يارىشۇۋالمىشى بىر قەدەر قىيىن بولۇپ، تېخىمۇ مۇرەككەپ جەريانلاردىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى.

فېئودالىق تۈزۈمنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، نامۇۋاپىق فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىمۇ ئاغدۇرۇلۇپ، يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمى ئۈيغۇر قىز ـ يىگىتلىرىنىڭ نىكاھ ئەركىنلىك ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدى. ھازىر نىكاھلىنىش، ئاجرىشىش، يارىشىشلارنىڭ ھەممىسىلا قانۇنىي بەلگىلىمىلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

كونا فېئودالىق ئەنئەنە بويىچە، ياشلارنىڭ نىكاھ ئىشىنى ئاتا ـ ئانىلار چاتقىلىغا ئېلىۋالاتتى، ئادەتتە ياشلارنىڭ نىكاھ ئەركىنلىكى يوق ئىدى. توي قىلىش يېشى دىنىنىڭ بۇيرۇستە تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، ناۋادا قىز ئازراقلا چوڭ بولۇپ ياتلىق بولمىسا، جەمئىيەتتىكى سۆز ـ چۆچەكلەر قىزغا ۋە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا بېسىم ئېلىپ كېلەتتى. ئاتا ـ ئانىلارمۇ بالىدۇررىق نەۋرە كۆرۈش ۋە قېرىغاندا باققۇچىسى بولۇشنى كۆزلەپ، قىزلارنىڭ بالدۇر ياتلىق بولۇشىنى خالايتتى. شۇڭا نۇرغۇن جايلاردا بالدۇر توي قىلىش ھادىسىسى مەۋجۇت بولۇپ، ئادەتتە ئوغۇللار 16 ياشتىن 18 ياشقىچە، قىزلار 15 ياشتىن 17 ياشقىچە توي قىلاتتى. بۇنداق بولغاندا ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ سالامەتلىكىگە ئېغىر زىيان يېتىپ، ئاياللارنىڭ بالدۇر قېرىپ كېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، شۇنداقلا كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە تەسىر يەتكۈزەتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن بۇيان، ئىجتىمائىي ئىگىلىك، مەدەنىيەت

نىيەت ۋە مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بالدۇر توي قىلىش ھادىسىسىمۇ تەدرىجىي ئازايدى.

ھازىر ياش قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھتا ئەركىن مۇھەببەتلىشىش ۋە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن پۇتۇشۇش ھوقۇقى بار. تويلىشىش جەريانى ئادەتتە تونۇشتۇرۇش، چاي ئىچكۈزۈش ۋە توي قىلىشتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچتىن ئۆتىدۇ. يىگىت لايىق تاللاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى يارۇبۇرادەرلىرىنى قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ. قىز تەرەپ قوشۇلغاندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ ئانىسى كىيىم - كېچەك، چاي، قەنت - گېزەك قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئېلىپ، ئۇچ - تۆت ئايال تۇغقانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بىۋاستە قىزنىڭ ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، چاي ئىچكۈزۈش ۋاقتىنى مەسلىھەتلىشىدۇ. چاي ئىچكۈزگەندە، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى تويلۇق (كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، قوي، ماي، گۈرۈچ، نان، سەۋزە، قەنت - گېزەك قاتارلىق سوۋغا - سالاملار)نى ئېلىپ، يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن بىللە قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. قىز تەرەپنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا داخىل بولغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ئېلىپ كەلگەن تويلۇقلىرى نەق مەيدانىدا ئېچىپ، بىر - بىرلەپ ئېلىپ يۇقىرى ئاۋازدا نامىنى ئاتاپ، كۆپچىلىككە كۆزدىن كەچۈرگۈزىدۇ، سورۇندىكى ئايال مېھمانلار سوۋغاتلارنى بىر قۇر باھالاپ چىقىدۇ. ئىككى تەرەپ يەنە توي كۈنى ۋە تويدا ئىشلىتىدىغان نەرسىلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ. ئاندىن نىكاھنى رويخەتكە ئالدۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ. توي مۇراسىمى بۇرۇن ئىككى كۈن ئۆتكۈزۈلەتتى، ھازىر كۆپىنچە بىر كۈن ئىچىدە كېلىننى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ بولىدۇ. توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئوغۇل تەرەپ تەييارلىغان تويلۇق ۋە تويدا مېھمان

كۇتۇشتە لازىملىق نەرسىلەر (ئادەتتە بىر تىرىك قوي ھەمدە گۈرۈچ، ماي، سەۋزە، نان، چاي، شېكەر، تۇز، ئوتۇن ياكى كۆمۈر قاتارلىق نەرسىلەر بولىدۇ)نى قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. توي كۈنى يىگىت قولداشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، مۇزىكا ساداسى ئىچىدە قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپ توي ئۆتكۈزىدۇ. مۇراسىم داۋامىدا تويى بولغان ئىككىيلەن ئۆز قولداشلىرى بىلەن مېھمانخانا يېنىدىكى ئۆيگە كىرىدۇ. ئىمام پاتىھە ئوقۇپ، قىز - يىگىتتىن تويلىشىشقا قوشۇلىدىغان ياكى قوشۇلمايدىغانلىقىنى سورايدۇ. ئىككى تەرەپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئىككى بۇردا تۇزغا چىلانغان نانىنى قىز - يىگىتكە سۇنىدۇ، قىز - يىگىت قوش قولىلاپ ئېلىپ، نەق مەيداندا يەپ، بۇنىڭدىن كېيىن جاپانمۇ، ھالاۋەتنىمۇ تەڭ كۆرۈپ، تەڭ ياشاپ، تەڭ قېرىيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن مېھمانلار يىغىلغان مېھمانخانىغا كىرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا نەق مەيداندىكى ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يارۇبۇرادەرلەر تويىنى تەبرىكلەپ، بەخت تىلەپ، ناخشا - ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. بۇ يەرنى بىر پەس قىزىتقاندىن كېيىن، يىگىت ئۆز دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، ناغرا - سۇناي ساداسى ئىچىدە يۇزى چۈمكەلگەن كېلىننى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرىدۇ. كېلىن كەلگەندە، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئىشىكى ئالدىغا جىن قوغلاش ئۈچۈن گۈلخان يېقىلىدۇ، مېھمانلار بىر تۇتام ئوتنى ئېلىپ كېلىننىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. كېلىن ھەممە مېھمانلارغا سۆيۈنچە بەرگەندىن كېيىن، ئوتنى بىر ئايلىنىپ ئاندىن يېڭى ھۇجرىغا كىرىدۇ. كېلىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن شۇ كۈنى قىز تەرەپ قىزنىڭ جابدۇقلىرىنى ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ، يەنە بىر ئايالنى يەڭگە قىلىپ، قىزنىڭ يېنىدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ ئۆي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يېڭى ھۇجرىدا يۇز ئاچقۇلۇق ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قىز - يىگىت

ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى ھۆجرىغا كىرىدۇ، قىز تەرەپنىڭ مېھمانلىرى سولدا، ئوغۇل تەرەپنىڭ مېھمانلىرى ئوڭدا تۇرۇپ بىرلا ۋاقىتتا دۇئا قىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپتىن بىر مېھمان (ياكى يىگىتنىڭ ئۆزى) قىزنىڭ يۈزىنى ئاستا ـ ئاستا ئاچىدۇ. ئۇ ـ نىڭدىن كېيىن مېھمانلار ناخشا ـ ئۇسسۇلنى باشلاپ كېتىدۇ. توي بولۇپ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە، يېڭى كېلىن يەڭگىنىڭ ھەمراھلىقىدا قېيىنئاتا ـ قېيىنئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ، قېيىنئاتا ـ قېيىنئانىسىمۇ قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە سوۋغات بېرىدۇ. بۇ كۈنى ئەتىگەندە قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدىكىلەر پولۇ، پېتىرمانتا ياكى باشقا تاماقلارنى ئېتىپ، ناشتىلىق سۇ ـ پىتىدە كۈيۈئوغۇلغا ئەۋەتىپ غەمخورلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئاندىن يىگىتمۇ بىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قېيىنئاتا ـ قېيىنئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا بارىدۇ. قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەرمۇ قىزغىن كۈتۈۋا ـ لىدۇ ھەمدە سوۋغات بېرىدۇ. تويدىن بىر ھەپتە (ۋاقىتنىڭ ئۇ ـ زۇن ـ قىسقىلىقى ھەر قايسى جايلاردا ئوخشاش ئەمەس) كې ـ يىن، كېلىن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ئازنىغا بارىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئۆيىدىكىلەر سوۋغات ئەۋەتىدۇ، قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەر ھەر خىل تاماقلار بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى يەنە كۈيۈئو ـ غۇلغا كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق سوۋغاتلارنى قويىدۇ. ئاندىن ئىككى تەرەپتىكى قۇدىلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى ۋە دوست ـ بۇرادەرلىرىنى زىياپەتكە چاقىرىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دىنىي ئېتىقادى ۋە دەپنە ئادىتى

دىنىي ئېتىقادى

ئۇيغۇر خەلقى تارىختا شامان دىنى، مانى دىنى ۋە بۇددا دى ـ نى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. 15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام دىنى باشقا دىنلارنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۇيغۇرلار رايو ـ

نىدا تەدرىجىي ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ، پۈتكۈل مىللەت ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلانغان. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى قاتارلىق تەرەپلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئىسلام دىنىدا ئوخشاشمىغان مەزھەپلەر بار. كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار سۈننىي مەزھىپىدىكى فىقھىچىلەردىن بىرى بولغان ھەنەفىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم كىشىلەر تەسەۋۋۇپ ئېقىمىدىكى سوپىزم مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇپ، شىنجاڭدا سوپى ــ ئىشانچىلىق دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە ئاز بىر قىسىم كىشىلەر ۋاھابىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر ئۆزىنى ئەھلى سۈننەت ياكى ئەنئەنچىلەر دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، ئىسلام دىنىدا مۇرتىلىرى ئەڭ كۆپ مەزھەپتۇر. ئۇلار ئاللاھقا ئەقىدە قىلىدۇ ۋە ئاللاھنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەدكە، ئاللاھنىڭ كىتابى «قۇرئان كەرىم»گە چىن قەلبىدىن ئىشىنىدۇ. شەرئىتكە قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ. قىيامەتكە ۋە قايتا تىرىلىشكە ئىشىنىدۇ. بەش پەرز (ئاللاھقا ئىمان كەلتۈرۈش، نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە ــ زاكات بېرىش، ھەج قىلىش)گە ئېتىبار بېرىدۇ. ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامىز، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ. ئۇيغۇرلار دىنىي زاتلارنى ھۆرمەتلەپ «ئىمام» ياكى «ئاخۇنۇم» دەپ ئاتايدۇ.

مەسچىت ــ مۇسۇلمانلار دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇندۇر. مەسچىتلەرنىڭ تۈرى ۋە چوڭ ــ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسچىتلەرنىڭ مەسچىت، جامە ۋە يولۇچىلار مەسچىتى قاتارلىق كۆپ خىل تۈرى بار. مەسچىتلەردە سان جەھەتتە بىردەك بولمىغان، مەخسۇس ۋەزىپىلەرگە مەسئۇل خادىملار بولىدۇ. مەسلەن، قازى كالان ــ مەھكىمە شەرئىنىڭ مەسئۇلى؛ قازى رەئىس ــ دىنىي قائىدە ۋە ئەقىدىلەرنى ئىجرا

قىلىشقا مەسئۇل؛ ئەلەم ـــ بەلگىلىمە، مۇراسىم ۋە ئۆرپ ـ ئا-دەتلەرنى مەخسۇس باشقۇرىدۇ؛ مۇپتى ـــ دىنىي ئىشلار ۋە مىراسلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ؛ ئىمام ـــ نامازغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ ؛ خاتىپ ـــ جۈمە نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ؛ مۇھتەسىب ـــ دىنىي تەپتىش بولۇپ، شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا چارە كۆرىدۇ؛ خەلىپەت ـــ قۇرئان ئۆگىتىدۇ. مەسچىتلەر ئادەتتە يەر، ئورمان، ئىمارەت، دۇكان، چارۋا ۋە يايلاق قاتارلىق ۋەخپىلەرگە ئىگىدارلىق قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئاساسىي كېلىش مەنبەسى ـــ مۇرىتلارنىڭ سەدىقىسى ۋە ئۆشرە ـ زاكات قىلغان مۇلۇكتۇر، باشقا شەكىللەردە ئىگە بولىدىغانلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە. تارىختا مەھكىمە شەرئى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچكى ھەق تەلەپ دەۋالىرى، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى سوپىزمغا ئىشىنىدىغانلار ئاساسلىقى خوتەن، قاراقاش، يەركەن ۋە كۇچا قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، قەشقەر، يېڭىشەھەر، كونا شەھەر، تۇرپان ۋە ئىلى رايونىدىمۇ نامايىتى كۆپ مۇرىتلار بار. مۇرىتلار ئىچىدە ياشانغانلارلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە ياشلار ۋە ئاياللارمۇ بار. يولباشچىلىرى ھۆرمەت يۈزىسىدىن «ئىشان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا سوپىزم مەزھىپىدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىجادچىسى باھاۋۇددىن نەقشىبەندىي (1318 ـ 1389) ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھۆرمەت بىلەن «ھەزرىتى ئىشان» دەپ ئاتالغان. بەشىنچى ئەۋلاد چوڭ ئىشان تەرغىبات ئېلىپ باردى. مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى 1533 ـ يىلى شىنجاڭغا كەلگەندىن ئېتىبارەن ئىشانلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى باشلاندى. شىنجاڭدىكى ئىشانلار سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. شەرىئەت جەھەتتە ھەنەفىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىۋى بەلگىلىمىلىرىگە قاتتىق بويسۇنىدۇ. لېكىن «قۇرئان كەرىم» بىلەن «ھەدىس»نى ئىزاھلاشتا،

پانىي دۇنيا ۋە باقىي دۇنياغا بولغان كۆز قاراش جەھەتتە ئۆزگـ-
چە ئىدىيەۋى سىستېمىغا ئىگە. كۇندىلىك تۇرمۇشتا «بۇ دۇنيالىق
كېرەك ئەمەس، ئۇ دۇنيالىق كېرەك» دېگەننى، نەپسىنىڭ يېغىش-
نى، زاھىدلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىدىيەۋى
سىستېمىسى ۋە ھەرىكىتى «تەرىقەت» دېيىلىدۇ. ئۇلار ئومۇمىي
جەھەتتە «خۇدا دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇداتنىڭ ئىگىسى» دېگەننى
داۋراڭ سالسىمۇ، لېكىن كونكرېت ھەرىكەتكە كەلگەندە يەنىلا
ھەر بىر تەقۋادار مۇرىت ئىشاننىڭ يېتەكچىلىكىدە، زاھىدلىق
بىلەن ئىستىقامەتتە بولۇپ، «ئاللاھ بىلەن بىر تەن بولۇش»نى
تەرغىب قىلىدۇ ھەمدە ئىشاننى پانىي دۇنيادىكى تىرىك «ئەۋلـ-
يا»، خۇداغا ئەڭ يېقىن، ئىنسان بىلەن خۇدا ئوتتۇرىسىدىكى
ئالاقىچى، شۇڭا پۈتۈن كۈچ بىلەن ئىشانغا چوقۇنۇش كېرەك، دەپ
قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىشانغا شەرتسىز بويسۇنغاندىلا پا-
نىي دۇنيادىكى «گۇناھ»لىرى يۇيۇلۇپ، «ئەرشكە كۆتۈرۈلۈپ، جەن-
نەتكە كىرگىلى بولىدۇ». بۇ ھال سۇننىي مەزھىپىنىڭ «خۇدادىن
باشقا ئىلاھ يوق» دېگەن تۈپ پىرىنسىپىغا مۇخالىپ كېلىدۇ.

ئىشانلارنىڭ ئۆز ئىچىدىمۇ يەنە نۇرغۇن مەزھەپلەر بار بو-
لۇپ، ئاساسلىقى قادىرىيە، جەھرىيە، نەقشىبەندىيە (خۇفىيە
دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، سۇھراۋەردىيە، چىستىيە قاتارلىقلار بار.

ئىشانلار ھېيىت ـ بايرام جەھەتتە، ئىسلام دىنىدىكى روزا
ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىتلارنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، يەنە شىئە
مەزھىپىنىڭ «ئاشۇرا كۈنى»گىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

مازار ئىسلام دىنىدىكى شەيخ، ئۆلىما، ئەۋلىيا ۋە سەئىد-
لەرنىڭ قەبرىسى بولۇپ، ئادەتتىكى قەبرىلەرگە ئوخشاشمايدۇ،
شۇنداقلا ئىشانلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.
مازارلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى شۇ يەردىكى قۇرۇلۇشلار بىلەن
پەرقلىق بولۇپ، ئادەتتە گۈمبەز شەكىللىك قەبرە، مەسچىت ۋە
خانىقا(ئىشانلارنىڭ كوللېكتىپ پائالىيەت سورۇنى) قاتارلىقلار-

دىن تەشكىل تاپىدۇ. بەزى مازارلار ئادەم ئاياغ باسمايدىغان دەشـ
تى چۆللەرگە ياسىلىدۇ. مازارغا قارىغۇچى «شەيخ» دەپ ئاتىلىـ
دۇ، ئورنى ئىشاندىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ئىشاننىڭ يارىدەمچىسى «خەـ
لىپە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىشاننىڭ چوڭ شاگىرتىدۇر؛ قارا ئىش
قىلىدىغان مۇرىتى «سوپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىشانلارنىڭ پائالـ
يەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان پىر «ھاپىز»، ئايال مۇرىت
«بۇۋى»، ئادەتتىكى ئىخلاسمەنلەر «مۇرىت» دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇـ
بىي شىنجاڭدىكى بىر قەدەر داڭلىق مازارلاردىن قەشقەردىكى
ھەزرەت مازىرى، يەركەندىكى ئالتۇنلۇق مازىرى ۋە چىلتەن ماـ
زىرى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى سوپىلارنىڭ تاۋاپ قەـ
لىدىغان جايىدۇر.

ئىشانلاردا تەشكىلىي جەھەتتە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە
دەرۋىشلىك ۋە قەلەندەرلىك، دېگەندەك زاھىدلىق پائالىيەتلىرى
مەۋجۇت. ھەر بىر تەشكىلىنىڭ مۇقىم پائالىيەت ۋاقتى ۋە ئىسـ
تىقامەت قىلىش، شۇنداقلا زىكىر ئوقۇش مۇراسىمى بار. شىنـ
جاڭدىكى بەزى جايلاردا سوپىلار كوللېكتىپ زىكىر مۇراسىملەـ
رىنى ئۆتكۈزگەندە يەنە دىنىي مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللار ئورۇندىلـ
دۇ.

مازارنى تاۋاپ قىلىش سوپىلار پائالىيىتىنىڭ مۇھىم ئالا ـ
ھەدىلىكىدۇر. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدىكى
ئۇيغۇر مۇرىتلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تۈرلۈك دىنىي
پائالىيىتىگە ئايلانغان بولۇپ، مازارغا بارىدىغان كىشىلەرنىڭ
سانى بەزىدە نەچچە تۈمەنگە يېتىدۇ.

تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن
باشقا، ئۇيغۇرلار رايونىدا يەنە ھازىرغىچە شامان دىنىنىڭ قالـ
دۇقى ساقلانغان. ئەلۋەتتە، ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شامان
دىنى قالدۇقلىرى ئاللىبۇرۇنلا ئىسلام دىنى بىلەن ئارىلىشىپ
كەتكەن. شامان دىنىنىڭ ئەپسۇنچىلىرىنى ئۇيغۇرلار «باخشى»،

«داخان» ياكى «پېرىخون» دەپ ئاتايدۇ. ھازىر شامان باخشىلىرى-نىڭ فۇنكسىيەسىنى ئادەتتە مۇسۇلمانلار ئويناپدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ، ئەل ئىچىدە باخشىلىق پائالىيىتى ئوچۇق - ئاشكارا جانلىنىپ كەتتى. بىر قىسىم باخشىلار كونا كەسپى بىلەن قايتا شۇغۇللىنىپ، بىمارلارنى ئوقۇپ، جىن قوغلاپ كېسەل داۋالىدى. باخشى ئوقۇغاندا تۇغ تىكىلگەندىن باشقا، يەنە خەنجەر، قامچا، داپ، كەتمەن ۋە گۈرجەك قاتارلىقلارنى ئىشلىتىدۇ[1]. بەزى باخشىلاردا ئالاھىدە رەمچىلىك سايمانلىرى ۋە تاشپاقا چىغنىقى بار. پېرە ئوينىتىپ جىن قوغلاش ئادەتتە يەتتە باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ، شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۇنى «يەتتە ئويۇن» دەپمۇ ئاتايدۇ، «ئويۇن»نىڭ بۇيەردىكى مەنىسى «پېرە ئوينىتىش» دېگەنلىك بولۇپ، يەتتە «ئويۇن» يەتتە باسقۇچ پېرە ئوينىتىش دېگەنلىك بولىدۇ. يەتتە «ئويۇن»نىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى تۆۋەندىكىچە[2]:

بىرىنچى باسقۇچ، بىمار تۇغنىڭ بىر يېقىدا تۇرغۇزۇلۇپ داۋالاشنى كۈتىدۇ؛

ئىككىنچى باسقۇچ، بىمار تۇغنىڭ ئاستىغا باغلىنىدۇ(راست باغلاش ئەمەس، سىمۇوللۇق باغلاش. بىمارغا چاپلىشۇالغان جىننى قاچۇرۇپ قويماسلىقتىن دېرەك بېرىدۇ)؛

ئۈچىنچى باسقۇچ، بىمارنى ھېچقانداق قۇرۇق خىيال قىلغىلى قويماي، تىنچ ھالەتكە كىرگۈزىدۇ؛

تۆتىنچى باسقۇچ، بىمارنىڭ روھى بىلەن چاپلاشقان جىن بىر يەرگە يىغىلىدۇ؛

---

① مەندىلت : «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلاردا شامان دىنى تەكشۈرۈش»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى مىللەتشۇناسلىق ئىشخانىسى تۈزگەن «مىللىي ئۇرۇپ - ئادەتلەر ۋە شامان دىنىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، 234 -، 235 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىل.

② مەندىلت : «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلاردا شامان دىنى تەكشۈرۈش»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى مىللەتشۇناسلىق ئىشخانىسى تۈزگەن «مىللىي ئۇرۇپ - ئادەتلەر ۋە شامان دىنىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، 250 — 222 - بەتلەر، 238 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىل.

بەشىنچى باسقۇچ، چاپلاشقان جىن بىلەن بىمارنىڭ روھى بويسۇندۇرۇلىدۇ؛

ئالتىنچى باسقۇچ، چاپلاشقان جىن قوغلىنىدۇ، كۆپ قىسىم جىن ئادەم تېنىدىن ئايرىلغان بولىدۇ؛

يەتتىنچى باسقۇچ، جىنلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ تۇرار جايىغا قايتۇرۇلۇپ، بىمارنىڭ روھى ئازاد قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى يەتتە باسقۇچتا، باشقى بىر تەرەپتىن ناخشا ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپدۇ. يارەمچىسى بىر تەرەپتىن داپ چېلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشا ئوقۇيدۇ. بىمار سول قولىدا تۇغنى تۇتۇپ، تۇغنى چۆرىدەپ سائەت ئىستىرىلكىسىغا قارشى يۆنىلىشتە ئايلىنىدۇ. ئاخىردا ئوتتا قىزارتىلغان كەتمەن (ياكى گۈرجەك)گە دەسسىتىلىدۇ، بۇ بارلىق جىنلار قوغلۇپتىلدى، دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. پائالىيەت مۇشۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

دەپنە ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى ئىسلام دىنىدىكى قائىدىلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، يەرگە دەپنە قىلىش كىشىنىڭ ئومۇملاشقان. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن چوقۇم تېزلىكتە دەپنە قىلىنىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ بىر كۈن(ياكى ئۈچ كۈن)دىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. ئۆلگۈچى جان ئۈزۈش ئالدىدا تۇغقانلىرى ھەممىسى كېلىپ رازىلىق ئېلىشىدۇ، پەرزەنتلىرى كارىۋات بېشىدا ۋەسىيەت ئاڭلايدۇ، ئىمام ۋەسىيەتكە مۇھۇر بېسىپ گۇۋاھلىق بېرىدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن، ئىمام ئۆلگۈچىنىڭ ئاغزىغا دېمىدە تېمىتىپ ئۇنىڭ جەننەتكە كىرىشىنى تىلەيدۇ. شۇ رايوندىكى مەزىن ياكى ئىمام ئۆلگۈچىنى سۇغا ئالىدۇ، ئۆلگۈچى ئايال بولسا، تۇرۇشلۇق مەسچىت تەۋەسىدىن ياشانغان بىر ئايالنى چاقىرىپ سۇغا ئالدۇرىدۇ. مېيىت پاكىز سۇ بىلەن

ئۇچ قېتىم يۇيۇلغاندىن كېيىن ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ. ئەرلەر ئۇچ قات، ئاياللار بەش قات ئورىلىدۇ، ئاندىن يەنە ئۇسـتىگە ئەتىر چېچىلىدۇ. مېيىتنى ئەرلەر كۆتۈرۈپ مەسچىتكە ئاپىرىدۇ. دەسلىپىدە ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق سەدىقە بېرىلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى تەييارلاپ قويغان پۇل ياكى نەرسىلەر ئىمام ۋە باشقىلارغا بېرىلىدۇ، ھەممە ئادەمگە بىر ئۇلۇشتىن تېگىدىغان بولۇپ، مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا ئادا قىلالمىغان پەرزلىرى ئادا قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ دىن كېيىن ناماز چۈشۈرۈلىدۇ. يەنى ئىمام مېيىت نامىزى ئوقۇيدۇ، جامائەت بىرلىكتە دۇئا قىلىدۇ. مېيىت نامىزى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مېيىت قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەرلىكنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر بولۇپ، يان تەرىپىدىن ئىچ گۆر كولىنىدۇ، مېيىت شۇ يەرگە قويۇلىدۇ. يەرگە قويۇشتىن بۇرۇن ئىمام قىرائەت قىلىدۇ، قىرائەتتىن كېيىن كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى بىر ئوچۇمدىن توپا ئېلىپ، ئۆلگۈچى بىلەن مەڭگۈلۈك ۋىدالىشىدۇ. مېيىت ئۇزاتقاندا پەقەت ئەرلەر بارىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى بېلىگە ئاق باغلاپ ھازا تۇتىدۇ. ئاياللار (ئۆلگۈچىنىڭ خوتۇننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بېلىگە ئاق چىگە كەندىن باشقا، يەنە بېشىغا ئاق لېچەك ئارتىدۇ، لېكىن قەبرىستانلىققا بارمايدۇ، ئۇلار بىراقتا ياكى ئۆيدە ئولتۇرۇپ ھازا تۇتىدۇ. بايلار مېيىت ئۇزاتقاندا، كىشىلەر يولدا يەنە ھازا قوشقى ئېيتىدۇ. ناۋادا ئۆلگۈچى ئۆي چوڭى ياكى ئائىلىدىكى مۇھىم ئەزا بولسا، ئائىلە تاۋابئاتلىرى 40 كۈنگىچە چاچ ـ ساقالىنى ئالدۇرمايدۇ، باش تارىمايدۇ، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئوخشاش كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشمايدۇ. يەتتە كۈن قارىلىق تۇتۇپ، ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇسى ۋە سېغىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئادەم ئۆلۈپ ئۇچىنچى، يەتتىنچى، قىرىقىنچى كۈنلىرى ۋە بىر يىل

توشقاندا، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قۇرئان ئوقۇتىدۇ، شۇنداقلا پو-لۇ، قۇيماق قاتارلىقلارنى ئېتىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ھەققىگە نەزىر بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ھېيىت - بايرام، خاتىرە كۈنلىرى ياكى باشقا كۈنلەردە قەبرىستانلىققا بېرىپ، ئۆلگۈچىگە دۇئا قىلىدۇ ياكى ئەھۋالىغا قاراپ ئۆيىدە ئايەت ئو-قۇپ دۇئا قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشى ئومۇ-مەن بىر قەدەر ئاددىي ھەم تېجەشلىك. لېكىن يەنە چوڭچىلىق ۋە ھەشەمەتچىلىك قىلىدىغانلارمۇ بار. مەسىلەن، بەزىلەر نەزىر-نىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، كۆلىمىنى زورايتىپ، كۆپلەپ مېھمان چاقىرىدۇ، نەچچە يۈز، ھەتتا نەچچە مىڭ ئادەم چاقىرىدىغانلارمۇ بار.

يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ ۋە كىيىم - كېچەك

يېمەك - ئىچمەك

ئۇيغۇرلار يېمەك - ئىچمەكتە ئۇن تاماقنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قوي ۋە كالا گۆشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئاساسلىق تاماق تۇرى نەچچە ئون خىلدىن كەم ئەمەس. نان، پولۇ، مانتا، لەڭمەن قاتارلىقلار دائىمىي غىزا ھېسابلىنىدۇ. نان بۇغداي ئۇنى ياكى قوناق ئۇنىدىن تەييارلىنىدۇ، مەخسۇس ياسالغان تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. شەكلى، چوڭ - كىچىكلىكى ۋە قېلىن - نېپىز-لىكى ئوخشاش بولمىغان نانلارنى پىشۇرۇش مۇمكىن. نانىنى خې-لى ئۇزاق ساقلىغىلى بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يې-مەكلىكىدۇر. پولۇ گۈرۈچ، قوي گۆشى، قوي يېغى، سۇ مايى، سەۋزىدىن دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل تاماق بولۇپ، ئىز-تايىن مەززىلىك. ھېيىت - بايرام، توي - تۆكۈنلەردە كۆپىنچە پولۇ ئېتىپ مېھمان كۈتۈلىدۇ. مانتا قاسقاندا پىشۇرۇلىدۇ.

سامسىنىڭ قىيمىسى قوي گۆشى، قوي يېغى ۋە پىيازدىن تەيـ
يارلىنىدۇ، جىلتىسى نېپىز، گۆشى جىق بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ
لەڭمەن، سومەن، سۇيۇقئاش، نارىن قاتارلىق چۆپلۈك تاماقلـ
رى، تونۇر كاۋاپ، شورپا، كاۋاپ قاتارلىق داڭلىق يېمەكلىك
تۈرلىرى بار.

ئۇيغۇرلار چاي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزى جايلاردا
قوي ـ كالا سۈتلىرىدىن ئەتكەن چاي ئېتىلىدۇ. سەي ـ كۆكتات
ئىستېمالى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، يازدا مېۋە ـ چۆللەرنى كۆپ
يەيدۇ. تاماق سايمانلىرىدىن قاچا، چوكا، قوشۇق، ياغاچ قوشۇق
قاتارلىقلار بار، لېكىن نۇرغۇن يېمەكلىكلەرنى كىشىلەر بىۋاـ
سىتە قولى بىلەن تۈتۈپ يېيىشنى ياقتۇرىدۇ. ئادەتتە بىر كۈندە
ئۈچ ۋاق تاماق يېيىش ئادىتى بار بولۇپ، ئەڭ ئاددىي تۇرمۇشـ
تىمۇ ناشتىدا مېغىز، مۇرابباء، نان قاتارلىقلارنى يەپ، ئەتكەن
چاي ئىچىدۇ. چۈشتە ئاساسلىق تاماق ئوزۇق ۋە قورۇمىلار بـو ـ
لىدۇ، كەچلىك تاماقمۇ ناھايىتى مول بولىدۇ.

تاماق يېگەندە داستىخان سېلىپ، پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر
بىرلىكتە ئولتۇرۇپ تاماق يەيدۇ، تاماقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن
چوقۇم قول يۇيۇش كېرەك. نان يېگەندە نانىنى ئوشتۇپ، لېگەنگە
قويىدۇ. ئەگەر مېھمان كەلسە، مېھمانىنى تۆردە ئولتۇرۇشقا تەكـ
لىپ قىلىدۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ياشتا چوڭى باشلاپ
دۇئا قىلىدۇ. ساھىبخانا قاچا ـ قۇچىلارنى يىغىشتۇرۇپ بولغاندـ
ىن كېيىن، مېھمان ئورنىدىن قوزغالسا بولىدۇ، بولمىسا ئەـ
دەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە چوشقا گۆشى، ئېشەك گۆشى،
ئىت گۆشى، قېچىر گۆشى ئىستېمال قىلىش قاتتىق چەكلىنـ
دۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىسمەن جايلاردا يەنە ئات گۆشى
ئىستېمالىمۇ چەكلىنىدۇ(شىمالىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق
ياكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بۇ گۆش چەكلەنمەيدۇ). ئۇيغۇرلار

ئادەتتە تەكبىر ئېيتىلمايدۇ ئۆلتۈرۈلگەن مال - چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرىنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلار مېھمان كۈتۈشتە ۋە مېھمان بولۇشتا قائىدە - يوسۇنغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. تاماق يېگەندە، مېھمان قاچىدىكى تاماقنى خالىغانچە مالتىلماسلىقى، قازان بېشىغا ئىختىيارىچە بارماسلىقى، ئادەتتە قاچىدىكى تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىقى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاماقنى چې-چۈەتمەسلىككە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. ئەگەر ئېھتى-ياتسىزلىقتىن يەرگە چۈشۈپ كەتسە، تېرىپ ئالدىدىكى داستى-خانغا ئېلىپ قويۇش لازىم. بىر لېگەندە پولۇ يېگەندە، قولىغا ئالغان پولۇنى لېگەنگە قايتا سالماسلىق كېرەك. تاماق يەۋاتقاندا ياكى باشقىلار بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندا مىشقىرىش، تۈكۈرۈش، ئوسۇرۇشنى ئېغىر ئالىدۇ، بۇنداق قىلمىشلار باشقىلار تەرىپى-دىن ئىنتايىن ئەدەبسىزلىك ھەم تەربىيە كۆرمىگەنلىك دەپ قا-رىلىپ، كۆپچىلىكنىڭ مەسخىرىسىگە ئۇچرايدۇ.

تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى شەرق - غەربنىڭ مۇھىم قاتناش لىنىيەسىگە جايلاشقان بولغاچقا، مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى مىللەتلەر بىلەن ئۇزاق مەزگىل ئالاقە قىلىش جەر-يانىدا يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئار-تۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ يې-مەك - ئىچمەك جەھەتتىكى خاسلىقىنى شەكىللەندۈرگەن. تۆ-ۋەندە بىر قانچە خىل تىپىك ئۇيغۇر تائامىنىڭ تەييارلىنىش ۋە ئېتىلىش ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرىمىز:

لەڭمەن: ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، پىلتە قىلىنىپ، سو-زۇپ يۇمىلاق، ئىنچىكە ھالەتكە كىرگۈزۈلىدۇ. لەڭمەن ئەتكەندە خېمىر يۇغۇرۇش ۋە سوزۇشتىن ئىبارەت ئىككى ھالقىنى يا-شى ئىگىلەش لازىم. خېمىر يۇغۇرغاندا مۇۋاپىق مىقداردا تۇز سېلىنىدۇ، تۇز مىقدارىنى ياخشى ئىگىلەش - ئىگىلىيەلمەس-

لىك لەڭمەننىڭ سۈپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇڭا دەل جايىدا بولۇشى كېرەك. ئۇستا ئاشپەزلەر بىر تۇتۇشىدىلا نەچچە كىلوگىرام خېمىرنى سوزۇۋېتىدۇ. لەڭمەنگە سېلىنىدىغان قورۇمىلاردىن گۆشلۈك قورۇما، كۆكمۇچ ـ گۆش قورۇمىسى، كاپۇستا ـ گۆش قورۇمىسى، ۋە كەرەپشە ـ گۆش قورۇمىسى قاتارلىقلار بار.

سومەن: سومەن ئېتىش ئۇسۇلى يۇغۇرۇلغان خېمىر ئۇزۇلۈپ، تەخمىنەن ئىككى سانتىمېتىرلىق كىۋادرات شەكلىدىكى چۆپ قىلىپ قازانغا سېلىپ سۇزۇۋۇلىنىدۇ ياكى سۇزۇۋۇلىنغان ئۇزۇن چۆپ 3 ـ 4 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، گۆش، باش پىياز، پەمىدۇر، كۆك لازا قاتارلىقلار بىلەن قورۇلىدۇ. تەمى لەڭمەن بىلەن تۇپتىن ئوخشاشمايدۇ.

نان: نان ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق ئۇستىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان يېمەكلىك بولۇپ، تۇرى 50 خىلدىن ئاشىدۇ. شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، ئۇن ئاساسىي خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوخشاش بولمىغان تەمگە ئاساسەن كۈنجۈت، باش پىياز، تۇخۇم، ئۆسۈملۈك مېيى، سېرىقمايى، سۈت، تۇز، ناۋات قاتارلىق خۇرۇچلار قوشۇلىدۇ. خېمىرى بولغان خېمىر ۋە پېتىر خېمىر دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. ئاق نانىنىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋىكى قېلىن بولۇپ، ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىلىدۇ، دىيامېترى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، چوڭلىرىنىڭ 50 سانتىمېتىرغا يېتىدىغان بولۇپ، نانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. توقاچنىڭ دىيامېترى تەخمىنەن بەش سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر سانتىمېتىر بولۇپ، خېمىرىغا سۈت، قىچا مېيى ياكى قوي مېيى، سېرىقمايى قوشۇلىدۇ. چاينىغاندا كورۇسلاپ تۇرىدۇ، تەملىك بولۇپ، نانلارنىڭ ئەڭ كىچىكىدۇر. گىردە نانىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بەش سانتىمېتىر، يۇزى سىلىق، پارقىراق، سىرتى چۈرۈك، ئىچى

يۇمشاق بولىدۇ. شىرمان نان ياققاندا ناۋات سۇيىنى نانىنىڭ يۇ-زىگە تەكشى پۇركۇيدۇ، ئۇ ئوتتا پىشۇرغاندىن كېيىن قېتىد-شىپ، نان ئۇستىدە بىر قەۋەت پارقىراق ناۋات كىرىستالى ھا-سىل بولىدۇ، بۇ نان ئىنتايىن چۇرۇك. گۆشگىرده بىلەن گۆش-نان قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىپ، باش پىياز ۋە تۇز قاتار-لىقلار بىلەن ئىلەشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىپ، بولغان خە-مىرنىڭ ئىچىگە تىقىلىپ ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. قاتلىما نانىنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ، مايدا يۇغۇرۇلىدۇ. بىر قەۋەت خېمىرغا بىر قەۋەت ماي سۇرتۇلۇپ، تۇرۇپ پۇرلەپ، زۇۋۇلا قىلىنىپ، ئاندىن نېپىز ئاچقاندىن كېيىن پىشۇرۇلىدۇ. مەززىلىك، يې-يىشلىك بولۇپ، ئۇزاق تۇرسىمۇ سۇپىتى ئۆزگەرمەيدۇ.

نان ياقىدىغان تونۇر ياسىغاندا، ئالدى بىلەن نەم توپىدىن قېلىپ ياسىلىدۇ. بەزىلەر كىچىكرەك كۇپىنىڭ ئاستىنى چېقىپ ئېلىۋېتىپ، ئۆرۇپ قويۇپ، ئەتراپىنى خىش بىلەن قويۇرىدۇ. نان ياققاندا، ئالدى بىلەن ئوتۇن ياكى كۆمۈردە ئوت سېلىنىدۇ. ئىس يوقىلىپ، تونۇرنىڭ ئىچى بەلگىلىك ھارارەتكە يەتكەندىن كېيىن، تونۇر يۇزىگە تۇز سۇيى سېپىلىدۇ، نان يېقىلىپ ئېغىز-ى دۇملىنىدۇ، بىر پەستىن كېيىن نان پىشىدۇ.

سامسا: سېمىز قوي گۆشىنى ئۇششاق توغراپ، زىرە، قا-رىمۇچ قاتارلىق خۇرۇچلارنى قوشۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ، نېپىز يېيىپ ئېچىلغان پېتىر خېمىر جىلتىسىگە قىيما سېلىنىپ، تۇگۇپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن سامسىنىڭ يۇزى قىزد-رىپ پارقىرايدۇ، گۆشى يۇمشاق، تەملىك بولىدۇ.

پېتىر مانتا: قوي گۆشى، قوينىڭ قۇيرۇق يېغى ئۇششاق توغرىلىپ، زىرە، تۇز، قارىمۇچ قاتارلىق خۇرۇچلار بىلەن ئە-لەشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىپ، ناھايىتى نېپىز ئېچىلغان پې-تىر جىلتىگە سېلىپ تۇگۇلۇپ، ئاندىن قاسقانغا سېلىنىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇرلار دائىم ئۇنى پولۇ بىلەن بىللە

يەيدۇ.

پولۇ: ماتېرىياللىرى ــ گۈرۈچ، قوي گۆشى، باش پىياز، سەۋزە ۋە سۇ مېيى قاتارلىقلار. ئالدى بىلەن قوي گۆشى قازانغا سېلىنىپ، مايدا قورۇلىدۇ، بىرەمدىن كېيىن پىياز، سەۋزە قەلەمچىسى سېلىنىدۇ، تۇز، زىرە قاتارلىق تېتىتقۇلار قوشۇلۇپ بىرلىكتە قورۇلىدۇ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ قۇيۇلىدۇ، ئاندىن يۇ-يۇلغان گۈرۈچ قازانغا سېلىنىدۇ، لېكىن قوچۇشقا بولمايدۇ. سۇس ئوتتا دۆملەپ پىشۇرۇلىدۇ.

زىخ كاۋاپ: ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا، يۇقىرى سۈپەتلىك يېڭى قوي گۆشى چوڭ - كىچىك-لىكى بىرەك قىلىپ نېپىز توغرىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇششاق سوقۇلغان باش پىياز، قارىمۇچ ۋە تۇز سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇ-رۇلۇپ، يېرىم سائەتچە قويۇلىدۇ. ئاندىن تۆمۈر زىخ (ياكى يۇل-غۇن زىخ) قا ئۆتكۈزۈلۈپ، كاۋاپلانغا قويۇپ پىشۇرۇلىدۇ، پى-شۇرۇش جەريانىدا ئاستى - ئۈستى ئۆرۈلىدۇ. پىشاي دېگەندە كاۋاپنىڭ ئۈستىگە يەنە مۇۋاپىق مىقداردا زىرە، تۇز ۋە قىزىل-مۇچ سېپىلىدۇ. لازا بىلەن زىرە پۈرىقى دىماغقا ئۇرۇلۇپ، ئا-دەمنىڭ نەپسىنى تاقىلدىتىۋېتىدۇ. كاۋاپ پىشۇرغاندا ئوت يال-قۇنى چەكلىنىدۇ. ئادەتتە ئەلا سۈپەتلىك ئىسسىز كۆمۈر (ياكى ئوتۇن) يېقىلغۇ قىلىنىدۇ. كاۋاپ پىشۇرغاندا كۆمۈرگە ئوت تۇ-تاشتۇرۇپ، بىرەمدىن كېيىن ئىس تۇگەپ، چوغ قىزارغاندا كاۋاپ كاۋاپلانغا قويۇلۇپ، قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ.

تونۇر كاۋاپ: ئالدى بىلەن سېمىز قوي بوغۇزلىنىپ، تې-رىسى سويۇلۇپ، ئىچكى ئەزالىرى ۋە پاچاقلىرى ئېلىۋېتىلىدۇ. ئاندىن چوڭ تۆمۈر مىخ مىخلانغان بىر تال ياغاچ قوينىڭ بەدە-نىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، مىخ قوينىڭ بوينىغا كەپلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇن، تۇخۇم، تۇز، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىق خۇرۇچلارنى ئىلەشتۇرۇپ ياسىغان بوتقا قوينىڭ ئۈستىگە تەكشى سۈركە-

لىپ، تونۇرغا سېلىنىدۇ، تونۇرنىڭ ئېغىزى ئېتىلىپ، بىر سائەت ئەتراپىدا دۇملەنسىلا پىشىدۇ. پىشقاندا گۆش سېرىق رەڭگە كىرىدۇ.

تۇرالغۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرالغۇسى ئومۇمەن دەھلىز ياكى ساراي ئۆي، تاماقخانا ۋە ئىچكىرىكى ئۆيدىن تەركىب تاپىدۇ. كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە ھەر قايسى رايونلاردا يەنە ناھايىتى چوڭ پەرقلەر بار. تۇرالغۇ ئادەتتە ھويلا ۋە ئۆيدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھويلىغا قارىغان ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كۆپىنچە پېشايۋان ياسىلىدۇ. ئۇيغۇرلار پېشايۋاننىڭ ئاستىغا سۇپا سېلىپ ئولتۇرىدۇ. ھويلىغا پېشايۋاننى بويلاپ ئۇزۇم بارىكى ياسىلىدۇ، كىشىلەر سايىسىدە ئارام ئالىدۇ ياكى چاي ئىچىدۇ. ئىككىنچى قەۋەتنىڭ پېشايۋىنى كۆپ ھاللاردا كارىدور قىلىنىدۇ. بەزى جايلاردا ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە بالىخانا ياساپ ئارام ئېلىشتا ئىشلىتىدۇ. ئۆگزىنىڭ چۆرىسىگە رېشاتكا ئورنىتىدۇ. ئۆيلەر ئادەتتە كېسەك بىلەن ياغاچتا سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئاستىغا خىش ياكى تاختاي ياتقۇزۇلىدۇ. ئۆي ئىچىدە 15 سانتىمېتىردىن ئارتۇق ئېگىزلىكتە توپا بىلەن يالىغان بىر سۇپا بار بولۇپ، ئۈستىگە كىگىز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ، تامغا گىلەم تارتىلىدۇ. ئادەتتە ئۆي ئىچىدە ئۈستەل، ئورۇندۇق، كارىۋات بولمايدۇ (ئاز ساندىكىلەر بۇنىڭ سىرتىدا). قىشلىقى ئوت قالاپ ئىسسىنىش ئۈچۈن ئۆينىڭ ئىچكى تېمىغا تام مەش ياسىلىدۇ. تامغا يەنە قاچا-قۇچا، يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسىلەرنى قويىدىغان تەكچە چىقىرىلىدۇ. ئۆينىڭ تورۇسى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان لىم، چەنزىلەر بىلەن يېپىلىدۇ. بېزىگەندە، تۇرالغۇنىڭ تەكشىلىكتىكى تۇزۇلۇش شەكلى ئوخشاش بولماغانلىقتىن، ھەرقايسى جايلارنىڭ ماتېرىيالى ۋە تېخنىكىسى

ئوخشاشمايدۇ. قەشقەردە ئادەم كۆپ، يەر قىس بولغاچقا، ئىككى ـ ئۈچ قەۋەتلىك، كىچىك هويلىلىق بىنالار كۆپ. كىچىك هويلا ۋە كوچىدىن هالقىغان بىنالار بۇ شەهەردىكى تۇرالغۇلارنىڭ ئالاهىدىلىكىدۇر. تۇرار جاي كۆپىنچە «دالان ئۆي ـ مېھمانخانا» ياكى «مېھمانخانا ـ تاماق يەيدىغان ئۆي» شەكلىدىكى بىر ياكى بىر قانچە مۇكەممەل ياتاق ئۆيلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئايۋاننى مەركەز قىلىپ سېلىنغان ئايۋانلىق ئىمارەت شەكلى بار. جۇغراپىيەلىك شارائىت ۋە ئەنئەنە تۈپەيلى، بۇ يەرلەردە هويلىنىڭ ئۇستىگە لاپاس ياسىلىدۇ، ئاپتاپ چۈشسۇن ئۈچۈن، لاپاسنىڭ تۆت تەرىپىگە پەنجىرە ياسىلىدۇ، ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى «دەهلىز ئۆي ـ ئىچكىرىكى ئۆي» شەكلىدە بولىدۇ. تۇرپان يېز كۇنى ئىسسىق، هۆل ـ يېغىن ئاز، قىش كۇنى سوغۇق، شۇڭا تۇرالغۇ جەهەتتە هاۋاسى قۇرغاق، توپىسى ياخشى بولۇشتەك ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، گەمە ياكى يېرىم گەمە كېمىر ئۆيلەر كۆپ، هويلىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئالدى هويلا ۋە ئارقا هويلا دەپ بۆلۈنىدۇ، هويلىغا ئېرىقتىن سۇ باشلىنىپ، ئاق تېرەك، تەك ئۆستۇرۇلىدۇ، هويلا قارىماققا ئاددىي ـ سادا، پاكىز كۆرۈنىدۇ. ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى قىيپاش بولىدۇ. ئۆيلەر خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، هويلا ـ ئارامىلارنىڭ كۆكەرتىلىشى ناهايىتى گەۋدىلىك. باغ ۋە گۈللۈكلەرنىڭ يارىمىدە ئىمارەتتە خىلۋەتلىك ئەكس ئېتىدۇ.

ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، نەچچە ئون ئائىلە هەتتا نەچچە يۈز ئائىلە توپلىشىپ، مەهەللە ياكى كوچىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. مۇهىتنى گۈزەللەشتۈرۈپ، تۇرالغۇ ـ جايىنى ئازادە، جىمجىت قىلىدۇ. مەهەللىرە سۈلار تەرەپ ـ تەرەپكە شىرقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ. دەل ـ دەرەخلەر باراقسان، هويلىلارنىڭ ئىچى ۋە تېشى دەل ـ دەرەخ ۋە گۈل ـ گىياھلار ـ

غا پۇركەنگەن بولۇپ، مەنزىرىسى ناھايىتى يېقىشلىق. ھويلىنىڭ يان تەرىپىدە ئېغىل، ھاجەتخانا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار تۇرالغۇنىڭ ئىچى - تېشىنى ھەر كۈنى سۈپۈرۈپ ناھايىتى پاكىز تۇتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىقى ماتېرىيالىلارنى ئىشلىتىش، تېخنىكىلىق بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە. مەسىلەن، بېزەش تېخنىكىسى جەھەتتە، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن خىش بېزەك، ئەينەك بېزەك ، سۇۋاق، گەچ گۈللۈك بېزەك، تام مەش، ياغاچ ئويما ۋە ھەر خىل رەڭلىك سىزما قاتارلىق خىلمۇخىل بېزەكچىلىك ئۇسۇللىرىنى قوللىنىدۇ. بېزەش نۇسخىلىرى جەھەتتە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، گېئومېتىرىيەلىك نەقىشلەر ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ رەسىمىنىلا ئىشلىتىدۇ، ئادەم، ھايۋان ۋە باشقا نۇسخىلارنى ئىشلەتمەيدۇ.

كىيىم - كېچەك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنىڭ تۈرى كۆپ ھەم نەپىس. ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى چاپىنى كۆپىنچە تىزدىن ئاشىدۇ، يېڭى كەڭ، ياقىسىز ھەم تۆگمىسىز كېلىدۇ. كىيگەندە بەلگە بەلباغ باغلىنىدۇ. ئىچ كۆڭلەك بىر قەدەر قىسقا بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ ئالدى ئوچۇق بولمايدۇ. ياشلارنىڭ كۆڭلىكىگە كۆپىنچە كانۋاي ئىشلىنىدۇ. ئاياللار ئومۇمەن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، تېشىغا پەشمەت ياكى كالتە چاپان كىيىدۇ. خانىم - قىزلارنىڭ ھەممىسى ئوسما قويۇشنى، خېنە يېقىشنى، ھالقا، بىلەزۈك، ئۈزۈك، زەنجىر قاتارلىقلارنى سېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇرۇن ئەر - ئاياللار ئومۇمىيۈزلۈك رەختلەردىن ياخشى كىيىم كىيىشنى، بولۇپمۇ ئاياللار تاۋار - دۇردۇنلارنى، ئەتلەسكە ئوخشاش رەڭگى ئوچۇق گۈللۈك يىپەكلەرنى ياقتۇراتتى. كىيىم - كېچەكنىڭ قىسقا بولۇشى چەكلىنەتتى، چاپان تىزدىن

ئاشاتتى، ئىشتاننىڭ پۇچقىقى پۇتىنىڭ يۇزىنى ياپاتتى. كالتە ئىشتان بىلەن سىرتقا چىقىشنى بەك ئېغىر ئالاتتى. ئەر ـ ئا-يالار سىرتقا چىققاندا دوپپا كىيەتتى، قىشتا كۆپىنچە تۇماق كىيەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئايالار سىرتقا چىققاندا دوپپا كىيگەندىن سىرت، يەنە لېچەك سالاتتى ياكى قوڭۇر رەڭلىك چۇمبەل تارتاتتى. هازىر قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردا يەنە بىر قىسىم ئايالار چۇمبەل تارتىدۇ.

ئايالارنىڭ چاچ پاسونى جەھەتتە، نارەسىدە قىزلارنىڭ چېچى ئۇششاق ئۆرۈلىدۇ، ئون نەچچە تال، ھەتتا بەزىلىرى نەچچە ئون تال قىلىپ ئۆرۈلىدۇ. بۇ خىل چاچ پاسونى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا بىرەك. لېكىن توي قىلغاندىن كېيىنكى چاچ پاسونىدا پەرق بار. جەنۇبىي شىنجاڭدا تويدىن كېيىن ئا-يالار چاچنى تۆت تال قىلىپ ئۆرۈيدۇ، ماڭلايدىكى ئىككىسى كىچىك، ئارقىسىدىكى ئىككىسى چوڭ بولىدۇ، ئاندىن ئۇلارنى بىرلەشتۇرۇپ ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ خىل پاسون شىمالىي شىنجاڭدا كۆپ ئۇچرىمايدۇ. شىمالىي شىنجاڭدا تاراپلا ئىككى تال ئۆرۈۋالىدۇ.

يېقىنقى نەچچە ئون يىل مابەينىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كى-يىم ـ كېچىكىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى، ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرىدىن باشقا، شەھەرلەردە غەربچە كىيىم كىيىش كەڭ ئومۇملاشماقتا. قىزلارنىڭ كىيى-مىمۇ تەدرىجىي مودىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماقتا.

بايرام، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ۋە قائىدە ـ يوسۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ روزا ھېيت، قۇربان ھېيت ۋە نوروز بايرا-مىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى بايراملىرى بار. ئالدىنقى ئىككىسى

ئىسلام دىنىدىن كىرگەن بولۇپ، ۋاقتى ھىجرىيە كالېندارى بو-
يىچە ھېسابلانغاچقا ھەر يىلى سۇرۇلىدۇ. شۇڭا بەزىدە قىشتا،
بەزىدە يازدا ياكى باشقا پەسىللەردە كېلىدۇ.

روزا ھېيىت بىر ئاي روزا تۇتۇپ بولغاندىن كېيىنكى بى-
رىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسلام دىنىدا بالاغەتكە يەتكەن مۇ-
سۇلمانلارنىڭ ھەممىسى بىر يىلدا بىر ئاي روزا تۇتۇشى كې-
رەك، دەپ بەلگىلەنگەن. روزا تۇتقان مەزگىلدە، پەقەت كۈن چى-
قىشتىن بۇرۇن ۋە كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن تاماق يېيىشكە
بولىدۇ. كۈندۈزى ھەر قانداق يېمەك - ئىچمەك ئىستېمالى
چەكلىنىدۇ. بىر ئاي رامىزان ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەرلەر
مەسچىتكە يىغىلىپ تەنتەنىلىك ھېيىت نامىزى ئوقۇيدۇ. ئاندىن
كېيىن قىزغىن ھېيىت پائالىيىتىنى باشلۇۋېتىدۇ. ھەممە ئائى-
لە مول ھېيىتلىق يېمەك - ئىچمەكلەرنى تەييارلايدۇ، شۇنداقلا
ئۆزئارا ھېيىتلىشىدۇ. ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى
چىقىپ بايرام تەنتەنىسى قىلىدۇ. بۇ بايرام ئادەتتە ئۈچ كۈن
داۋاملىشىدۇ.

قۇربان ھېيىت روزا ھېيىتتىن 70 كۈن كېيىن ئۆتكۈزۈلە-
دۇ. ئائىلە شارائىتى ئازراق ياخشى بولسىلا قوي ئۆلتۈرۈپ قۇر-
بانلىق قىلىنىدۇ. قۇربانلىقنىڭ گۆشىنى سېتىشقا بولمايدۇ.
مەلۇم قىسمى چوقۇم مەسچىتكە ۋە جامائەتكە بېرىلىپ، قالغان
قىسمى بىلەن مېھمان كۈتۈلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يارۇبۇرا-
دەرلەرنىگە سوۋغا قىلىنىدۇ.

نورۇز بايرىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئەنئەنىۋى
بايرىمىدۇر. نورۇز بايرىمى قەمەرىيە كالېندارى بويىچە 1 - ئاي-
نىڭ 1 - كۈنى يەنى كۈن - تۈن تەڭلەشكەن كۈنى بولىدۇ، بۇ
مىلادىيە كالېندارىدىكى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگە توغرا كېلە-
دۇ. بۇ كۈنى ھەر خىل تەبرىكلەش پائالىيىتى ۋە ئەنئەنىۋى
مەشرەپ پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، يېڭى بىر يىلدا ئاسايىشلىق،

بەخت، مول ـ هوسۇل ۋە بایاشاتلىق بولۇش تىلىنىدۇ. نۇرغۇن جايلاردا يەنە مەخسۇس نوروز بايرىمىدىلا ئېيتىلىدىغان ناخشىلار ساقلانغان[1].

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى جايلاردا بارات ئېيى قاتارلىق بايراملار ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ بايرام يەنە «ياغلىق قاپاق ئايىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رامىزاندىن 15 كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بايرام كۈنى ئاھالىلەر ياغلىق قاپاق كۆيدۈرۈپ، پۈتۈن مەھەللىنى ئوت يالقۇنى بىلەن قاپلىۋېتىدۇ، دىندارلار قىرائەت ئوقۇپ تۇنەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ھېيت ـ بايرام ۋە دەم ئېلىش ۋاقىتلىرى، شۇنداقلا قۇتلۇق كۈنلەردە ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش ۋە تەنتەر-بىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. مەسىلەن، مەشرەپ ئۇيغۇرلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدۇر. مەشرەپ بايرام، ئاۋام ئويۇنلىرى ۋە توي ـ تۆكۈن پائالىيەتلىرى بىلەن بىرگە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئادەتتە ئۈچ قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ: نەغمە، كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنى ۋە جازالاش. نەغمە چوڭ تېپىتكى يۇرۇشلۇك مۇزىكا ـــ ئون ئىككى مۇقامنى ئاساس قىلىدۇ. بىر ئادەم يالغۇز كىشىلىك مۇقەددىمنى باشلايدۇ، ئارقىدىن بىر نەچچە ئادەم داپ چالىدۇ، قىز ـ يىگىت-لەر جۇپ سەپ بولۇپ، لەرزان ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكىتى توختىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، مۇزىكا رىتە-مى بارغانچە تېزلىشىدۇ، ھەممە ئادەم ئۇسسۇلچىلارغا قېتىلە-دۇ، چارچىغانلار قايتىپ چۈشىدۇ، ئەڭ ئاخىردا بىر ـ ئىككى ئادەم قالغاندا يۇقىرى دولقۇنغا يېتىدۇ. مۇشۇنداق بىر مەيدان ئەمدى ئاخىرلاشسا يەنە بىر مۇزىكا باشلىنىپ، نەچچە رەت تەكرارلىنىدۇ. ئارقىدىن كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنى باشلىنىدۇ. ئۇ-نىڭ ئىچىدىكى بىرقەدەر مەشھۇرراقى دەررە (پوتا) ئويۇنى، چاي

① ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»(ئۇيغۇرچە)، 351 ـــ 364 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

تۇتۇش ۋە بېيىت ئېيتىش قاتارلىقلاردۇر. پوتا ئويۇنىنىڭ ھەر-
رىكىتى چەبدەس بولۇپ، كومېدىيە تۈسىگە ئىگە، بولۇپمۇ قىز -
يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغاندا، ئاشىق - مەشۇقلار-
نىڭ تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان بىر قىسىم ھېسسى-
ياتلىرىنى ئىزھار قىلىش ۋاستىسىغا ئايلىنىدۇ. چاي تۇتۇش
ۋە بېيىت ئېيتىشمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق. بەزىدە كۇلدۇرگە
ئېيتىشمۇ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلا-
نىپ، ھەزىلكەشلەرنىڭ يۇمۇرلۇق سۆز - ھەرىكەتلىرىمۇ ئىنتا-
يىن ئالقىشقا سازاۋەر بولىدۇ. مەسىلەن، غۇلجىلىق مەشھۇر لە-
تىپچى ھېسام قۇربان دەل ھەر خىل مەشرەپلەردە ئەڭ ئالقىش-
لىنىدىغان شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر. مەشرەپنىڭ ئۇچىنچى قىسمى
ئەخلاقىي مىزانغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ۋە يامان ئادەتلىرى
بارلار، مەسىلەن، ھۇرۇن، ھاراقكەش، ئوغرى، زىناخور قاتار-
لىقلارنى جازالاشتىن ئىبارەت. ھەر قېتىمقى مەشرەپتە يىگىت
بېشى، ئابرۇيلۇق كىشىلەردىن مىرشاپ ۋە پاششاپ سايلىنىدۇ.
ئالدى بىلەن يىگىت بېشى تەرىپىلەشكە تېگىشلىك «ئە-
يىبدار»نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن «ئەيىبدار» كۆپچە-
لىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇزۇلۇپ، كۆپچىلىكىنىڭ سوئال -
سوراقلىرى ۋە ئەيىبنامىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كې-
يىن «پاششاپ» «ھۆكۈم» قىلىدۇ، ئاندىن جازا ئىجرا قىلىنىپ،
ئىجتىمائىي ئەخلاقنى قوغداش مەقسىتىگە يېتىدۇ. شۇڭا مەش-
رەپ پەقەتلا كۆڭۈل ئېچىش شەكلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
يەنە سەنئەت ۋە ئەخلاقىي ئۆرپ - ئادەت تەربىيەسى ئېلىپ با-
رىدىغان مەكتەپتۇر.

قارلىق تاشلاش ھەر يىلى تۇنجى قار ياغقاندا ئۆتكۈزۈلىدە-
غان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدۇر. تۇنجى قار ياغقاندا بىر قا-
چە دوست مەسلىھەتلىشىپ قارلىق يازىدۇ، قارلىقتا تۇنجى قار-

نى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن قارلىق تاپشۇرۇۋالغۇچى ئائىلىگە ئامان ـ ئېسەنلىك تىلىنىدۇ، ئاندىن قارلىق تاپشۇرۇۋالغۇچىدىن قارلىقنىڭ ئادىتى بويىچە بىر قېتىملىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ، شۇنداقلا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، ئاندىن بىر ئادەم قارلىقنى قارلىق تاپشۇرۇۋالغۇچى ئائىلىگە ئېلىپ بارىدۇ. قارلىقنى ئېلىپ بارغۇچى بىلىندۇرمەي ئۆي ئىگىسى ئاسانلىقچە بايقىيالمايدىغان جايغا قويۇپ قويىدۇ. قارلىق ئاپارغۇچى ئۆيدىن ئايرىلغۇچە ئۆي ئىگىسى قارلىقنى بايقىماسا، قارلىقتىكى تەلەپ بويىچە بەزمە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ناۋادا قارلىق ئاپارغۇچى نەق مەيداندا تۇتۇلۇپ قالسا، ئۇ چاغدا بەزمىنى ئۆز ئۆيىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بەزمە مەزمۇنى بېيىت ئېيتىش، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش ۋە نەغمە ـ ناۋا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى چېلىشىش، داۋازلىق، گاگار ئويناش ۋە مۇز تېيىلىش قاتارلىقلار دىن ئىبارەت. بەزى رايونلاردا قوچقار سوقۇشتۇرۇش، ئوغلاق تارتىشىش ۋە ئات بەيگىسى قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى دىن بىلەنمۇ ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەدەپ ـ قائىدە ئۇيغۇرلارنىڭ باراۋەرلىك، دوستانىلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ كىچىكلەرنى ئىززەتلەش روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۆزئارا كۆرۈشكەندە ھەمىشە سەممىي قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سورىشىدۇ، ياشانغانلارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. ئاياللار ئارىسىدا يەنە چوڭلار كىچىكلەرنى سۆيۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار. يېقىنقى نەچچە ئون يىل مابەينىدە، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ

تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم تەبىقە خاراكتېرلىك، فې-
ئودالىلىق قائىدە - يوسۇنلار تەدرىجىي يوقىلىپ، باراۋەر، دوس-
تانە، ئۆزئارا ھۆرمەتلەپ، ئۆزئارا يول قويۇش ئەكس ئەتكەن
ئۆرپ - ئادەتلەر داۋاملىق ساقلاپ قېلىنىدى، شۇنىڭ بىلەن
بىرگە يېڭىچە مەزمۇنلار قوشۇلدى.

ئۇيغۇرلار مېھماندوست، قائىدە - يوسۇنلۇق كېلىدۇ، كە-
شىلەرگە ئەدەپ - قائىدە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. مەسىلەن،
ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، يول ماڭغاندا چوڭلارغا يول بېرىدۇ،
سۆزلىگەندە چوڭلارغا ئاۋۋال سۆز بېرىدۇ، ئولتۇرغاندا چوڭلار-
نى تۆردە ئولتۇرغۇزىدۇ؛ كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدا ھاراق
ئىچمەيدۇ، تاماكا چەكمەيدۇ؛ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرا-
دەرلەر ئۇچراشقاندا چوقۇم قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ھال -
ئەھۋال سورايدۇ، ئاندىن ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئېگە-
لىپ كەينىگە يانىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە قارشى تەرەپنىڭ ئا-
ئىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ؛ ئاياللار ئەھۋال سو-
رىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ، ئې-
گىشىپ تۇرۇپ خەيرلىشىدۇ.

ئۆيدە ئولتۇرغاندا يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدۇ، پۇتىنى ئۇزۇن سو-
زۇپ ئولتۇرۇشتىن، پۇتىنى باشقىلارغا قارىتىشتىن ھەزەر ئەي-
لەيدۇ. كىشى سۇنغان نەرسىنى ئالغاندا ياكى مېھمانلارغا چاي
تۇتقاندا چوقۇم ئىككى قوللاپ ئالىدۇ ياكى سۇنىدۇ. بىر قول
بىلەن ئېلىشنى ئەدەپسىزلىك، دەپ قارايدۇ. بەك چېكىش، زە-
ھەر چېكىش، قىمار ئويناش، ھاراق ئىچىش، مۇشتلىشىش، يال-
غان سۆزلەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يامان ئىش ھېسابلە-
نىپ، جامائەتچىلىكنىڭ كۈچلۈك ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ.

قەبرىستانلىقتا، مەسچىتتە ھەمدە كۆللەرنىڭ ئەتراپىدا
چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش، قالايمىقان تۈكۈرۈش ۋە پاسكىنا

نەرسە كېرەكلەرنى قالايمقان تاشلاش چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە، چوڭلارنىڭ ئالدىدا تاپتىن چىققان، قوپال ۋە مەسخىرىلىك سۆز ـ ئىبارىلەرنى قىلىش تەربىيە كۆرمىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ، مۇنداق كىشىلەر باشقىلارنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ.

بۇ كتاب مىللەتلەر نەشرىياتى 1997- يىلى 10- ئايدا نەشر قىلغان 1- نەشرى 1- باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىر: خالمۇرات ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتور: نۇسرەت ئابلىمىت

ئۇيغۇرلار

رېن يىفېي، ياسىن ھوشۇر

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھرى خېيكۇلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013، تېلېفون نومۇرى: 64290862 - 010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ شېكۆۋ باسما ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2014- يىل 5- ئايدا 1- قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014- يىل 5- ئايدا بېيجىڭدا 1- قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850 × 1168م م، 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 10
سانى : 0001 - 3000
باھاسى : 23.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-13140-2/K • 2211 (维 113)

本书根据民族出版社1997年10月第1版第1次印刷版本翻译出版。

责任编辑：哈尔木拉提·依明
责任校对：努斯来提古丽·阿不力米提

图书在版编目（CIP）数据

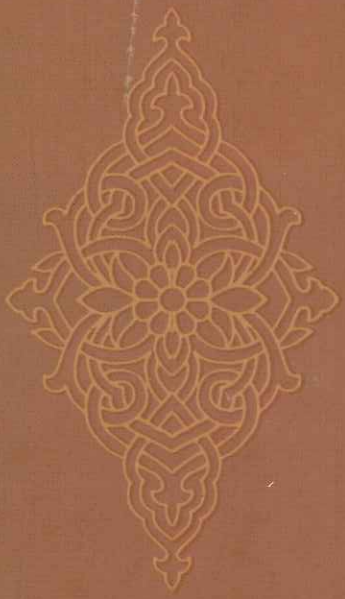
维吾尔族：维吾尔文/任一飞，雅森·吾守尔著；阿卜拉江·玉苏普译. -- 北京：民族出版社，2014.3
ISBN 978-7-105-13140-2

Ⅰ.①维… Ⅱ.①任… ②雅… ③阿… Ⅲ.①维吾尔族－民族文化－中国－维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①K281.5

中国版本图书馆CIP数据核字（2014）第041813号

出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街14号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京盛通印刷股份有限公司
版　　次：2014年5月第1版
　　2014年5月北京第1次印刷
开　　本：850×1168毫米 32开
印　　张：10
印　　数：0001-3000册
定　　价：23.00元
ISBN 978-7-105-13140-2/K·2311（维112）

ھۇقاۋۇنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 978-7-105-13140-2

定价：23.00 元